

N Á R O D O P I S N Á

l'eu'ne

1/2025

N Á R O D O P I S N Á

revue

1/2025



OBSAH

Studie k tématu (Dis)kontinuita městského genia loci

Kontinuita a diskontinuita středověké městské krajiny v západoslovanském prostoru (<i>Michal Téra</i>)	3
Znaky paměti a jejich dematerializace: pohnutý osud jednoho pomníku (<i>Petr Lozoviuk</i>)	13
Palimpsest jezerního města: obraz města Most od druhé poloviny 20. století (<i>Kateřina Korábková</i>)	26

Studie mimo hlavní téma

Proměny ve vyprávění volyňských Čechů (<i>Zdeněk Uherek – Veronika Beranská</i>)	38
--	----

Společenská kronika

Ľubica Droppová sa dožíva významného životného jubilea (<i>Hana Hlôšková</i>)	52
Za Dušanem Holým (<i>Martina Pavlicová, Petr Mička, Václav Štěpánek, Břetislav Rychlík</i>)	53
Antonín Konrády (26. 4. 1931 – 1. 2. 2025) (<i>Marta Ulrychová</i>)	58

Zprávy

Zpráva z 53. světového kongresu CIOFF v Bulharsku (<i>Markéta Vašulková</i>)	61
--	----

Výstavy

Muzeum svatých poutí v Nových Kostelích u Svaté krve (<i>Marta Ulrychová</i>)	61
„A hvězda zářila“. Výstava betlémů z tvorby a sbírky Ivany Sieberové v klatovském Vlastivědném muzeu Dr. Hostaše (<i>Marta Ulrychová</i>)	64

Recenze

J. Macková: Lidový oděv z Rusavy (<i>Kateřina Nečacká</i>)	65
V. Hrbáčková – L. Svobodová: Tradiční úprava hlavy. Úvazy tištěných šátků na Hané (<i>Gabriela Rožková</i>)	67
L. Kafka a kolektiv: Ze svatého koutu světnic. Lidové podmalby na skle ze sbírek Muzea a galerie v Prostějově (<i>Lubomír Procházka</i>)	68
J. Krček: Když jsem vandroval, muzika hrála (<i>Marta Ulrychová</i>)	69
Foundations of Hungarian Ethnochoreology: Selected Papers of György Martin (<i>Lucie Macková Franická</i>)	70

Contents in English

71

Kontinuita a diskontinuita středověké městské krajiny v západoslovanském prostoru

Michal Téra

DOI: 10.62800/NR.2025.1.01

Continuity and Discontinuity of the Medieval Urban Landscape in the Western Slavic Area

The study examines the development of urbanisation in the West Slavic area. During the twelfth century, colonisation took place in this region, which was accelerated after the dissolution of the statehood of the Polabian Slavs. The German settlement of the Slavic territories soon spread to the Central European states. The colonists brought with them a new type of urban settlements, which were legally defined and had a specific structure and character. The arrival of urban culture in the West Slavic environment triggered a socio-economic revolution that completely transformed local society. Simultaneously, this process led to irreversible ethnic changes, which, in some regions, were fatal for the indigenous population. In other areas, however, the cities were slavified and the new urban culture became part of local society. These dynamics resulted in the formation of a special cultural area in Central Europe.

Key words: Western Slavs, development of urban settlement, German medieval colonisation, Middle Ages, 12th century, 13th century

Contact: Doc. Mgr. Michal Téra, Ph.D., Katedra slovanských filologií, Univerzita Komenského v Bratislave, Gondova 2, 811 02 Bratislava; e-mail: michaltera@seznam.cz; ORCID: 0000-0002-4450-1515

Jak citovat / How to cite: Téra, Michal. 2025. Kontinuita a diskontinuita středověké městské krajiny v západoslovanském prostoru. *Národopisná revue* 35 (1): 3–12. <https://doi.org/10.62800/NR.2025.1.01>

Co je střední Evropa? Jedná se o svérázný kulturní a civilizační prostor? Lze ho nějak vymezit. Tato otázka se diskutuje již několik staletí, přinejmenším od první poloviny 19. století (Vargová 2015; Trávníček 2009; Doležalová 2014; Havelka – Cabada 2000). Pokusme se odpovědět na tuto otázku nikoliv pomocí literatury, esejistiky, politologie či architektury, jak tomu často bylo v minulosti, ale pomocí pevně vymezeného parametru, kterým je charakter městských sídel a urbánní krajiny. Na jejím vývoji v západoslovanském areálu můžeme totiž sledovat jak výrazný kulturní zlom a vývojovou diskontinuitu, tak také jejich důsledky – totiž zrod nového kulturního okruhu, který proměňuje situaci sídelní, kulturní, sociální a etnickou. K popsání tohoto kulturně

historického zlomu nám poslouží především výsledky archeologického bádání, poznatky vyplývající ze studia dobových pramenů a dějiny sídelních struktur.

Výchozí situace západoslovanské urbánní sítě

Základem urbánní krajiny střední Evropy se stala západoslovanská sídelní síť, která se rozvíjela od 7. do 12. století. V průběhu tohoto dlouhého období došlo nejprve ke zformování elitní vrstvy západoslovanské společnosti a následně i k vybudování protourbánní struktury, která byla v celém slovanském areálu založena na hradištních aglomeracích. V západoslovanské oblasti začala vznikat první hradiště už v průběhu 8. století, skutečně bouřlivý vývoj zaznamenáváme pak od

začátku 9. století, což bylo spojeno jak s vlivy přicházejícími z karlovske Franske říše (Třeštík 2001: 107), tak s rozvojem dálkového obchodu, který zasáhl ve významné míře i slovanskou Evropu. Sídliště elit se proměnila v rostoucí aglomerace, v nichž vedle opevněného jádra vznikala předhradí s řemeslnou výrobou a podhradí, kde existovala mozaika velmožských a zemědělských dvorců a kupecká infrastruktura soustředěná kolem tržiště. Rozvoj a zahušťování této sídelní sítě souvisely rovněž se vznikem prvních západoslovanských útvarů: nejprve to byl staromoravský stát, v němž vznikly první velké aglomerace protoměstského typu, a následně již stabilní raně středověké útvary jako bylo České knížectví, Uherské království, staropolský stát, Stodoranské knížectví, Veletský kmenový svaz, Obodritské knížectví, Rujána a Pomořanské knížectví. Všechny tyto státní útvary se napojily na dálkové obchodní trasy a zvláště ty, které byly přímo na pobřeží Baltského moře, zaznamenaly růst přímořských středisek, pro něž byl životodárným zdrojem příjmů baltský námořní obchod. Mezi 10. a 12. stoletím se v těchto oblastech stabilizovala státní struktura a ve většině z nich i centrální moc založená na prvotní administrativě, pro níž byla kontrola a budování hradištních center naprosto nezbytnou aktivitou. Mapa sídel se stále proměňovala v závislosti na jejich významu, ale jejich charakter zůstával po celém západoslovanském areálu stejný. Tento proces měl svoje analogie i ve východoslovanském, východoalpském a západobalkánském prostředí, kde bychom našli obdobná sídla s velmi podobnou strukturou a funkcemi. Tato situace se však v západní části slovanské Evropy začala proměňovat ve 12. století a východiskem změn bylo území polabských a pobaltských Slovanů.

Do dosavadního urbánního vývoje zásadním způsobem zasáhl zánik politické samostatnosti polabských a pobaltských Slovanů. Už od 10. století bylo území posálských Srbů součástí říše (s výjimkou Lužice, která nakonec připadla českému státu). Po roce 1150 se Stodoranského knížectví zmocnil markrabě Severní marky Albrecht Medvěd z rodu Askanců a ze svých držav vytvořil Braniborské markrabství, v němž jeho rod vládl až do roku 1320. Po roce 1160 zlikvidoval Obodritský stát soustředěný tlak saského vévody Jindřicha Lva a jeho spojenců. V roce 1168 Dánové ve spojení se Sasy rozvrátili rujánskou svatyni Arkonu a do tří let dobyli a vazalským

poměrem si podřídili Rujánské knížectví. V těchto letech byla k vazalské poslušnosti vůči Jindřichu Lvovi zavázána i pomořanská knížata. Nicméně poměry ještě nevypadaly pro místní Slovanů osudově: po pádu Jindřicha Lva se vrátili příslušníci obodritské dynastie Niklotovců v části Obodritského knížectví zpět k moci jako meklenburští zeměpáni. Na Rujáně až do roku 1325 vládla domácí slovanská dynastie a rovněž v Pomořanském knížectví zůstal u moci zdejší slovanský knížecí rod. Přesto došlo k zásadním změnám, kterým místní slovanská elita nebránila a naopak jim v některých případech vycházela vstříc. Tou první bylo politické zapojení všech těchto území do svazku Svaté říše římské, které se završilo v první polovině 13. století; tou druhou bylo otevření všech těchto území německé kolonizaci. Ta s sebou přinášela nový typ urbánní kultury, která se pro střední Evropu formovala právě na území polabských a pobaltských Slovanů.

Kolonizační proces v areálu severozápadních Slovanů

Tento proces měl svoje zdroje. Tím prvním byl postupný rozjezd kolonizačních aktivit, které mají své kořeny na nizozemském území, kde se jednak zrodily nové techniky pro zúrodnění, odvodnění a efektivnější využití půdy a jednak základy právního zázemí pro kolonisty hledající dosud nevyužitá půdní plochy k případné kultivaci. Na počátku 12. století se pak holandské kolonisty objevují v okolí Brém – a o několik desetiletí později už přecházejí kolonisté německého a holandského původu na slovanská území za dolním tokem Labe (Piskorski 2006: 203–220). A opět po dalších desetiletích se kolonisté objevují na území středoevropských monarchií (Polska, Čech a Uher), ve východním Pobaltí (v souvislosti s expanzí Řádu německých a Řádu mečovými rytíři) a ve východoalpském prostoru dosud převážně slovanském (Korutany, Štýrsko, Kraňsko). Druhým zdrojem tohoto procesu je obnovení městské civilizace v západní Evropě, které můžeme sledovat od 11. století. V jejím jádru spočívá snaha městských obcí vydobýt si vlastní samosprávu a prosadit si ji prostřednictvím privilegií, která se postupně stala základem středověkého městského práva. V každé části západní Evropy byly výsledky tohoto procesu mírně odlišné: v Itálii se nakonec upevnila instituce konsulátu a městské rady a v městské elitě byla zastoupena i místní aristokracie. Městské komuny mívaly v čele své představitele, kteří reprezentovali svrchované

městské právo. Obec tvořili měšťané většinou sdružení do profesních organizací (základ cechů) a organizovaní podle čtvrtí a ulic pro případnou obranu. Tento vzor působil na města na jadranském pobřeží či na oblasti jižní Francie a Španělska, odkud vyzařoval jeho vliv i do severní Francie, Anglie a Porýní. Středoevropské město vychází spíše z měšťanských snah o autonomii na území říše, kde můžeme už v 11. století zaznamenat snahy o právní autonomii (např. ve Špýru, Wormsu, Mohuči). V každém případě byla tato společenská revoluce spojena s tou sociální vrstvou, pro kterou byl důležitý život tržiště, fungování trhu a dálkových cest a přenos informací i zboží (Vaníček 2000: 268–269).

Ovšem zatímco ve středomořském okruhu byl kladen velký důraz na politickou a hospodářskou autonomii městských komun a států, v říši a posléze i střední Evropě měla města sloužit zeměpánovi jako zdroj jeho ekonomické síly. Což velmi rychle pochopily slovanské i neslovanské elity ve středoevropském prostoru a začaly se intenzivně podílet na zakládání městských sídel nového typu, která nakonec v celém západoslovanském areálu definitivně vytlačila dosavadní hradištní aglomerace. Jenomže pro to, aby mohla vznikat nová města, museli tu být i měšťané a ti – na rozdíl od západní Evropy a Středomoří – prakticky chyběli. Proto se proces urbanizace v západoslovanském prostoru propojil s procesem kolonizace. Nositeli kolonizace i urbanizace však byli pro dosavadní obyvatele cizí dosídlenci většinou německého původu. A tudíž kolonizace a urbanizace s sebou přinášejí další středoevropský fenomén: germanizaci dosud slovanských (a v menší míře baltských) oblastí.

V některých případech bylo potřeba povolát nové kolonisty, někde bylo možné využít již existující kupecké osady v slovanských aglomeracích, které měly často německé obyvatelstvo (jako Praha nebo Štětín). Tyto osady byly zajištěny speciálními právy již v druhé polovině 12. století a tato privilegia se mohla stát základem právního založení městské obce. První městská založení však přicházejí již během 12. století v oblasti nejzápadnějších Slovanů. V roce 1138 je zničeno slovanské hradiště Starý Lubek a už v roce 1143 zakládá hrabě Adolf II. Holštýnský na nepříliš vzdáleném místě Nový Lubek: v roce 1160 zde vzniká chrám, přístav, trh a do městského katastru je zahrnut i kostel z roku 1143, přičemž je sem ze Starigardu (dnešní Oldenburg) přeneseno biskupství.

Když nad městem získá kontrolu Jindřich Lev, uděluje Lubeku soubor práv, která z něho vytvoří významné obchodní centrum a středisko mezi Champagne, Bruggami, Kolínem nad Rýnem na západě, skandinávskými centry a Novgorodem na východě. Od roku 1200 je zde městská rada (vedená rychtářem) a od roku 1240 je v jejím čele purkmistr hájící zájmy nejmocnějších kupců. Lubecké právo se šíří i do dalších vznikajících měst na baltském pobřeží (Herrmann 1985: 428).

Na středním Labi sehrál podobnou roli jako u Baltu Lubek arcibiskupský Magdeburg, který rovněž ve 12. století získává soubor privilegií, jejichž systematické uzavření do jednotného právního systému vytvoří legalizační fundament pro městský stav a městské právo. To se stane vzorem pro samosprávné zřízení velkého množství měst ve střední Evropě. Z něho vyplývala i samospráva městské komunity, kterou ve 12. století řídil rychtář jako zástupce dědičného fojta, jenž byl arcibiskupův leník a správce veškerého arcibiskupského majetku, ovšem ve 40. letech 13. století se zformovala městská rada v čele s purkmistrem, která plnila soudní, trestní a nakonec i administrativní funkce (Bogucka – Samsonowicz 1986: 62). Významnou roli sehrál v procesu formování magdeburských městských práv arcibiskup Wichmann (1152\54–1192): v roce 1159 vydal privilegia pro Groß Wusterwitz, v roce 1174 pro Jüteborg a nakonec i celní imunity pro Magdeburg a Halle. Po jeho vzoru udělil míšenský biskup Martin práva pro Löbnitz na Muldě (1185). V roce 1165 získává od míšenského markraběte městská práva Lipsko, které vzniklo ze srbského hradištního sídla, a pod Krušnými horami, kde se začalo těžit stříbro, vzniká v 70. letech 12. století Freiberg. Vedle toho v této oblasti ve 12. století zaznamenáváme i císařská založení: v 70. letech udělil práva Saské Kamenici Fridrich I. V roce 1170 uděluje braniborský markrabě Otto I. Braniboru/Brandenburgu první privilegia, v roce 1174 je rozšiřuje a následuje rozvoj mladého města: v roce 1179 v části Parduin vzniká solná celnice a velká mincovna, v roce 1209 jsou vybudovány hradby, v roce 1216 je postaven nový most na Dómský ostrov, kde stálo původní slovanské sídliště a od roku 1165 zde stála biskupská katedrála (Niemeyer 2013: 32). Ve 12. století získaly městská práva v bývalém Obodritsku Schwerin (slovanský Zvěřín) a Mecklenburg (slovanský Veligard); významně se rozvíjel Rostock, který získal městská

práva v roce 1189, v roce 1218 přebralo město lubecké právo a od meklenburského zeměpána (z rodu slovanských Niklotovců) Jindřicha I. Borvina získalo celní imunitu, což vedlo k prudkému rozvoji v dalších desetiletích (Herrmann 1985: 429, 434–435).

Vrchol zakladatelské aktivity si původně západoslovanské oblasti na středním a dolním Labi a při baltském pobřeží zažijí podobně jako celá střední Evropa ve 13. století. V roce 1216 jsou založeny Drážďany. Braniborská markrabata zakládají na magdeburském právu Friedland (1244), Neubrandenburg (1248) a Stargard (1259). Kolem roku 1230 vznikají na území dnešního Berlína dvě německé osady (Berlin, Cölln) s chrámy, které se začnou rozvíjet a od braniborských markrabat získají městská práva: Berlín získává v roce 1253 frankfurtské právo, zatímco blízká Špandava už v roce 1240 magdeburské. V roce 1253 získává první privilegia i Frankfurt nad Odrou, čímž dosáhla moc braniborských markrabat k samému Polsku. V Meklenbursku získávají lubecká práva města Gadebusch (Chotěbuz), Parchim (1225/1226) a Wismar (1226/1229); Güstrow je v roce 1228 založen na základě schwerinských městských práv. Na Rujáně kníže Vizlav (Václav) I. poskytuje rostocká práva Stralowu, přičemž z iniciativy rostockých kupců kníže založí i strategicky položený přístav Stralsund. Velmi aktivní byla pomořanská knížata všech větví. Demminský kníže Vartislav III. udělil roku 1251 práva Greifswaldu, ale mnohem pilněji při zakládání měst byl kníže Barnim I. ze Štětína. Ve svém sídelním hradišti uděluje privilegia na základě magdeburského práva německé osadě v letech 1237 a 1243. Ještě před tím v roce 1234/1235 zakládá Prenzlau, kde už v roce 1250 stojí mariánský kostel, v roce 1270 zasedá městská rada a budují se hradby. V roce 1266 získává městské právo Wolin a v roce 1274 Kammin. Během své vlády vybavil Barnim městskými právy více jak deset měst, která sloužila nejen rozvoji země, ale také jako obrana proti braniborským Askáncům a Polákům (Herrmann 1985: 426, 429, 432–433). Necelých dvacet let po Barnimově smrti (1295) se Pomořanské knížectví rozdělilo na volgastské a štětínské, což vedlo k oslabení knížecí moci a naopak k vzrůstu síly městského patriciátu. Zakládání měst znamenalo příchod nových osadníků, jihoněmeckých kupců, cizího duchovenstva a zrod německého patriciátu propojeného zájmy i rodem s dalšími dolnoněmeckými městy,

zvláště v Meklenbursku, což vyústilo ve vznik hansovního spolku, který stál na půdorysu původních slovanských centrálních aglomerací u baltského pobřeží, jež novým kolonistům poskytly svoje zázemí, instituce, trhy a infrastrukturu (Augustin-Lenzion 2010: 317).

Nová založení ne vždy respektovala kontinuitu s dosavadním slovanským osídlením, byť k tomu poskytovala mnohá sídliště se svým opevněným centrem a hospodářským zázemím i přístavy všechny podmínky; někdy vznikala městská sídliště i „na zelené louce“ (Herrmann 1985: 426). Nicméně většina měst (zejména v Pomoří) pokračovala v rozvoji původních slovanských sídlišť, docházelo ovšem k změně urbanizačního plánu: oválný půdorys slovanských hradištních komplexů s tržištěm byl zaměněn šachovnicovým půdorysem s rovnými ulicemi. Hradby byly od poloviny 13. století stavěny z kamene a cihel a s vnitřní obvodovou ulicí, která obíhala celé město; náměstí bylo vyměřeno hned při založení (čtvercové, obdelníkové), některá města mohla mít více náměstí (Štětín). Na něm či v jeho blízkosti bývalo sídlo městské rady a farní kostel se hřbitovem. Jako první vznikaly domy městské rady, řemeslnických mistrů a bohatých kupců, do systému města byly zapojeny kláštery, za hradbami vyrostly špitální fundace. U pobřežních měst se pochopitelně budovaly přístavy spolu se strážnicemi hlídajícími přístaviště (časté byly pirátské útoky nebo dobovatelské nájezdy skandinávských panovníků), mosty, cesty. Postupně tak zanikala původní slovanská hradištní struktura i s knížecími sídly (jak rostla síla měšťanstva), někde se budovaly hrady (Štětín, Štupsk, Stralsund). U měst vznikaly osady, pozdější předměstí: zajišťovaly zemědělské zázemí, mlýny, pivovary, krčmy, dodatečná tržiště, mýtnice, sýpky apod. Vzhledem k etnickému složení polabské a pomořanské společnosti byla mnohá předměstí (*viky*, *Kietze*) osídlena slovanským obyvatelstvem (Augustin-Lenzion 2010: 318). Města ještě ve 13. a pak v první polovině 14. století zažívala prudký rozvoj, rostl počet jejich obyvatel, zvyšoval se podíl řemeslnických specializací: v roce 1315 je v Magdeburku uváděno pět hlavních oborů a 16 dalších, v Rostoku 77 specializací, v Stralsundu 60 (1284), o sto let později v Lubeku je 1350 řemeslnických mistrů a 50 až 60 z nich zastává městské úřady. Během 13. století také dochází k osamostatnění městských rad, v nichž klíčovou roli hrají kupci, kteří si uzurpují hlavní politickou moc,

např. v braniborských městech to byli tkalci (Herrmann 1985: 436–437).

Zajímavé je, kdo byl hlavním iniciátorem středověké urbanizace původně slovanských oblastí Polabí a Pobaltí: vedle příchozích askánských markrabat v Braniborsku a církevních hodnostářů to byli příslušníci slovanských dynastií, kterým se podařilo udržet se u moci ve svých domovských zemích přes nadvládu německou či skandinávskou. Knížata z Rujány, Pomořan či Obodritska-Meklenburska byla těmi, kdo přiváděl nový typ městského života do svých zemí a posiloval tak svoje postavení i příjmy. Nejednalo se tak o proces vnucený zdejšími slovanským elitám a jejich poddaným – samy tyto elity se na tomto procesu podílely a iniciovaly ho. Byli to slovanskí vládci, kdo na jedné straně podporoval rozvoj svých zemí, ovšem na druhé umožňoval jejich germanizaci, ač se zatlačování slovanského obyvatelstva do inferiority snažili zdejší zeměpáni zpočátku některými opatřeními bránit. Ovšem ve svých aktivitách se pobaltská a polabská knížata podobala (ba je i předběhla) dalším středoevropským vládcům: českým a uherským králům, polským knížatům a rakouským, korutanským, štyrským a kraňským vévodům.

Rozvoj městského osídlení v Čechách a na Moravě během kolonizace

Ve 13. století se kolonizace a nový typ urbanizace dostává do Čech, Polska, Uher a východoalpského prostoru. V Čechách se během 13. století transformuje přemyslovská hradska soustava a je nahrazena městskou sítí; města vznikají na ploše hradišť (Mladá Boleslav, Mělník, Žatec, Litoměřice, Děčín, Chrudim, Hradec Králové), v podhradí (Bílina, Kladsko), či v jejich blízkosti (Čáslav, Kouřim, Plzeň, Prácheň/Horažďovice). Ovšem řada hradišť nemá potřebné zázemí pro vznik měst (Budeč, Libušín, Levý Hradec, Sedlec, Opočno, Chýnov, Libice, Netolice, Doudleby, Lštěň), takže nové zakládání městských center se jim vyhne a z těchto středisek se stávají nevýznamné osady, nebo dokonce zcela zaniknou, takže u řady z nich neznáme ani jejich jména (Beranová – Lutovský 2009: 320–321). Tam, kde se již vytvořila kupecká a řemeslnická infrastruktura s potřebným zázemím, mohlo dojít k městskému založení, jehož právní základ přinášeli němečtí kupci a kolonisté a poskytovali zkušenosti z Polabí a Pobaltí, případně z Bavorska a rakouských

zemí. Základem pro vznik nového typu města tak byl trh a jeho iniciátoři mohli být kupci, kteří velmi často byli cizího, většinou německého původu. Novému urbánnímu typu se už ve 12. století nejvíce blížila Praha, která v tomto období vykazovala prvky západoevropského románského města (kamenný most, kvádríkové domy, kamenné církevní stavby, mýtný dvůr) včetně privilegií pro zdejší německou obec. Nicméně před rokem 1200 můžeme jen stěží hovořit o přítomnosti městského zřízení v Čechách, ač v prostředí severozápadních Slovanů v té době už existovala měst celá řada. První městské založení v českém státě snad pochází od moravského markraběte Vladislava Jindřicha, což lze dedukovat z pozdější listiny Přemysla Otakara I., který potvrzuje dříve udělené svobody a fojství pro jistého Theodorika a jeho dědice (Klápště 2005: 362–365). Ve 30. letech došlo ke konečné urbanizaci Starého Města pražského: vzniká pravidelné město s vyměřeným náměstím, budují se hradby zahrnující klášter Anežky České a u hradeb se usazují také dominikáni a němečtí rytíři. Ve 40. letech mají hradby délku 3,5 km, osm bran a plocha města činí 140 ha, což z něho dělá jedno z největších měst ve střední Evropě: za Václava I. získává město nové privilegium pro Němce. Hned vedle Starého Města vzniklo Havelské město z iniciativy mincmistra Eberharda ze Švábska, který se zabýval těžbou stříbra a kolonizací na Vysočině a podílel se na založení Smilova Brodu (Vojtíšek 2012: 158–185; Musílek 2013: 7–23). V roce 1243 vydal Václav I. dvě privilegia pro Brno. Jejich vzorem byla práva pro Vídeň a Enži z počátku 20. let a o jejich závažnosti svědčí skutečnost, že jejich znění probíral král s nejvyššími šlechtici a úředníky země (Flodr 1993). Ve 40. letech 13. století byla rovněž vyměřena Olomouc a v 50. letech zde již existoval městský patriciát (Vaníček 2000: 416–424). Už po roce 1228 došlo k lokaci Litoměřic mimo dosavadní hradištní centrum. Do nástupu Přemysla Otakara II. v roce 1253 bylo založeno bezmála dvacet měst a za vlády tohoto panovníka vzniklo několik desítek dalších (Klápště 2005: 366). Do konce 13. století se v Čechách i na Moravě zformovala základní urbánní síť, která zcela proměnila poměry v přemyslovském státě: nejen že kolonizace přinesla nové technologie a nový typ obyvatelstva – v založených městech se objevil německý patriciát se širokým zahraničním rádiem vztahů a nebývale rozsáhlými obchodními a podnikatelskými aktivitami.

Urbanizační proces v Polsku

Ve srovnání s českými zeměmi a s Polabím probíhal urbanizační proces v Polsku v jistých aspektech odlišně. Za prvé v Polsku během klíčového 13. století chyběla centrální vláda a země byla rozdělena do úředních knížectví, v nichž vládly jednotlivé větve piastovského rodu. Z toho plyne, že zakládání měst probíhalo nerovnoměrně, neboť jednotlivé panující rodiny přistupovaly k urbanizaci různě; nejvíce v tomto procesu pokročilo Slezsko. Za druhé byla urbanizace polských zemí dlouhodobou záležitostí, která probíhala takřka tři století a lze ji rozdělit do šesti fází: 1) první polovina 13. století (první lokace ve Slezsku, s desetiletým zpožděním ve Velkopolsku); 2) druhá polovina 13. století (období po mongolském vpádu a během sjednocování státu); 3) vláda Kazimíra III. (lokace v Malopolsku, Velkopolsku a na Pomorí); 4) konec 14. století a první třetina 15. století (urbanizace východních zemí); 5) polovina 15. století (aktivita šlechty); 6) po třináctileté válce (1453–1466, urbanizace Velkopolska a získání přístupu k Baltu) (Bogucka – Samsonowicz 1986: 83–84).

Jaké vlivy působily na formování polské městské sítě? Bylo jich několik. Za prvé to byly významné obchodní trasy, které procházely polským územím: přes Slezsko a Malopolsko na východ nebo od Baltu k Černému moři. Polská města se stala důležitými středisky, z nichž se východní zboží dostávalo do západní Evropy. Dále to byl vliv rodící se Hansy na baltském pobřeží, činnost italských kupců v Černomoří, rozvoj Českého království, rozvoj hornictví v Uhrách, Čechách a Malopolsku a také aktivity řádového státu v Prusku a východním Pobaltí, které přinesly německou městskou civilizaci až do těchto vzdálených východních oblastí. Ve 13. století přicházejí do Polska kolonisté z Vestfálska, Durynska, Porýní, Lužice a Míšeňska a s nimi i odborníci na městské lokace: ve 13. století jsou to většinou Němci, ovšem ve století následujícím jsou mezi nimi už ze 2/3 Poláci. Lokátoři někdy zakládají města na „zeleném drnu“, ovšem často využívají dosavadní slovanské hradištní a tržní sítě. Řada měst má tak předkolonizační minulost a formuje se z kupeckých osad v dosavadních hradištních aglomeracích. Tak vznikl Gdaňsk: z osady s vlastním farním kostelem, kde byl dosazen z místních knížecí úředník (polsky *wójt* nebo *sołtys* z německých výrazů *Voigt* a *Schultheiß*) (Bogucka – Samsonowicz 1986: 47). Podobné to bylo v Krakově (kupecká osada u kostela Nejsvětější Trojice z konce 20. let 13. století) nebo

Poznani (kupecká osada u kostela sv. Markéty z 30. let 13. století 300 – 500 metrů od původního sídliště). Rovněž Vratislav byla již před městskou lokací významným knížecím centrem i biskupstvím. Město zde vyrostlo na základě kupecké obce kolem vlastního farního kostela, které byla udělena speciální privilegia (Słoń 2006: 120). Pro většinu polských měst byl právním vzorem Magdeburg – podobně jako v českých zemích, kde pouze jih českého a moravského území spadal pod vliv jiho-německých práv.

Ve 14. století rozvoj polských zemí a jejich městské sítě (v rámci i vně polského státu) nabírá na intenzitě. Kolem velkých (Krakov, Lvov, Poznaň, Gdaňsk, Toruň) i středních měst (Lublin, Kalisz, Halič, Przemysl, Chełmno) vznikají rozsáhlá předměstí se zemědělským a hospodářským zázemím a zároveň v některých případech vede vývoj ke vzniku souměstí (což se v Čechách týkalo prakticky pouze Prahy). Tak vzniklo krakovské souměstí tvořené městy Krakov, Kaziměř a Klepař, ve Vratislavi vyrostlo Staré i Nové město (sloučená už roku 1327), objevila se tři gdaňská města, dvě toruňská a v Poznani dokonce čtyři městské jednotky (jako v Praze). Vedle toho roste sebevědomí městských vrstev a vzrůstá jejich touha po samostatnosti, což vede k povstáním proti panovníkovi (1311–1313 v Krakově, 1314 v Poznani), která však končí porážkami a krutými represemi (Bogucka – Samsonowicz 1986: 123–126).

Vznik měst a městské sítě na území dnešního Slovenska

Kolonizace a urbanizace vstupuje ve 13. století i do Uher. Už na konci 12. století přicházejí němečtí kolonisté do Sedmihradska a v první polovině 13. století zde vzniká síť měst, kterou vytvářejí kolonisté obecně zvaní jako „Sasové“: zakládají města jako např. Kronstadt/Brašov, Schäßburg/Segešvár, Hermannstadt/Sibiu (Marcu Istrate 2021: 445–463). Sasové získali od krále Ondřeje II. řadu privilegií, jež z nich (na rozdíl od domácích Slovanů a Rumunů) vytvořila na mnoho staletí jeden ze tří sedmihradských politických národů (Sasové, Maďaři, Sékelové). Významnou urbánní oblastí po celou uherskou historii bylo území dnešního Slovenska, které uchovalo typ středoevropského města i v době, kdy většina Uher byla pod přímým osmanským panstvím. Hornatá oblast byla bohatá na rudy, což už ve 12. století přilákalo německou báňskou migraci ještě před samotným zakládáním měst. Do oblasti Banské Štiavnice přicházeli Němci

už ve 12. století jako báňští specialisté; zároveň se zde rozvinula slovanská sídelní struktura. Banská Štiavnica (původně osada Bana) získala městská privilegia před rokem 1275. Ještě dříve obdržela privilegia Banská Bystrica (1255). Banská Štiavnica se stala ohniskem urbanizace a osídlení celé oblasti. Mnohem později – v roce 1328 – udělil městská práva král Karel Robert Kremnici jako výsledek místní hornické aktivity od poloviny 13. století. Druhou hornickou oblastí byla Spiš: do slovanského sídelního prostoru dorazilo německé obyvatelstvo, centrem a východiskem urbanizace se stala Gelnica, právo dobývat rudy měla však pouze Spišská Nová Ves s městskou samosprávou z druhé poloviny 13. století. Významná hornická činnost probíhala i na Liptově a také zde začaly v druhé polovině 13. století vznikat města: Nemecká (dnes Partizánska) Ľupča obdržela městská práva v roce 1270, Hybe už roku 1265; v celé oblasti však nad hornictvím dominovala řemeslná výroba a obchod. Hornickým regionem byl i Gemer, ovšem místní města jsou výsledkem až mladší vlny urbanizace slovenského území ve 14. století za krále Karla Roberta (Rožňava, Jelšava, Štítnik). Hornické osady musely využívat různě vzdálené zemědělské zázemí, takže vedle specializovaných osad se rozvíjela i síť zemědělského osídlení, většinou slovanského, což vedlo k postupně úplné či částečné slavizaci slovenských měst na sklonku středověku (Labuda 1990: 391–397). Právě rozvoj hornických měst způsobil, že slovenské území bylo ve středověku mnohem urbánnější krajinou než centrální Panonská nížina (Szende 2022: 484–501).

Na území dnešního Slovenska však ve 13. století nebyla pochopitelně pouze báňská města, která vznikala z hornických osad. Byla tu i původní slovanská hradištní struktura, která vplynula do uherského státu a která se stejně jako v Polabí, Pomoří, Čechách či Polsku začala proměňovat s příchodem německé městské kolonizace ve 13. století. Předkolonizační kořeny má pochopitelně Nitra, v níž už na počátku 13. století existuje komunita, která se významně obraně během mongolského vpádu, za což jí král Béla IV. udělil městská práva. Do horních Uher přicházeli Němci ze Saska, Bavorska a Švábska, kteří dlouho tvořili patriciát, jenž nekomunikoval se slovanským nebo maďarským zázemím a intenzivně se bránil slavizaci řadou cílených opatření až do 15. století a někde (např. v Bratislavě) si svoje postavení i etnicitu udržel (Lukačka 2010: 11–16). Kontinuitu s velkomoravským obdobím vykazuje

Bratislava, kde byl za Uherského království vybudován královský hrad, Podhradie, sídlo probošství a kde sídlila i stará židovská komunita, již byla ve 13. století udělena speciální privilegia. Ještě před vznikem hradeb zde existovaly tzv. věžovitě (opevněné) domy, samotné městské privilegium je doloženo po dlouhém sociálním vývoji v roce 1291. Od 11. století je zmiňován hrad Trenčín, pod nímž se vytvořilo tržiště, městem s právy se stává až ve 14. století. Na území Trnavy se začalo zahušťovat osídlení od 12. století, vedle původního slovanského obyvatelstva zde vznikla i maďarská obec. Městská práva získala Trnava v roce 1238 od české královny a uherské princezny Konstancie, která tuto oblast získala jako věno od otce. Ve 13. století se už připomíná Levoča, jako město až roku 1271. Do Košic přišli němečtí kolonisté nejspíše po mongolském vpádu roku 1242 a první městská privilegia získali už před rokem 1249. V roce 1248 se o saských hostech v Prešově zmiňuje Béla IV., ve stejném roce zřejmě došlo k udělení městských výsad (Marsina 2010: 16–27).

Etnické proměny v západoslovanském areálu

Důležitým doprovodným jevem středověké městské kolonizace západoslovanského areálu byly etnické změny. Do slovanských oblastí a sídel vstupuje masově německý živel, což je pro některé z nich přímo osudové. Ve 13. a 14. století je většina měst střední Evropy převážně německá a jejich patriciát se tuto situaci snaží udržet. Tam, kde zůstává zázemí většinou slovanské (příp. maďarské) a existují slovansky uvědomělé elity společnosti, dochází buď k postupné slavizaci měst nebo se jejich němečtí obyvatelé musí smířit se slovanskou dominancí. Ovšem v některých oblastech – a jedná se především o původně slovanské Polabí a Pomoří, ale také o Štýrsko a Korutany a později i Slezsko – se slovanská elita ztratí či poněmčí a městská společnost se ostře vymezí vůči slovanskému zázemí. Města se tak stávají ohnisky germanizace. Ještě ve 13. století se Slované v Polabí a Pobaltí podílejí na životě městských komunit a jejich formování. Po celé 13. století se mezi bohatými měšťany, velmoži, kupci a řemeslníky objevují Slované: v Lubeku už v roce 1175 je zaznamenán velmož Borwin, ve 13. století je tam třináct slovanských radních, osm duchovních a dva knížecí kancléři, ve Stendalu byli během 13. století tři slovanští (*Slavus*) radní, v Rostocku byl slovanský fojt na předměstí, v Penzlau v roce 1283 na jednom ze

čtyři míst radních je Slovan, v Ueckermünde je z roku 1284 znám Johannes Slavus, v Třebětově (Trzebiatów/Treptow) v roce 1290 Johannes Dobrotze a v roce 1328 Radimir, při lokaci Kolobřehu v roce 1255 figuruje Jan Palic a v 13. a 14. století je tu několik slovanských radních (Natowitz, Mucel Slavus, Schleivos, Godek, Dziewicz) (Procházka 1968: 157–158). V Prenzlau se Slované podílejí na založení města a mají nezastupitelnou roli při zajišťování zázemí města (zemědělská výroba, zdroje, řemeslníci, obchodníci, aristokracie) – zdejší slovanská sídelní struktura je zachována až do třicetileté války (Schulz 2013: 501–515). Slované bývali zahrnuti (např. ve Špandavě nebo Kolobřehu) do městských komunit německého práva (v roce 1247 při založení nového města Salzwedel stanovil braniborský markrabě, že jsou si němečtí i slovanští obyvatelé rovni před jeho soudem). Mimo město však dál platilo zvláštní „slovanské právo“, kterým se řídil fojt při jeho výkonu. Častěji však Slované žili na předměstích, která nebyla do nově založených měst zahrnuta (v Pomoří to byly tzv. *viky*); zvláštním typem osídlení byla *Kietze*, v níž bylo shromážděno slovanské obyvatelstvo zásobující a sloužící místnímu hradu (např. Braniborsko) (Schich 2010: 404–410).

Od poloviny 14. století však můžeme sledovat první diskriminační opatření vůči Slovanům a lidem se slovanskými kořeny. Snaha o udržení německého charakteru měst v té době zřejmě souvisela s epidemií černé smrti: města jí byla postižena a do částečně vylidněných sídel se stěhovalo venkovské slovanské obyvatelstvo. Někdy až drakonická protislovanská opatření patriciátu a cechů zabránila hrozící slavizaci, která proběhla ve středoevropských státech. Slované začali být vylučováni z městských rad a bránilo se jim ve vstupu do cechů. Tento diskriminační trend vyvrcholil v 15. a 16. století, kdy se Slované v Pomoří a Polabí stali opovrhovanými obyvateli druhé kategorie. Seznam narůstajících protislovanských opatření shromáždil Vladimír Procházka: např. v Saltwedelu v roce 1247 mohli Slované vstupovat mezi měšťany, ovšem v roce 1428 platí zákaz jejich přijímání mezi obchodníky. V roce 1424 byli Slované vyloučeni z obuvnického a koželužského cechu v Braniboru, v roce 1450 z pivovarského cechu v Gardelegen, v roce 1473 z pivovarnického cechu v Braniboru, v roce 1463 ze soukenického cechu v Robolech (Röbel), v roce 1462 v Lubeku z gildy, v roce 1500 z cechu koželužského, v roce 1502 ze sedlářského, 1507 ze

soustružnického, pekařského a kramářského, v roce 1508 z bednářského. V roce 1569 byly Slované vyloučeni ze všech cechů v Kriwici (Criwitz), v 16. století z řady cechů v Saltwedelu, v Treuenbrietzenu byli Slované vyloučeni z cechů v roce 1442 a v roce 1482 to bylo vztaženo na slovanské manželky řemeslníků – roku 1563 tak stejně učinili tkalci v Havelu. V Rupině (Neuruppin) zakázali kožešníci (1434) a tkalci (1446) svým dcerám provdávát se za Slovana (stejně v Havelu roku 1563), Slovan směl svědčit, jen když byl měšťanem, někde měli zakázáno nosit luxusní předměty, v Saltwedelu bylo Slovanům zakázáno nabývat nemovitosti (1486, 1550 i v Postupimi), vstupovat mezi radní (16. století), nebo dědit po měšťanech (1486). Diskriminace zasáhla i Pomoří, přičemž vyvrcholila v 15. a 16. století, kdy byly vydány zákazy nakupovat u lidí slovanského původu nebo slovanského jazyka a používat slovanský jazyk na tržišti (Procházka 1968: 157–158). Od 15. století se objevují osvědčení o německém původu (*Geburtsbrief*) s výslovným zdůrazněním, že dotyčný není „vendského“, nýbrž z dobrého německého rodu (*dat he sy echte und rechte düdesch unde nicht wendisch, vrigh unde nicht eghen gebaren*) (Herrmann 1985: 438). Německý charakter si udržela také města v Sedmíhradsku, Dolním Slezsku a na území řádového státu, který se až po roce 1466 dostal pod moc polské monarchie. Naopak v Čechách, Uhrách a na většině území Polska se významná část měst (nikoliv všechna samozřejmě) slavizovala, příp. maďarizovala. V Čechách tento proces proběhl souběžně s bouřlivým obdobím husitských válek. O této proměně svědčí jazyk, kterým se v městech úřadovalo v 15. století – v Čechách a v Horních Uhrách pronikla do městských knih čeština, v Polsku od 16. století polština. Vznikla tak vrstva etnicky domácího měšťanstva, což znamenalo definitivní přijetí městské civilizace za vlastní středoevropským neněmeckým obyvatelstvem.

Závěr: vymezení středoevropského areálu a jeho dosah do východní Evropy

A zde se můžeme vrátit k otázce charakteru a vymezení střední Evropy, kterou jsme si položili v úvodu studie. Specifický okruh evropské civilizace, který můžeme nazvat „střední Evropou“, vzniká propojením západoslovanského (příp. maďarského) prostředí s německou městskou civilizací. Tento zvláštní kulturní region se rodí díky proniknutí nového urbanismu do západoslovanského areálu, kde převzal a doplnil dosavadní sídelní

síť a vtisknul jí novou podobu. Ve 12. a 13. století se na západoslovanských územích objevila mozaika nového typu měst napojených na dálkový obchod, i měst a městeček, jejichž právní postavení a struktura se nelišily od městských sídel na západ od Labe, a zformovala se podobná struktura společnosti, jakou nacházíme na starých říšských územích (Herrmann 1985: 439). Do nových center se stáhla řemeslná výroba, nové typy řádů nesoucích novou spiritualitu a školská zařízení. Především se však zcela proměnila krajina a hierarchie vztahů. Města byla na rozdíl od předchozích hradištních aglomerací pevně vymezena a jejich prostor byl i prostorem zvláštního práva. Ve společnosti se objevila nová, právně vymezená složka, která inspirovala, provokovala a především soupeřila s dosavadní místní slovanskou elitou, jež se musela vyrovnat s novými poměry a hlavně s tím, že cizozemští patriciové přinášejí novou kulturu a novou civilizaci a díky tomu často pohrdlivě shlížejí na domácí obyvatelstvo včetně aristokratů. O jejich pocitech a reakcích plasticky vypovídá *Dalimilova kronika* z počátku 14. století. Po jednom století se začala formovat i etnicky místní slovanské a maďarské středoevropské měšťanstvo, které spolu s německými kolonisty předávalo tuto civilizační pochodeň dále na východ: do středověkých rumunských knížectví Valašska a Moldavska (Rădvan 2011: 33–40) či na západoruská a litevská území Litevského velkoknížectví. Zde však už bylo působení nových urbánních procesů geograficky a sociálně omezené. Většina východoslovanského prostoru si ponechala původní slovanský raně středověký typ městského osídlení z dob Kyjevské Rusi, který se v daných podmínkách projevil jako funkční a dokonce mohl velmi dobře prosperovat i v kooperaci se západoevropskými tržními a urbánními centry, čehož nejlepším příkladem je severoruský Novgorod se svojí specifickou strukturou (Janin 2008). Na východě Evropy tak až do 18. století zůstalo zachováno raně středověké rozložení městských struktur, které se šířilo při expanzi moskevského státu až daleko za Ural. Na Balkáně se zase v důsledku osmanských výbojů prosadila na dlouhá stáletí podoba tureckého města pevně vězící v orientální a byzantské tradici.

Každá část původně slovanské Evropy si tak zvolila jiný urbánní typ, který odlišoval Balkán, východ i střed Evropy až do moderní urbanizace v druhé polovině

19. století. Pozdější přenos středoevropského města do východních oblastí polsko-litevské unie (na území dnešního Běloruska a Ukrajiny) měl svoje limity. První vlna zakládání měst v této oblasti spadá už do konce 14. a počátku 15. století, kdy jsou městská práva udělována jen příchozím Němcům a Polákům, až později jsou zahrnuti i místní pravoslavní Rusíni. Při druhé vlně na konci 15. a na počátku 16. století se na městském životě podílejí obě skupiny. Města byla většinou zakládána na magdeburském právu, ovšem často se z něho použily pouze některé prvky a dál se pracovalo se staroruským právem. Zároveň se u takových měst jen pomalu rozvíjela pevná struktura, měla převážně agrární charakter se slabě rozvinutým řemeslem pokrývajícím maximálně lokální trh. Tento stav se pokoušely napravit královské reformy v druhé polovině 16. století, ale pouze s omezeným úspěchem. Skutečně městský charakter si udržovala hlavně města, kde převážoval německý nebo polský živel (Przemyśl, Lvov) (Michaluk 2006: 185–192) či města a městečka zakládána ještě v 16. století na polském území (Mazovsko) jako královská nebo šlechtická (analogicky k situaci v Čechách). Posilování výsadního postavení šlechty v polsko-litevské společnosti od počátku 16. století vedlo k postupnému úpadku městského stavu a jeho stagnaci právě především ve východních oblastech, kde nestačil zapustit kořeny a kde se mezi něj dostávalo stále více Poláků a Židů na úkor místních Rusínů. A co je nejdůležitější: na rozdíl od městské kolonizace střední Evropy ve 12.–14. století neproměnila vlna městských založení na západě východní Evropy zásadně a hluboce zdejší krajinu, hospodářské vazby, dálkový obchod, kulturu a etnický charakter a nevstoupila tak organicky do života zdejší společnosti. Tyto regiony zůstaly kulturně a sociálně i nadále přechodovou zónou mezi střední a východní Evropou. A nakonec i rozvoj druhého nevolnictví a úpadek měst v 17. a 18. století spíše sblížily střední Evropu s tou východní. Skutečnost, že např. Kyjev (1494–1497) nebo Minsk (1499) disponovaly magdeburskými právy a vlastní samosprávou, je příliš nepřipodobnila středoevropským městům, jako byly Praha, Vratislav, Gdaňsk nebo Krakov, a tyto západoruské oblasti kulturně a sociálně nevradila do středoevropského areálu. Bylo na to už příliš pozdě a procesy, které vedly k urbanizaci a proměně střední Evropy, se v té východní neopakovaly: znemožňovaly je právě probíhající sociální změny

v rámci polsko-litevského státu. Svědčí o tom i historická jádra současných měst, podle kterých můžeme soudit, kam až došla a kde zapustila kořeny středoevropská městská kultura. Právě podle podoby historických měst můžeme dnes vymezit oblast střední Evropy: je to ta část

Evropy, kde se spojily tři formativní faktory: slavinita převážné části obyvatelstva, latinská vzdělanost a církevní tradice a německá městská civilizace. Pouze na území střední Evropy se tyto tři prvky ve staletém vzájemném působení spojily do harmonického a organického celku.

LITERATURA:

- Augustin-Lendzion, Ewa. 2010. Średniowieczne miasta Pomorza Zachodniego – wynik wpływu różnorodnych czynników. *Przeźrzenia i Forma* 13: 313–322.
- Beranová, Magdalena – Lutovský, Michal. 2009. *Slované v Čechách. Archeologie 6.–12. století*. Praha: Libri.
- Bogucka, Maria – Samsonowicz, Henryk. 1986. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo.
- Doležalová, Anna (ed.). 2014. *Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti*. Praha: Masarykův ústav AV ČR.
- Flodr, Miroslav. 1993. *Iura originalia civitatis Brunensis. Privilegium českého krále Václava I. z ledna roku 1243 pro město Brno*. Brno: SNIP.
- Havelka, Miloš – Cabada, Ladislav (eds.). 2000. *Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy*. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Herrmann, Joachim (ed.). 1985. *Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademie Verlag, 1985.
- Janin, Valentin Lavrentjevici. 2008. *Očerki istorii srednevekovogo Novgoroda*. Moskva: Jazyki slavjanskich kul'tur.
- Klápště, Jan. 2005. *Proměny českých zemí ve středověku*. Praha: Lidové noviny.
- Labuda, Jozef. 1990. K problematike osídlenia bánských miest na Slovensku. *Historický časopis* 38 (3): 391–397.
- Lukáčka, Jan. 2010. Podoby stretnutí a komunikácie v stredovekom meste. In: Lukáčka, Ján – Štefánik, Martin a kol. *Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie*. Bratislava: Historický ústav SAV. 11–16.
- Marcu Istrate, Daniela. 2021. Entstehung und Entwicklung der siebenbürgischen Stadtkirchen im 12.–15. Jahrhundert. In: Wolf, Markus (ed.). *Sachgeschichte(n) Beiträge zu einer interdisziplinär verstandenen Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit Festschrift für Barbara Scholkmann zu ihrem 80. Geburtstag*. Tübingen: Universität Tübingen. 445–463. <https://doi.org/10.15496/publikation-61467>
- Marsina, Richard. 2010. K počiatkom stredovekých miest na Slovensku. In: Lukáčka, Ján – Štefánik, Martin a kol. *Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie*. Bratislava: Historický ústav SAV. 16–27.
- Michaluk, Dorota. 2006. Problemy badawcze miast pogranicza polsko-rusko-litewskiego (do unii lubelskiej 1569 roku). In: Nodl, Martin (ed.). *Sociální svět středověkého města*. (=Colloquia mediaevalia Pragensia 5). Praha: Filosofia. 185–195.
- Musílek, Martin. 2013. Mincmistr Eberhard a jeho přátelé. Několik poznámek k počátkům Havelského Města. *Mediaevalia Historica Bohemica* 16 (2): 7–23.
- Niemeyer, Wolfgang. 2013. Deutsche und Slawen als Nachbarn. Die Siedlungen vor und nach dem Beginn der askanischen Herrschaft über Brandenburg. *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 25: 31–42. <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/mitt-dgamn/issue/view/1810>
- Piskorski, Jan M. 2006. Średniowieczna kolonizacja Europy Środkowej jako problem historii powszechnej i porównawczej historii historiografii. *Przegląd Historyczny* 97 (2): 203–220.
- Procházka, Vladimír. 1968. O vyměření polabsko-pobaltské větve Slovanů. *Český lid* 55 (2–3): 153–165, 231–247.
- Rădvan, Laurențiu. 2011. New Perspectives on the Process of Urbanization in Medieval Moldavia. *Colloquia. Journal for Central-European History* 18, s. 27–50.
- Słoń, Marek. 2006. Dlaczego tylko jeden Wrocław? Próba porównania rozwoju aglomeracji miejskich Wrocławia, Pragi, Krakowa i Poznania. In: Nodl, Martin (ed.). *Sociální svět středověkého města*. (= Colloquia mediaevalia Pragensia 5). Praha: Filosofia. 119–131.
- Schich, Winfried. 2010. Slawen und Deutsche im Gebiet der Germania Slavica. In: Kaser, Karl (ed.). *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens. Bd 12: Kontinuität und Brüche. Lebensformen – Altengesessene – Zuwanderer von 500 bis 1500*. Klagenfurt: Wieser: 404–411.
- Schulz, Matthias. 2013. Slawisch oder deutsch? Die Entwicklung Prenzlau im 12. und 13. Jahrhundert. *Præhistorica* 31 (2): 501–515.
- Szende, Katalin. 2022. The Birth of Oppida: Small Towns in Hungary in the Angevin Period. *Urban History* 49: 484–501. <https://doi.org/10.1017/S0963926821000298>
- Trávníček, Jan (ed.). 2009. *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*. Brno: Host.
- Třeštík, Dušan. 2001. „Eine große Stadt der Slawen namens Prag“. Eine große Stadt der Slawen namens Prag“ (Staaten und Sklaven in Mitteleuropa im 10. Jahrhundert). In: Sommer, Petr (ed.). *Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000*. (=Colloquia mediaevalia Pragensia 2). Praha: Filosofia. 93–138. <https://doi.org/10.47376/filosofia.2001.1>
- Vaniček, Vratislav. 2000. *Velké dějiny země Koruny české II. 1197–1250*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Vargová, Zuzana. 2015. *Koncepcie strednej Európy*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.
- Vojtíšek, Jan. 2012. Mincmistr Eberhard a jeho potomci. Působení jedné gründerské rodiny ve středověkých Čechách. In: Musílek, Martin (ed.). *Havelské Město pražské ve středověku. Historie – archeologie – stavební historie*. Praha: Casablanca. 158–185.

Znaky paměti a jejich dematerializace: pohnutý osud jednoho pomníku

Petr Lozoviuk

DOI: 10.62800/NR.2025.1.02

Signs of Memory and Their Dematerialisation: The Moving Fate of a Monument

The study is devoted to the fate of one important symbol of Odessa – the monument to the founders of this city. This monument has been repeatedly covered up, destroyed, again unveiled and restored over the past hundred years. From the position of a broader history of this monument and the city, the author attempts to offer answers to several questions related to the local, national and transnational social functionality of this repeated restoration and destruction. The text argues that the presence or absence of the Odessa monument to the Russian Tsarina reveals differently conceived memorial images of the city. However, the narrative value of the observed monumental phenomenon is much broader and refers to the national context, to the tragic outcome of the socio-political development of post-Soviet Ukraine.

Key words: Odessa, Ukraine, memorial wars, politics of memory

Contact: Doc. Dr. Petr Lozoviuk, Ph.D., Katedra antropologie, Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni, Sedláčkova 15, 301 00 Plzeň; e-mail: lozoviuk@ff.zcu.cz; ORCID: 0000-0002-6053-4990

Jak citovat / How to cite: Lozoviuk, Petr. 2025. Znaky paměti a jejich dematerializace: Pohnutý osud jednoho pomníku. *Národopisná revue* 35 (1): 13–25. <https://doi.org/10.62800/NR.2025.1.02>

Úvod

„Aby mohla minulost sociálně existovat“, tvrdí v jednom ze svých esejů francouzský sociolog Yvon Lamy, „musí být možno ji spojit s nějakými ‚předměty‘, které, stejně jako události trvalého významu, představují v běhu času jisté opěrné body, jsou společné určité skupině lidí anebo alespoň jsou pro život a dějiny určité determinované sociální skupiny reprezentativní“ (Lamy 1998: 169). Za takovéto opěrné body lze označit pomníky, a to ať už byly vytvořeny záměrně jako znamení minulého, nebo bezděky přerostly v historické symboly. Pomník lze v užším smyslu ztotožnit s jakýmkoliv materiálním artefaktem připomínajícím nějakou osobu nebo událost, který slouží k jejímu zpřítomňování (Samida 2014: 189). Tím, že se pomníky vztahují k určité historické události nebo osobnosti, odkazují ve veřejném prostoru na jisté

ideje, obvykle se jedná o dobově preferované systémy hodnot. Pomník je tedy něčím víc než jen uměleckým dílem, má znakovou, symbolickou povahu, je specifickým vizuálním textem, který zprostředkovává určité poselství. Představuje materializovaný element selektivně ztvárněné minulosti s cílem jejího ukotvení v kolektivní paměti, skrze niž je ustavována přítomnost a formována budoucnost.

Pomníky jakožto média paměti lze vnímat i jako komunikační média, tedy jako „znaky, které umožňují komunikaci“, jež promítá minulé do konkrétní přítomnosti. Svoji fyzickou existencí mimovolně působí na historické vědomí a kromě „retrospektivní funkce plní vždy také funkci prospektivní, tj. zaměřenou do budoucnosti“ (Samida 2014: 190). Každý pomník je tudíž specifickým

„místem paměti“,¹ místem, které nabádá, jak má být rozuměno minulým událostem se ctižádostí formování budoucího. Jako prostředník mezi historií a současností se pomník kromě toho stává „znakem paměti“, skrze nějž je minulost projektována do současnosti, která tak získává vnější podobu i vnitřní strukturu. Přítomné a budoucí je formátováno odkazem na minulé, čímž se symbolické poselství pomníku podílí na společenském ukotvení kolektivní identity. Podobně jako je přizpůsobován smysl budování a udržování pomníků, vykazuje také jejich boření specifickou společenskou funkčnost.²

Pomníky tím, že ztělesňují politicko-symbolické a ideologické poměry, v jistém smyslu odrážejí „vládnoucí formu veřejné správy“ (Samida 2014: 191). Každá zásadnější změna politicko-kulturního kontextu proto iniciuje vznik nových pomníků a ohrožuje existenci stávajících. Zřetelný výraz politicko-společenského pohybu na symbolické úrovni ilustrují tzv. pomníkové války.³ V této souvislosti se zdá být v mnohém příkladná historie mnohých pomníků v jihoukrajinské Oděse, městě, které nás bude v této stati především zajímat. Za poslední století zde každá změna režimu zanechala svoji stopu v podobě budování či naopak boření nejrůznějších pomníků a památníků, v přejmenovávání ulic a v ustanovování či eliminaci symbolicky významných míst. Zajímavý příklad zdánlivě banálního boje o pomník, který ovšem ilustruje širší společenské procesy, představuje příběh pomníku zakladatelům města,⁴ jenž byl až donedávna jedním z hlavních symbolů Oděsy.

Předložená studie se z pozice šířeji pojatých dějin tohoto památníku a v kontextu pohnuté historie města pokouší nabídnout odpověď na několik vzájemně souvisejících otázek. O jaký typ pomníku se jednalo? O čem společensky signifikantním vypovídá jeho pohnutá minulost? Jaké bylo jeho lokální, národní nebo jiné sdělení a jakou společenskou funkčnost mělo jeho opakované obnovování a ničení? Jednalo se v případě oděské „pomníkové války“ o klasickou nacionalizaci veřejného prostoru? Níže bude argumentováno, že existence či absence oděského pomníku ruské carevny zpřítomňuje různě pojímané paměťové obrazy města. Vypovídající hodnota sledovaného pomníkového fenoménu je však ještě mnohem širší a odkazuje k celostátnímu kontextu, k tragickému vyústění společensko-politického vývoje postsovětské Ukrajiny.

Oděské „války paměti“

Oděsa byla založena na evropské poměry velmi pozdě. Stalo se tak až roku 1794, kdy bylo rozhodnuto, že se stane urbánním centrem severozápadního Černomoří, které bylo teprve před nedávnem včleněno do Ruské říše. I když město mělo vícero „otců“ budovatelů, za hlavní postavu stojící u jeho zrodu je považována žena – ruská carevna Kateřina II., zvaná Veliká. Traduje se, že to byla zásluha právě této mocné dámy, že město dostalo jméno ženského rodu a nebylo nazváno podle báje Odyssea, jak se údajně původně plánovalo. Podle legendy přikázala Kateřina II. na jednom petrohradském bále z počátku ledna 1795, aby nově založené město „neslo nějaké helénské jméno, ovšem v ženské formě“ (Nemirovskaja – Nemirovskaja 1998: 45).

Hospodářská prosperita, otevřenost cizím kulturním vlivům a specifický demografický vývoj představovaly základní prvky, které formovaly podobu vznikající městské společnosti. Počet obyvatel města kontinuálně narůstal v průběhu celého 19. století, přičemž bylo příznačné, že Rusové zde zpočátku tvořili jen menší část populace. Kulturně-etnicko-religiózní heterogenosti městské populace bylo dosaženo díky přilákání mnoha zahraničních specialistů z oblasti techniky, řemesel, ekonomiky, z akademické sféry, armády, umění, námořnictva, ale i státní správy do budovaných městských institucí (Keller 1987: 49). Rezultátem carské kolonizační, ale i hospodářské politiky tak bylo konstituování jazykově, konfesionalně, etnicky a kulturně velmi pestrého lidského konglomerátu na relativně omezeném prostoru nově založeného města. Díky těmto a dalším vlivům se oděská společnost po celé 19. století vyvíjela značně odlišně, než jak tomu bylo v jiných urbánních centrech Ruské říše (srov. Lozoviuk 2017a). Oděsa se stala městem, pro něž byl charakteristický kosmopolitní duch, tolerantnost, ideová a náboženská otevřenost a hospodářská prosperita. Jeden z projevů této zvláštní atmosféry přerostl ve zformování specifického městského patriotismu, jenž nalezl výraz v řadě sociálních projevů, jimiž Oděsané prosluli po celém impériu, později Sovětském svazu, ba i za jeho hranicemi.⁵

Pomník zakladatelům Oděsy byl vybudován v závěru „zlaté éry“ razantního rozvoje města, který časově zaujímal větší část 19. století.⁶ Ke slavnostnímu odhalení tohoto oděskými občany údajně „dlouho očekávaného“

pomníku došlo roku 1900. Jeho instalace byla původně zamýšlena jako součást oslav spojených se stoletým výročím založení Oděsy. Z důvodu finančních problémů však došlo k jeho vyhotovení až s několikaletým zpožděním⁷, neboť zadavatelé projektu – městská rada – neohodlali slevit z jeho monumentálnosti, která měla napomoci tento prestižní objekt učinit zároveň novým symbolem města.

Pro umístění pomníku byl zvolen symbolicky významný prostor ve středu náměstí, které neslo již od 20. let 19. století carevino jméno a představovalo reprezentativní veřejné prostranství v centrální části historické městské zástavby. Ústřední postavou 11,5 metrů vysokého pomníku byla bezmála čtyřmetrová postava Kateřiny II., doplněná čtyřmi dalšími osobnostmi spojovanými se založením Oděsy.⁸ Postavy byly umístěny na masivní kamenný fundament, čímž bylo dosaženo výrazného vyvýšení skulpturální části pomníku nad okolní úroveň, což ještě zvýraznilo jeho monumentalitu. Povznesení ústřední části pomníku nad úroveň pozorovatele je strategie, kterou je v obdobných případech usilováno o dodání pomníkovému poselství určité „metafyzičnosti, nadpozemskosti“ (srov. Kessler 2017: 38). Postava Kateřiny drží v pravé ruce nejvyšší reskript s historickou větou „Přikazujeme vybudovat přístav a město“ a levou rukou ukazuje na místo, kde má být toto město založeno. Je jistě zajímavé poznamenat, že pomníkem zkrášlené Jekatěrinské náměstí bylo údajně „na Světové výstavě úspěchů v Paříži v roce 1901 označeno za nejnádhernější na světě“ (Voronkova 2007).



Obr. 1. Vzhled náměstí před instalací pomníku ve druhé polovině 19. století. Foto převzato z Ivančenko [nedat.]

Obdobně monumentálně pojaté památníky symbolizují mocenské vztahy panující v daném lokálním, národním, případně i státním kontextu. Na počátku 20. století byla Oděsa třetím nejlidnatějším ruskojazyčným městem, největším černomořským přístavem říše, důležitým ekonomickým centrem (burza) a obecně „branou“, kterou do Ruska pronikaly západní inovace nejrůznější provenience (srov. Lozoviuk 2019). Z důvodu svého hospodářského, vojenskostrategického, demografického, politického i intelektuálního významu zaujímal významné místo v rámci celého impéria. Dosažené úspěchy si přímo vyžadovaly, aby byly důstojným způsobem vyjádřeny v oblasti materiální kultury, zejména prostřednictvím budování reprezentačních staveb⁹ a pomníků. Díky svému významu v celoruském kontextu byla Oděsa relativně často navštěvována ruskými panovníky a její majetní měšťané se, bez ohledu na svůj etnický původ,¹⁰ stavěli vůči carskému režimu jednoznačně loajálně. Nedlouho po překonání útrap z let 1905–1907, kdy se Oděsanům podařilo navázat na předrevoluční konjunkturu, však přišla další rána v podobě první světové války, na ní navazujících revolucí a války občanské.

V důsledku únorových událostí abdikoval dne 15. 3. 1917 car Mikuláš II. a vlády nad vnitřními rozpory rozklíženou a válečným konfliktem vyčerpanou říší se ujal Prozatímní vláda. Přejít od monarchie k republice



Obr. 2. Pomník zakladatelům Oděsy. Foto P. Lozoviuk 2014

se v Oděse projevily sérií událostí, během nichž byly znevažovány symboly odkazující ke svrženému a revolučními zatracovanému režimu. Mnohdy se jednalo o pomníky spojené s významnými událostmi z historie města, které nutně obsahovaly konotace odkazující k carskému režimu. Pochopitelně, že imperátorský monument věnovaný zakladatelům města byl jedním z přednostně atakovaných symbolů staré éry. V únoru 1917, záhy po převzetí moci novou městskou správou, bylo přikázáno, aby všechny postavy tvořící pomník byly zahaleny, a to až do doby, dokud nebude „vyřešena otázka“ jejich dalšího osudu. Jako odůvodnění bylo uvedeno, že má být zabráněno tomu, aby pomník „dráždil revolučně naladěné publikum“ (Fajtěl'berg-Blank – Savčenko 2008: 10).

Zakrytí symbolu spojovaného s minulým režimem nepředstavovalo jediné problematické rozhodnutí nových městských mocipánů z prvních porevolučních dnů. Další

promptní opatření městské správy spočívalo v rozpuštění oddělení bezpečnosti, jehož žádaným efektem bylo eliminování příslušníků potenciálně neloajálních ozbrojených složek – profesionálních policistů – a jejich bezodkladné vyslání na frontu. Udržováním pořádku v ulicích města byly pověřeny nově vytvořené oddíly milicí, které se převážně skládaly ze studentů a námořníků. Jejich příslušníci často chápali svůj úkol zvláštním způsobem: Milicionáři začali během svých pochůzek po bazarech svévolně stanovovat ceny potravin, provádět neoprávněné prohlídky a zatýkat občany podle svého uvážení (Malachov – Stěpaněnko 2004: 312).

Období po únorové revoluci se tak do dějin města neblaze zapsalo jako perioda, během níž došlo k nebyvalému nárůstu bezpráví a zločinnosti. Z historické perspektivy se stalo předobrazem pro zrod jednoho z mnoha oděských mýtů, mýtu „banditské Oděsy“, který byl následně mnohokrát tematizován krásnou literaturou i kinematografií.¹¹ Loupeže, vraždy a jiné násilnosti byly na obyvatelích Oděsy páčány prakticky denně a staly se „stejně tak přirozenými jako východ a západ slunce“ (Malachov – Stěpaněnko 2004: 328). Odhaduje se, že ve městě bylo v tomto období aktivních na 40 tisíc dobře vyzbrojených a organizovaných banditů (tamtéž: 324). Celková situace začínala být kritická zejména od poloviny roku 1917, kdy v důsledku revolučních zmatků došlo k propuštění mnoha zločinců z vězení a „banditismus počínal ohrožovat samotnou státní moc“ (Savčenko 2013: 21). Poměry ještě zhoršovala přítomnost ozbrojených demoralizovaných vojáků nejrůznější provenience – od oděských milicionářů přes ukrajinské nacionalisty, vojáky carské armády až po rudoarmějce (Fajtěl'berg-Blank – Savčenko 2008: 18).

Zahalení památníku bylo odstraněno, jak je názorně patrné z přetištěné fotografie z českého tisku, „našimi“ vojáky po příchodu rakousko-uherské okupační armády do Oděsy.¹² Autor popisky fotografie z magazínu *Český svět* se ovšem mýlil ohledně původců „zneviditelnění“ pomníku, za nějž byli podle něj odpovědni bolševici. Plachta zakrývající sousoší byla podle informací z místního tisku (*Oděské novosti*) sňata „skupinou hasičů na rozkaz nadřízených dne 14. 3. (1918) ráno za přítomnosti obrovských davů“ (citováno podle Malachov – Stěpaněnko 2004: 385). Novinová zpráva ještě obsahovala dovětek, že „tato skutečnost byla (ve městě) předmětem nekonečných spekulací a řečí“ (tamtéž).



Obr. 3. Odhalování zakrytého pomníku zakladatelky Oděsy carevny Kateřiny II. na jaře 1918. Zdroj: Z *Oděssy... 1918*

Oděsané se ze znovuodhalení pomníku císařovny ovšem neradovali dlouho. Bezprostředně po konečném obsazení Oděsy bolševiky,¹³ v sobotu 1. 5. 1920, byl pomník na jejich příkaz demontován. Z dobového kontextu se dá usuzovat, že bolševikům pomník vadil spíše z hlediska jeho odkazu k minulému režimu, tedy jeho imperiálně-feudální charakter, než z jeho více méně implicitní „ruskosti“. Obdobně bylo, pochopitelně nejen v Oděse, naloženo s mnoha dalšími materiálními pozůstatky carského Ruska. Na rozdíl od druhé demontáže z konce roku 2022 se tudíž podle všeho nejednalo o nacionalisticky motivovaný akt.

Postranní postavy pomníku byly přemístěny do depozitáře Oděského vlastivědného muzea, socha samotné carevny byla ale zničena. Kamenný podstavec pomníku zůstal ovšem uchráněn. Následujícího roku posloužil jako piedestal pro vztyčení busty Karla Marxe, jež byla o něco později úřady nahrazena postavou tohoto klasika komunistické ideologie v plné velikosti (Voronkova 2007). Jekatěrinské náměstí a přílehlá ulice¹⁴ bylo po odebrání Kateřinina jména přejmenováno na Marxovu počest. Před zaměněním Marxovy „hlavy“ jeho postavou, byla po určitou dobu na podstavec pomníku dočasně instalována také busta Adama Mickiewicze, polského revolučního básníka majícího historické vazby k Oděse.¹⁵ Za druhé světové války byla Oděsa okupována Rumunskem, což se opět výrazně projevilo v symbolické rovině změnami mnoha místopisných názvů a v ničení a instalaci různých pomníků a památníků. Hlavní třída vedoucí na náměstí, které je předmětem našeho zájmu, byla nazvána podle Adolfa Hitlera a údajně došlo i k dočasné instalaci jeho busty na podstavec pomníku (tamtéž).¹⁶

Zřejmě z důvodu „znesvěcení“ podstavce během okupace se sovětské úřady počátkem 50. let rozhodly zlikvidovat i poslední zbytky pomníku. Podle jiných názorů k tomu došlo z estetických důvodů – nevzhledný sokl pomníku byl nahrazen květinovým záhonem. Každopádně fundament byl stržen traktory a následně rozřezán. V roce 1965, u příležitosti 60. výročí vzpoury na bitevní lodi „Kníže Potěmkin-Tavrický“,¹⁷ byl na tomto náměstí, nesoucím tentokrát název Náměstí Potěmkinovců, vybudován nový pomník věnovaný námořníkům revolucionářům z roku 1905 – posádce jmenovaného křižníku. Tato vícefigurální kompozice zachycuje dramatický okamžik, kdy skupina námořníků, zahalených plachtovinou, má

být z rozkazu velení zastřelena. Námořníci však shazují plachtu a vstávají k boji s nepřáteli. Do jejich čela se staví jejich vůdce symbolizující „kolektivní obraz revolučního bolševika“ (Dolženková – Djačenko 1975: 27). Na jedné straně podstavce jsou vytesána Leninova slova: „*Bitevní loď Potěmkin zůstala neporaženým územím revoluce*“, druhá nese nápis „*Potěmkinovcům potomci*“. Tato sochařská kompozice byla roku 2007 před opětovnou instalací památníku zakladatelům Oděsy přemístěna na nedaleké Celní náměstí.

Obnovení pomníku zakladatelům Oděsy a jeho opětovná demontáž

Myšlenka „obnovit historickou spravedlnost“ (Voronkova 2007) a vrátit Oděse památník jejích zakladatelů se poprvé objevila na počátku 90. let, bezprostředně po kolapsu sovětského režimu. Iniciativa vzešla z řad lokálních politiků a souvisela s navrácením historických názvů oděským ulicím po rozpadu Sovětského svazu. Konkrétní podobu však získala až v roce 2003 díky aktivitě Ruslana Tarpana, tehdejšího poslance oděského městského zastupitelstva. Oděský patriot Tarpan se podle vlastních slov rozhodl, „že památku všemi prostředky obnoví, a to i za vlastní peníze“ (tamtéž). Poté, co se pro opětovné vybudování pomníku nadchli mnozí další entuziasté, začala idea nabývat konkrétní podobu. Z praktických důvodů bylo rozhodnuto vytvořit pomník nový,¹⁸ ovšem s maximálním přiblížením se podobě originálu, včetně použitých technologií zpracování materiálu. K datu slavnostního znovuodhalení pomníku, které proběhlo 27. 10. 2007, bylo do původního historického stavu uvedeno i celé náměstí.

Aktu opětovné instalace sousoší předcházely dlouhé diskuze pro a proti. Dokonce byla opakovaně prováděna sociologická šetření, z nichž jednoznačně vycházelo najevo, že výrazná většina Oděsanů podporuje myšlenku na znovuobnovení pomníku (srov. Otnošeniye oděssitov 1995). Ozývaly se však i rozhodné hlasy proti, rekrutující se z ukrajinsko-nacionálního tábora. Nejodhodlanější odpůrci pocházeli z řad kozáckých organizací Oděské oblasti. Kozáci byli přesvědčeni, že „postavení pomníku ruské carevně znamená otevřenou podporu protistátních sil, které v Oděse [...] vystupují z popudu ruských tajných služeb, jejichž cílem je destabilizovat politickou situaci a podněcovat nepřátelství na mezietnickém, mezikonfesijním

a jazykovém základě“ (Voronkova 2007). Zcela odlišně se jevílo obnovení pomníku v očích mnohých Oděsanů. Z četných diskuzí vedených v dobovém tisku lze usoudit, že touha po opětovné instalaci sousoší vycházela z lokálně-patriotických motivů a představovala materializovaný projev navázání na historickou kontinuitu města, nevykazovala tudíž primárně nacionální konotace.

Ze strany ukrajinských nacionalistů byl znovuvybudovaný pomník¹⁹ vnímán jako ukázkový příklad tzv. opozičního pomníku.²⁰ Odpůrci památníku byly na místní i celostátní úrovni opakovaně sepisovány protestní petice a podávány návrhy za odstranění sousoší. Protesty zesílily po roku 2014 (anexe Krymu) a několikrát přerostly ve vandalské akty, jejichž záměrem bylo „odsakrálnit“ pomník a tím napomoci jeho likvidaci.²¹ K celé kauze byl vyzván k vyjádření jak oděský oblastní, tak i ukrajinský nejvyšší soud. V obou případech rozsudek vyzněl proti snahám pomník zlikvidovat. V případě nejvyššího soudu se tak stalo v říjnu 2019 (Durand 2022: 4). Argumenty pro a proti²² ovšem rozdělovaly oděskou a dá se říci i obecně ukrajinskou společnost i nadále. Odpůrci pomníku se opakovaně snažili zpochybnit jeho legitimitu a nadále usilovali o jeho demontáž. Toho bylo nakonec dosaženo 29. 12. 2022, kdy byl v nočních hodinách odstraněn. Zároveň se v ukrajinském tisku objevila zpráva, že stejný osud potkal i další imperátorský, obdobně po zničení bolševiky obnovený, pomník věnovaný ruskému vojevůdci Alexandru Suvorovi.²³ Analogicky dopadly i další památky připomínající ruskou imperiální či sovětskou přítomnost v Oděse.

Jeden z výrazných autostereotypů obyvatel Oděsy se týká vysoké míry tolerantnosti k nejrůzněji vnímané kolektivní jinakosti, se kterou se v tomto kulturně, etnic-ky, jazykově a nábožensky heterogenním městě bylo údajně možné vždy setkat. K této oděské tolerantnosti odkazuje mimo jiné i přítomnost mnoha vyloženě ukrajinsko-nacionálních pomníků, které zde byly vybudovány jak již během sovětské éry, tak i po roce 1991.²⁴ Mnohým z nich je však společné, že k místu své expozice mají nepatrný nebo žádný vztah.²⁵ V Oděse lze nalézt i řadu pomníků, památníků a dalších míst paměti připomínajících mnohé jinoetnické komunity, které spoluutvářely oděské městské prostředí. Dokonce bychom zde mohli identifikovat i několik pomníků, resp. míst paměti vztahujících se k české přítomnosti v Oděse (srov. Lozoviuk 2017b).

Další podobu zmiňované tolerantnosti reprezentuje vnímání vlastní minulosti místními obyvateli. Tento vztah výstižně charakterizoval Abel Polese, badatel působící na Dublin City University, který v Oděse od počátku 21. století opakovaně absolvoval terénní výzkum: „Oděsané neodmítají svou ukrajinskost, ale neodmítají ani svou sovětskou minulost a ruskost. Spíše si zachovávají jakousi loajalitu ke všemu, co bylo významné pro jejich vlastní vývoj, bez ohledu na jeho původ.“ (Polese 2007)

Pomník jako politicko-kulturní znak a možnosti jeho „různočtení“

Památníky a pomníky jsou vztyčovány během veřejných ceremoniálních aktů za účelem jejich vnímání jakožto názorných odrazů oficiálního, politicky konformního obrazu dějin. Mechanismus sociální produkce jejich významů je utvářen během interakce tří základních elementů. První představuje vlastní „znak“ (tedy artefakt mající podobu např. pomníku). Druhým je „objekt“, který znak zastupuje (tedy např. ideologicky podmíněný obraz dějin), třetí splývá se samotným uživatelem znaku (tedy s recipienty daného symbolického poselství). Jestliže lze pomník vnímat jako „znak“ (signum), existuje také něco, co se za ním skrývá (signatum). Památníky, spolu s dalšími ‚politicko-kulturními znaky‘, vytvářejí kombinace, které se formují do specifických ‚znakových systémů‘. Významy těchto znaků se ovšem nemusí vždy vyjevovat jednoznačně, neboť jejich interpretace může být kontextuálně podmíněná. Kanonizovanému způsobu sociálního čtení minulého tak může konkurovat alternativní obraz/y dějin. V tomto smyslu lze hovořit o jisté polysémantičnosti (některých) pomníků.

V konkrétních oděských podmínkách představují znakové soustavy, v jejichž rámci probíhá dekodování symbolického sdělení zprostředkovaného pomníky, zejména následující kultury vzpomínání: první se týká nacionálního kontextu, který může mít ruskou, ukrajinskou či jinonacionální (řeckou, bulharskou, německou apod.) povahu, druhý lze označit za monarchisticko-imperiální kontext (mající nadnárodní povahu), třetí za sovětský (mající taktéž nadnárodní povahu) a dále lze identifikovat kontext lokální, vycházející ze specifčnosti oděských realit (mající nenacionální povahu). Situace se komplikuje v okamžiku, když některé politicko-kulturní znaky – a je to právě případ tematizovaného oděského pomníku

– mohou být podle kontextu či situativního ukotvení vnějšího pozorovatele asociovány se dvěma nebo i třemi (případně vícero) znakovými systémy současně. Odtud vyplývá ambivalentnost a potenciální zranitelnost těchto symbolů při rozkolísání vnějších společensko-politických podmínek.

Právě řečené naznačuje, proč byl Kateřinin pomník jakožto politicko-kulturní znak různými skupinami obyvatelstva dekódován z pozice odlišných kontextů. Vysoká semiocita jeho společenského poselství zapříčinila nejen potenciálně vysokou míru jeho „různočení“, stála i v ostré opozici vůči snahám prosadit jeho jediné kanonicky závazné „čtení“ (rozumění). Jak upozorňuje německý historik Winfried Speitkamp, takováto „různorodost znakového systému může být výrazem společenské plurality, ale může také odrážet přechody, změny a asynchronicitu společnosti“ (Speitkamp 1997: 8). Nejednotný vztah ke sledovanému pomníku lze tak vnímat jako projev nejednoznačně artikulované kolektivní paměti, jako indikátor rozpolcenosti společnosti, která nalézá svůj výraz i v dalších oblastech sociálního života.

Podobnou rozkolísanost ve vnímání určitého pomníku můžeme konstatovat v řadě dalších případů. Mezi mediálně nejznámější patřil svého času spor o zachování či stržení monumentálního, 19 metrů vysokého pomníku V. I. Lenina v Berlíně-Friedrichshainu. Proti administrativnímu rozhodnutí východoberlínských úřadů

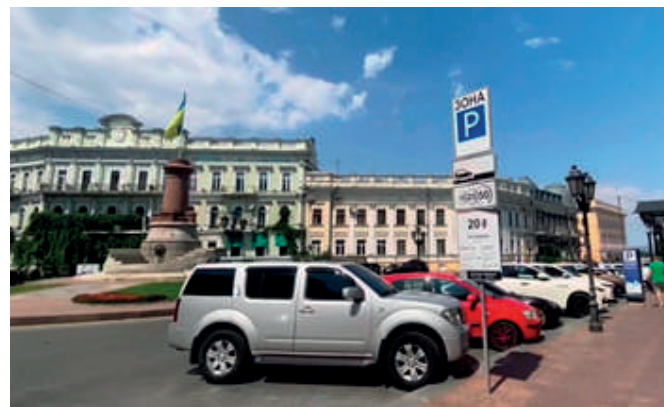
o jeho demontáži z konce roku 1991 se zvedla masová vlna protestů. Z průběhu boje o zachování pomníku lze vyrozumět, že východoberlínský Lenin nebyl svými obránci „čten“ jako signum cizí okupační moci, ani jako symbol nehumánní ideologie, nýbrž jako významné zpřítomnění „německo-německých dějin“ (Roettig 1992: 75). Je zřejmé, že obdobné pomníky se snadno stávají předmětem sporu stoupců různých ideově, nábožensky, nacionálně apod. orientovaných skupin (srov. Juhász 2013; Liszka 2013). Vztah veřejnosti a/nebo politických elit k pomníkům lze proto vnímat i jako indikátor probíhajících společenských procesů.²⁶

Funkčnost snosu pomníků

V obdobích politických zlomů, kdy narůstá společenská nejistota, kdy dochází k redefinování stávajících pořádků, je pomníkům, resp. jejich poselství pro přítomnost a budoucnost, přikládán zvýšený význam. Pomníky se stávají předmětem sporu stoupců různých společenských skupin. Nakládání se znaky a znakovými systémy může ovšem společenskou změnu nejen odrážet, může ji též vyvolat či spoluutvářet. Týká se to nejen instalace pomníků a obdobných markerů paměti, nýbrž i jejich destrukce. Funkčnost aktu zničení symbolického artefaktu nespočívá výhradně ve fyzické likvidaci ve vlastním smyslu, která je obzvláště názornou vizualizací společenské změny, zahrnuje také „procesy přejmenování,



Obr. 4. Desakralizace pomníku prostřednictvím situování carevny Kateřiny II. do pozice kate ukrajinského národa. Screenshot z TV reportáže²⁷



Obr. 5. Uprázdňený podstavec pomníku s ukrajinskou vlajkou (2023). Zdroj: Telegram kanal

prerozdělení, reinterpetace, změny nebo zničení symbolů a obecně dekanonizaci a rekanonizaci politických symbolů“ (Speitkamp 1997: 9).

Citovaný historik Winfried Speitkamp označil za hlavní funkci svrhávání pomníků – podobně jako jejich budování – snahu tímto aktem ovlivnit kolektivní identitu skrze přeformátování kolektivní paměti společnosti (Speitkamp 1997: 13). Stržení pomníků znamená dvě věci: jednak jde o zničení, odsouzení, potlačení, „likvidaci“ či reinterpetaci dějin, tedy o rozchod s tradicí, o osvobození se od minulosti a tradice, nebo alespoň od její specifické části. Na druhé straně jde o reinterpetaci a znovuvytvoření historie, o založení, či dokonce prostřednictvím záměny znaků a znakových systémů vymýšlení tradice nové (tamtéž).

Při destruktivním zacházení s pomníky lze v zásadě aplikovat dvojí praxi – diskurzivní nebo performativní. Jak naznačuje komparativní výzkum, ničení pomníků v moderní době vykazuje v celé řadě případů nápadné paralely. Pomníky zpravidla nesvrhávaly amorfnní davy, ale velmi konkrétně identifikovatelní společenští aktéři.²⁸ K jejich destrukci nepřispívají výhradně protestní hnutí, stejně účinně a mnohdy dokonce účinněji to jsou držitelé politické moci a státní orgány. „Navíc ani během revolucí a protestů není svrhávání pomníků nekoordinované a nepředvídatelné, ale systematické, často dokonce přísně organizované. Objekty určené ke zničení nejsou v žádném případě vybírány libovolně, ale záměrně, a to i v situaci méně plánovaných akcí“ (Speitkamp 1997: 18).²⁹

Selektivní ničení určitého typu kulturních objektů nepředstavuje žádný výjimečný ani historicky nový fenomén. V naší části Evropy byly v relativně nedávné době jeho spouštěčem zejména politické převraty po roce 1989, kdy k nim docházelo v souvislosti s odpoutáváním se od materiálních odkazů na komunistickou ideologii ve veřejném prostoru. V jihovýchodní Ukrajině nabylo bourání pomníků masivních rozměrů především během posledního desetiletí v souvislosti s proměnou ve vnímání mnohých veřejných symbolů, kterou vyvolaly společenské změny iniciované politickým převratem z počátku roku 2014. „Leninopad“ a důsledná desovětizace mající podobu eliminace veškerých materiálních odkazů na Sovětský svaz se tehdy ze západu země přelila i do nejzapadlejších koutů rusky hovořících oblastí jihovýchodní Ukrajiny.

Jak již bylo naznačeno, zničení určitého pomníku zároveň umožňuje vytvoření památníku nového. Je příznačné, že na podstavec odstraněného pomníku Kateřiny II. byla bezprostředně po aktu jeho snosu umístěna ukrajinská vlajka. Historicky a identitárně ambivalentní symbol zde uvolnil místo nealternativnímu znaku. Lze předpokládat, že se sice jedná o provizorní řešení, jeho výpověď je ale i tak jednoznačně zřejmá.

Závěr

Památníky disponují symbolickým významem, který přesahuje jejich vnější formu. Mají nejen historický rozměr, nejenže připomínají minulost, ale také symbolizují současnou moc nad dějinami, tím, že „napovídají, jak jim ‚správně‘ rozumět“ (Speitkamp 1997: 6). Jak připomínají autoři dnes již klasické práce k pomníkové problematice Zdeněk Hojda a Jiří Pokorný, prostřednictvím pomníků je „dokonce možné si přivlastnit“ či „kupovat cizí minulost“ (Hojda – Pokorný 1996: 16). Otázkou je, do jaké míry památníky zprostředkovávají politickou výpověď výhradně svou formou, nebo zda jsou spíše účinné prostřednictvím svého kontextu, nakolik se tudíž mohou od své minulosti osvobodit dekontextualizací i bez materiálního zničení. Příkladem takovéto dekontextualizace by z českého prostředí mohla posloužit reinterpetace poselství pomníku sv. Václava na Václavském náměstí v době německé okupace, nebo reinterpetace sochy T. G. Masaryka v jihočeské Sušici v době normalizace.³⁰ V obou případech tato strategie – ať už motivována jakýmikoliv důvody – zabránila fyzickému zničení zmiňovaných pomníků. Proč nebylo možné oděský pomník asimilovat v ukrajinskokonacionálním smyslu a zasadit jeho přítomnost do nového výkladového schématu? Proč byla nutná jeho kompletní destrukce? Jako vysvětlení se nabízí odpověď, že Oděsa a její historie neposkytuje pro ukrajinizaci obdobného symbolu dostatečný historicko-kulturní prostor. Významnou roli pochopitelně hrála i probíhající rusko-ukrajinská válka. Teprve její vypuknutí umožnilo proukrajinským silám bezalternativně legitimizovat svržení pomníku.³¹

Pro objasnění vztahu Oděsy k ukrajinskému národnímu hnutí je třeba se ještě jednou vrátit do pohnutých let první světové války. Jak poznamenal německý historik Guido Hausmann, až do roku 1917 se v městském centru prakticky nebylo možné setkat s hovorovou ukrajinštinou

(Hausmann 1998: 421), a to i přesto, že v Oděse lze minimálně pro období konce 19. století vysledovat nepočetnou vrstvu ukrajinsky smýšlející inteligence, která usilovala o vlastní spolkovou činnost. Již v polovině 70. let byl v Oděse založen první významnější ukrajinský spolek „Hromada“, který byl ovšem vystaven represím ze strany úřadů a působil spíše neoficiálně (Hausmann 1998: 422). K výraznějšímu rozvoji ukrajinského hnutí ve městě došlo až počátkem století následujícího, zejména díky studentům místní – pochopitelně ruskojazyčné – Novoruské univerzity, kteří pocházeli z ukrajinskojazyčných oblastí impéria.

Ukrajinskému nacionálnímu hnutí se ale přesto nepodařilo ve městě výrazněji zapustit kořeny. Důvod této skutečnosti nespočíval výhradně v nelibosti, s jakou byly tyto snahy sledovány představiteli státních úřadů, ale zejména proto, že se nesetkaly s výraznějším ohlasem u tradičních nositelů každého nacionálního hnutí – lokální inteligence a měšťanstva (Hausmann 1998: 429). Většina obyvatelstva migrující do Oděsy z ukrajinskojazyčného venkova se kromě toho snadno a relativně přirozeně asimilovala do místního obecně ruskojazyčného prostředí (Hausmann 1998: 421). Neudivuje proto, že významný ukrajinský spisovatel, národní aktivista a v neposlední řadě i etnograf Ivan Jakovyč Franko v jednom ze svých textů z roku 1904 Oděsu označil za internacionální město „bez národní a historické tradice“ na jejíž univerzitě se „pro ukrajinskou vědu činí velmi málo“ a které „nikdy nebylo centrem ukrajinské literární činnosti“ (Franko 1963: 126–127).

K výraznějším projevům ukrajinského nacionálního a politického aktivismu ve městě došlo až v souvislosti s únorovou revolucí z roku 1917 (podrobněji Fajtělberg-Blank – Savčenko 2008: 14–15). V místním tisku (konkrétně v deníku Oděské novosti) byla problematika „ukrajinizace Oděsy“ poprvé obšírněji diskutována v létě roku 1917 v souvislosti s příchodem ukrajinských gajdamaků³². „Mnozí se již dlouho zabývají otázkou, zda se Oděsa stane součástí autonomní Ukrajiny“, spekoval autor citované pasáže a dále pokračoval: „Rada³³ očividně vznáší nároky na Oděsu. Ohledně příslušnosti Oděsy k Ukrajině je konec konců třeba vzít v potaz názor a mínění samotné Oděsy, jejího obyvatelstva. Zdá se, že interpreti názorů, zájmů a vůle veškeré populace Oděsy by měli jasně říci, že Ukrajina nemá s Oděsou nic společného, a toto město by proto nemělo být její součástí. Pro toto tvrzení existuje mnoho důvodů,

z nichž nejdůležitější jsou tyto dva. 1) Význam Oděsy je celonárodní.³⁴ Je to budoucí Hamburk, jehož osudy jsou důležité pro celý stát, pro celé Rusko, a tyto osudy nelze přenechat žádné jiné územní autonomní jednotce. Oděsa by proto měla patřit celému Rusku, nikoli pouze Ukrajině. 2) Mezinárodní charakter města je příliš zřejmý. Je naprosto nespravedlivé a dokonce nemožné přemalovat Oděsu jedinou národní barvou. A i kdyby se celé Novorusko stalo součástí autonomní Ukrajiny, Oděsa by měla představovat samostatnou jednotku“ (citováno podle Malachov – Stěpaněnko 2004: 344–345).

Koncem října téhož roku (1917) bylo na setkání představitelů všech v Oděse působících socialisticky orientovaných politických stran přijato rozhodnutí, že Oděsa se – pod podmínkou zabránění „násilné ukrajinizace“ – stane součástí autonomní Ukrajiny, která ovšem bude částí Ruské federativní republiky. Hned následující den (28. 10. 1917) bylo toto stanovisko zpochybněno Oděskou městskou radou (dumou) a označeno za „zjevné nedorozumění“. Členové oděské dumy v této věci navrhovali uspořádat referendum a hodlali vzít v potaz i názor Všeruského ústavodárného shromáždění³⁵ (Savčenko 2013: 28). Ve svém usnesení z 31. 10. 1917 uvedla městská дума, že pouze Všeruské ústavodárné shromáždění může stanovit hranice jednotlivých částí budoucí Ruské federace s přihlédnutím k vůli místního obyvatelstva a všechny aspirace ukrajinské vlády na rozšíření její moci do Oděsy opět důrazně označila za „nedorozumění“ (tamtéž: 30).

Přelom let 1917–1918 představoval z hlediska politického vývoje velmi nepřehledné období. Nebylo jasné, komu z pretendentů na výkonnou moc se z delší perspektivy podaří zmocnit vlády ve městě a v jakém státně-politickém kontextu se tak stane. Řadoví obyvatelé města, či lépe ti z nich, kteří ve městě ještě zůstávali, hleděli do budoucna se značným znepokojením a obavami. Sympatie většiny obyvatel Oděsy nebyly ani na straně Ústřední ukrajinské rady, ani bolševiků. Oděsané se obávali jak neuvážené a ukvapené ukrajinizace, tak také nárůstu ekonomického chaosu a politického teroru. Jak je všeobecně známo, období revolučních zmatků a následně občanské války bylo zakončeno převzetím moci bolševiky. Až díky nim došlo k teritoriálnímu začlenění Oděsy do nově vytvořeného státoprávního celku s názvem Ukrajinská sovětská socialistická republika, který se stal součástí SSSR – federace sovětských národních republik. Byl to právě až režim ustavený bolševiky, který v Oděse, podobně jako

i v dalších částech sovětské Ukrajiny, zahájil ve 20. letech rozsáhlou, ale časově omezenou a v zásadě neúspěšnou, ukrajinizační kampaň.

Ukrajinský novinář Andrij Portnov obhajoval v roce 2008 názor, že na Ukrajině existuje „rozmanitá kultura paměti“, která „zajišťuje sociální stabilitu, protože žádná skupina obyvatel není systematicky vyčleňována na okraj společnosti“ (Portnov 2008: 197). Občas zaznívajících tezi o antagonismu „dvou Ukrajin“, západní ukrajinskojazyčné a východní ruskojazyčné, se snažil relativizovat odkazem na přítomnost různě ideologicky orientovaných památníků. „Koexistence ideologicky protichůdných a na první pohled neslučitelných památníků“, pokračoval dále Portnov, „které odrážejí různé pohledy na ukrajinské dějiny (především sovětské a etnocentrické), je zvláštním rysem moderní Ukrajiny“ (tamtéž: 209). Pluralitu ve veřejné sféře zajišťovala podle Portnova „existence několika regionálních center, z nichž každé má svůj vlastní obraz historie“, což údajně „zabraňuje tomu, aby jeden z těchto obrazů dominoval na celé Ukrajině. Společenskou stabilitu udržuje skutečnost, že neexistuje jednotná státní památková politika. Tento pluralismus vyplývá ze vzájemného působení různých obrazů historie, z nichž každý je sám o sobě poněkud jednostranný a autoritářský“ (tamtéž: 209–210).

Jak známo, následující vnitropolitický vývoj na Ukrajině nedal Portnovovi za pravdu. Rozpory mezi oběma výraznými póly ukrajinské společnosti s přibývajícím léty narůstaly. K jejich tragickému střetu došlo v důsledku událostí z přelomu let 2013–2014. Jako v řadě jiných případů platilo i pro postmajdanskou Ukrajinu, že vztyčování stejně jako strhávání pomníků se proměnilo v mocenský nástroj vítězů politického boje, kteří tak usilovali o novou redistribuci dějinných symbolů, a zprostředkovaně o reinterpretaci samotné historie. Obnovení tematizovaného pomníku z roku 2007 představovalo pro mnohé Oděsany symbolické přihlášení se k epoše, kdy Oděsa patřila k významným městským centrům nejen v Ruské říši, ale v celoevropském měřítku. Z pozice ukrajinských nacionalistů byly obnovované pomníky týkající se předrevoluční minulosti města interpretovány jako „ruské“, a proto nežádoucí. Již bezprostředně po znovuoživení sousoší bylo zřejmé, že tábor odpůrců jeho obnovy se do budoucna nesmíří s opětovnou instalací tohoto významného kolektivního symbolu.

Příběh sledovaného pomníku zrcadlí nejen pohnuté osudy jednoho východoslovanského města, naznačuje

též, do jaké míry u dřívějších i dnešních Oděsanů absentovala a stále absentuje jednotně vnímaná kolektivní paměť. Kolektivně tradovaných pamětí, které mají moc formátovat přítomnost a spoluvytvářet budoucnost, je zde hned několik. Liší se podle etnického původu svých nositelů a také podle míry historického ukotvení v tomto z mnoha hledisek podivuhodném městě. Pro kolektivní paměťové konfrontace poskytl Oděsa již několikrát za polední století své urbánní kulisy. Novost stávající situace spočívá v tom, že Oděse je souzeno stát se ukrajinským městem nejen ve státoprávním, nýbrž i etnojazykovém smyslu. Za takového stavu zde nemůže být pro obdobně ambivalentně vnímané památníky místo. Jejich odstraněním není docilováno pouze „očistění“ lokální paměti od již nežádoucích historických reminiscencí, jedná se zároveň o součást na vícero úrovních probíhajícího procesu konsolidace nové kolektivní tradice a identity.³⁶ Je zřejmé, že to, čeho se představitelé města obávali již v roce 1917, totiž, že Oděsa bude „přemalována jedinou národní barvou“, se v těchto dnech stává skutečností. Tento proces však nebyl vyvolán událostmi z roku 2013–2014 (druhý „majdan“) či vypuknutím přímé války mezi Ukrajinou a Ruskou federací (2022), byl ale jimi jistě umocněn a urychlen. Součástí tohoto dění je i široce po celé zemi vedená „pomníková válka“, jejíž jednu bitvu jsme sledovali prostřednictvím zvoleného příkladu z Oděsy. Svržení pomníku zahrnuje nejen zničení a zahazení nežádoucích památek, představuje „přemalování“ minulosti, které je tak důležité pro usměrnění budoucího vývoje.

Svrhávání památek je spojeno s úsilím o skupinové „sebeočistění“, s touhou oprostít se od minulosti a tím relativizovat a v ideálním případě vyvrátit dřívější identity a vytvořit tak prostor pro tradice a kolektivní identity nové (Samida 2014: 191). Smutný příběh tematizovaného pomníku zcela souzní s pohnutými dějinami Oděsy, města rozprostírajícího se „mezi stepí a mořem“,³⁷ tedy v jakémsi geografickém meziprostoru, který vykazoval i společenskou dimenzi. Pro některé bylo toto město až přesprávně kosmopolitní, proimperiální, proletářské, nedostatečně, anebo až příliš sovětské, ruské, židovské či ukrajinské. Navzdory posledním událostem je důvodné se domnívat, že ohledně pomníku věnovanému zakladateli města (možná) ještě nebylo vyřčeno poslední slovo. Podstavec stále ještě stojí na svém původním místě a historie pomníku nás učí, že i kdyby zcela zmizel, neznamená to, že nemůže být opět někdy obnoven.

POZNÁMKY:

1. K tomuto konceptu srov. Nora 1990.
2. Zvláštní případ představuje reinterpretace jejich společenského poselství.
3. K termínu kupříkladu srov. Poleščuk 2008. K tématu dále srov. Hojda – Pokorný 2004; Ferencová 2009; Juhász 2013; Liszka 2013.
4. Oficiální název pomníku zněl „Pomník zakladatelů Oděsy“.
5. Zvláštní projev kolektivní identity obyvatel města je spatřován v nezaměnitelném smyslu pro obchod, humor, v jazykových zvláštnostech a mnoha dalších oblastech společenského života.
6. Konec této éry spadá do let 1904–1905, kdy město zasáhla hospodářská a sociální krize, jež byla spojena s prohranou rusko-japonskou válkou, s touto porážkou související revolucí a s následným patrně nejkrvavějším protizidovským pogromem ruských dějin. Jak se v průběhu nadcházejících let mělo ukázat, Oděsa a její obyvatelé se z následků tohoto neblahého vývoje nedokázala již nikdy zcela vzpamatovat (srov. Hofmeister 2007: 58).
7. Podrobněji srov. Malachov – Stěpaněnko 2004: 17–19.
8. Jednalo se o knížete Grigorije Alexandroviče Potěmkina-Tavričeského, viceadmirála Josifa Michajloviče de Ribasa, hraběte Platona Alexandroviče Zubova a plukovníka Franze Pavloviče de Vollana.
9. Bezesporu nejvýznamnější stavbu tohoto typu prezentuje Oděské národní akademické divadlo opery a baletu, dodnes považované za jednu z nejkrásnějších budov svého druhu v Evropě.
10. Jako příklad významného oděského patriota neruského původu lze zmínit mecenáše a politika řeckého původu Grigorije Grigorjeviče Marazliho. V roce 1878 byl zvolen starostou Oděsy a tuto funkci vykonával až do roku 1895. Během jeho politické kariéry se Oděsa stala jedním z nejmodernějších měst nejen v Ruské říši, ale i v celoevropském měřítku.
11. Mezinárodně nejproslulejší dílo tohoto typu představují *Oděské povídky* Isaaka Babela (knižně vyšlo poprvé 1931).
12. K ovládnutí Oděsy a jejího okolí rakousko-uherskou okupační armádou došlo 13. 3. 1918.
13. Občanská válka trvala na jižní Ukrajině 35 měsíců, během nichž došlo v Oděse celkem devatenáctkrát ke změně vlády (Malachov – Stěpaněnko 2004: 427).
14. Změny názvů této jedné z nejvýznamnějších tříd historického centra města odráží signifikantním způsobem proměny společensko-politického kontextu, a to nejen ve vlastní Oděse. Roku 1804 dostala tato ulice název Janovská, od roku 1820 nesla celé století název podle carevny Jekatěřinská, od roku 1920 do roku 1941 byla pojmenována podle Karla Marxe a za válečných let 1941 až 1944 Adolfa Hitlera. V letech 1944–1991 se opět stala ulicí Karla Marxe, mezi lety 1991–2024 byla opět přejmenována na Jekatěřinskou, aby byl rozhodnutím Rady města Oděsy č. 2072-VIII ze dne 24. 4. 2024 „O přejmenování (pojmenování) toponymických objektů na území města Oděsy“ její název opětovně změněn, tentokrát na Evropskou ulici. Obdobně byl 9. 5. 2024 oficiálně změněn název náměstí na „Evropské“. Srov. „Ul. Jevropejskaja (Jekatěřinskaja, Karla Marksa, Adolfa Gitlera).“ *Vikna Oděsa* [online] [cit. 20. 11. 2024]. Dostupné z: <https://vikna-odessa.od.ua/old-photo/?ulitsa_ekaterininskaya>.
15. Mickiewicz zde pobýval ve 20. letech 19. století.
16. Podle jiných zdrojů k plánované instalaci Hitlerovy busty nedošlo. Srov. Ivančenko [nedat.].
17. Jednalo se o události spojené s revolucí z roku 1905, které se udály v Oděse.
18. Vedlejší postavy bylo ještě možno restaurovat.
19. Podobně tomu bylo i v případě dalších imperátorských pomníků a míst paměti, které byly zničeny v období sovětské vlády a obnoveny po roce 1991. V Oděse lze v této souvislosti kupříkladu zmínit znovuvybudování pomníku „caru osvoboditele“ Alexandru II. či opětovně vystavení hlavního pravoslavného chrámu ve městě, Spaso-Preobraženské katedrály na hlavním náměstí.
20. K tomuto pojmu viz Hojda – Pokorný 1996: 19.
21. K přehledu těchto akcí srov. Durand 2022: 14nn.
22. Postava Kateřiny II. má v ukrajinské národní historiografii negativní konotaci, protože „zavedla nevolnictví a zrušila ‚kozácký stát‘ Záporožskou Sič“ (Portnov 2008: 209). Ač sama německého původu je dále asociována jako ruská panovnice, která završila podrobení Ukrajiny Ruské říši. Její pomník byl proto nacionálně citlivými Ukrajinci od počátku vnímán jako symbol poroby, obdobně jako v českém případě např. pražské pomníky císaři Františku I., známému též pod názvem „Hold českých stavů“ či Mariánský sloup na Staroměstském náměstí po roce 1918.
23. „Istorija pamjatnika Jekatěrini II v Oděsse.“ TASS [online] 29. 12. 2022 [cit. 12. 11. 2024]. Dostupné z: <<https://tass.ru/info/16711765>>.
24. Přehled oděských pomníků v centrální části města podává dokument městské rady „Perelik ob'ektiv monumental'noho mystectva, jaki roztašovani na terytoriji Kyjivs'koho rajonu m. Odesy. Dodatok do rišennja vykonavčoho komitetu Odes'koji mis'koji rady vid 23.03.2010 r. №196“. Dostupné z: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://omr.gov.ua/images/File/Dodatku2010/196dod.rtf&ved=2ahUKEwiR-7zm8-WKAXVd9rsIHdV6FisQFnoECBgQAQ&usq=AOvVaw11DR_nKt-fV9TtSd8L4HU41>.
25. Jako příklad lze zmínit monumentální pomník z roku 1955 věnovaný ukrajinskému literátu a aktivistovi Tarasu G. Ševčenkovi, který během svého života Oděsu nikdy nenavštívil.
26. Je ovšem třeba připustit, že spory o pomníky mohou nabývat nejen ideových, nýbrž i jiný – kupříkladu estetický – charakter.
27. Screenshot z TV reportáže „Iz Oděssy gonjat pamjatnik Jekatěrini II: ‚Zapretila učiti‘ na ukraïnskom, pečatati ukraïnskije knigi, potom uničtoženije Seči, děportacii.“ *Nastojasčeje Vremja* [online] 13. 11. 2022 [cit. 19. 11. 2024]. Dostupné z: <<https://www.curenttime.tv/ai-iz-odessy-gonyat-pamyatnik-ekaterine-ii-zapretila-uchit-na-ukraïnskom-pechatat-ukraïnskie-knigi-potom-uničtoženije-sechi-deportatsii-/32125877.html>>.
28. „Pomníky předchozích režimů však nelikviduje pouze spontánní ‚lid‘, častěji tak v dějinách činila sama nová vládnoucí moc.“ (Hojda – Pokorný 1996: 20)
29. Snos pomníků může nabývat různých forem, od spontánního vandalizmu přes organizovanou demontáž či inscenované zničení prostřednictvím happeningu a performance. V Oděse byla použita kombinace všech těchto forem (viz foto).
30. K odhalení pomníku T. G. Masaryka v Sušici došlo 28. 9. 1933 a již roku 1940 byla socha odstraněna. Po roce 1945 se původní socha nepodařilo nalézt, a tak byla vytvořena nová, která byla dokončena v říjnu 1949, ale již za několik dní poté rozhodl Místní národní výbor v Sušici, že Masarykova socha reinstalována nebude. Během oslav 50. výročí vzniku Československa v roce 1968 byla iniciována diskuze ohledně návratu tohoto pomníku do veřejného prostoru, načež byl 9. 5. 1969 opět odhalen. Socha

- však zůstala bez popisku, což ji v době normalizace zachránilo, neboť byla vydávána za ztvárnění postavy spisovatele Karla Klostermanna, případně Aloise Jiráska. Srov. „Pomník legionářům se sochou T. G. Masaryka.“ TGM [online] [cit. 24. 11. 2024]. Dostupné z: <<http://tg-masaryk.cz/mapa/index.jsp?id=255&misto=Pomnik-legionarum-se-sochou-T.-G.-Masaryka>>.
31. Místní samospráva města se ze všech sil snažila likvidaci pomníku zabránit. Po osobní intervenci ukrajinského prezidenta Vladimira Zelenského ve prospěch snosu (stalo se tak 2. 8. 2022) již ale nebylo možné tomuto tlaku více odolávat. Proces likvidace pomníku doprovázela řada nuancí, jejichž chronologický popis lze nalézt v článku Mariji Šustrové (2022).
 32. Jako tzv. gajdamaci byli označováni stoupenci ukrajinské Centrální rady Ukrajiny (viz následující poznámka).
 33. Centrální rada Ukrajiny byl politický rozhodovací orgán Ukrajinské lidové republiky z let 1917–1920.
 34. „Celonárodní“ je myšleno ve smyslu celoruský.
 35. „Všeruské ústavodárné shromáždění“ byl demokraticky zvolený ústavodárný orgán v sovětském Rusku po Říjnové revoluci z roku 1917.
 36. Jinými projevy tohoto procesu je např. institucionální tlak na změnu jazyka každodenní komunikace ve městě.
 37. Taktó Oděsu traktoval německý protoetnograf Johann Georg Kohl (srov. Kohl 1847). K osobnosti Kohla a jeho vztahu k Oděse srov. Lozoviuk 2017c.
- PRAMENY A LITERATURA:**
- Dolženková, A. N. – Djačenko, P. F. 1975. *Odessa. Putěvoditel'*. Odessa: Majak.
- Durand, Olivia. 2022. *The Statue of Catherine II 'the Great' or the Monument to the Odessa Founders*. The Hague: EuroClio.
- Fajtl'berg-Blank, Viktor – Savčenko, Viktor. 2008. *Oděssa v epochu vojn i revolucij (1914-1920)*. Oděssa: Optimum.
- Ferencová, Michaela. 2009. Pomníky v slovensko-maďarských vzťahoch: Etnické zápasy a ich regulácia na južnom Slovensku. *Národopisná revue* 19 (1): 3–13.
- Franko, Ivan. 1963. Die ruthenische Literatur im Jahre 1904. In: Winter, Eduard – Kirchner, Peter (eds.). *Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882–1915*. Berlin: Akademie-Verlag. 112–130.
- Hausmann, Guido. 1998. *Universität und städtische Gesellschaft in Odessa 1865-1917. Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Hofmeister, Alexis. 2007. *Selbstorganisation und Bürgerlichkeit. Jüdisches Vereinswesen in Odessa um 1900*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hojda, Zdeněk – Pokorný, Jiří. 1996. *Pomníky a zapomínky*. Litomyšl: Paseka.
- Hojda, Zdeněk – Pokorný, Jiří. 2004. O habsburských pomnících v Čechách. In: Rak, Jiří – Vlnas, Vít (eds.). *Habsburské století 1791–1914. Česká společnost ve vztahu k dynastii a monarchii*. Praha: Pražská edice komandit. spol. 34–48.
- Juhász, Ilona L. 2013. Dvojaká historická pamäť. Pomníky ako zdroje politických konfliktov dvoch národov v pohraničnom meste Komárno. In: Soukupová, Blanka – Nosková, Helena – Bednařík, Petr (eds.). *Paměť – národ – menšiny – marginalizace – identity*. (= Urbánní studie 6). Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy. 97–111.
- Keller, Mechthild. 1987. *Russen und Rußland aus deutscher Sicht: 18. Jahrhundert: Aufklärung*. München: Wilhelm Fink.
- Kessler, Vojtěch. 2017. *Paměť v kameni. Druhý život válečných pomníků*. Praha: Historický ústav.
- Kohl, Johann G. 1847. *Reisen in Südrußland. Erster Theil. Neurußland – Odessa – Ausflüge in die Steppen. Nebst einer Karte der Anlage des Pontus*. Dresden – Leipzig: Arnoldische Buchhandlung.
- Lamy, Yvon. 1998. Od památek k dědictví. Materiály pro politické dějiny ochranné činnosti. In: *Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti*. Praha: CEFRES. 169–194.
- Liszka, József. 2013. Svätý Ján Nepomucký a symbolický priestor. *Fórum spoločenskovedná revue*, s. 107–114.
- Lozoviuk, Petr. 2017a. „V Oděse se dobře žije“. Cestopisné a protoetnografické obrazy města a jeho obyvatel. *Český lid* 104 (3): 291–316. <https://doi.org/10.21104/CL.2017.3.01>
- Lozoviuk, Petr. 2017b. Mezi kosmopolitismem a nacionalismem: Oděsa česká a židovská. *Studia ethnologica pragensia* 3 (1): 50–65.
- Lozoviuk, Petr. 2017c. „Etnografická geognosie“ a počátky urbánní protoetnologie. *Národopisná revue* 27 (2): 107–113.
- Lozoviuk, Petr. 2019. Masová turistika v procesu společenských změn. Oděsa jako „kolébka“ ruského turismu. *Český lid* 106 (3): 275–295. <https://doi.org/10.21104/CL.2019.3.01>
- Malachov, Valerij Pavlovič – Stěpaněnko, Boris Aleksandrovič. 2004. *Oděssa 1900-1920. Ljudi... Sobyttija... Fakty...* Oděssa: Optimum.
- Nemirovskaja, A. F. – Nemirovskaja T. V. 1998. Der onomastische Raum Odessas (Die Realien der Stadt). In: Koschmal, Walter – Völkl, Ekkehard (eds.). *Odessa. Kapitel aus der Kulturgeschichte*. Regensburg-Passau: Schriftenreihe des Osteuropainstituts. 45–60.
- Nora, Pierre. 1990. *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Otnošenije oděssitov k vosstanovleniju pamjatnika imperatrice Je-katěrině II. Informacionno-analitičeskaja spravka po rezul'tatam oprosa naselenija g. Oděssy 6-9 ijulja 1995 g. *Čornomors'ki novini* 19. 6. 1995.
- Poleščuk, Vadim V. 2008. „Vojna pamjatnikov“ v Estonii: etničeskij aspekt. *Etnografičeskoe obozrenije* (3): 103–118.
- Portnov, Andrij. 2008. Pluralität der Erinnerung: Denkmäler und Geschichtspolitik in der Ukraine. *Osteuropa* 58 (6): 197–210.
- Roettig, Petra. 1992. Sprechende Denkmäler. Von der Inschrift zum Graffito – Formen des Denkmalkommentars. *Kritische Berichte. Zeitschrift für Kunst und Kulturwissenschaften* 20 (3): 75–82.
- Samida, Stefanie. 2014. Denkmale. In: Samida, Stefanie – Eggert, Manfred K. H. – Hahn, Hans Peter (eds.). *Handbuch Materielle Kultur Bedeutungen, Konzepte, Disziplinen*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler. 189–192. <https://doi.org/10.1007/978-3-476-05346-6>

Savčenko, Viktor A. 2013. *Projekt «Ukraina». Vol'naja Oděssa – Oděsskaja respublika – Jugo-Zapadnyj kraj (1917-1919)*. Char'kov: Folio.

Speitkamp, Winfried. 1997. Denkmalsturz und Symbolkonflikt in der modernen Geschichte. Eine Einleitung. In: Speitkamp, Winfried

(ed.). *Denkmalsturz. Zur Konfliktgeschichte politischer Symbolik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 5–21.

Z Oděssy, ukrajinského přístavu. 1918. *Český svět* č. 34, 26. 4., nestr.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE:

„Istorija pamjatnika Jekatěrině II v Oděsse.“ *TASS* [online] 29. 12. 2022 [cit. 12. 11. 2024]. Dostupné z: <<https://tass.ru/info/16711765>>.

Ivančenko, Sergej. [nedat.]. „Ekatěrininskaja ploščad', pamjatnik Jekatěrině II i osnovatěljam Oděssy.“ *IV. studio. Oděsa, jaku mi ně zastali* [online] [cit. 15. 11. 2024]. Dostupné z: <<http://lost-odessa.iv-studio.od.ua/ekaterina.html#open1>>.

„Iz Oděssy gonjat pamjatnik Jekatěrině II: ‚Zapretila učit' na ukrainskom, pečatat' ukrainskije knigi, potom uničtoženije Seči, děportacii.‘“ *Na-stojaščeje Vremja* [online] 13. 11. 2022 [cit. 19. 11. 2024]. Dostupné z: <<https://www.currenttime.tv/a/liz-odessy-gonyat-pamyatnik-ekaterine-ii-zapretila-uchit-na-ukrainskom-pechatat-ukrainskie-knigi-potom-unichtozhenie-sechi-deportatsii-/32125877.html>>.

„Perelik objektiv monumental'noho mystectva, jaki roztašovani na terytoriji Kyjivs'koho rajonu m. Odesy. Dodatok do rišennja vykonavčoho komitetu Odes'koi mis'koi rady vid 23.03.2010 r. №196.“ Dostupné z: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://omr.gov.ua/images/File/Dodatku2010/196dod.rtf&ved=2ahUKEwiR-7zm8-WKAXVd9rsIHdV6FisQFno-ECBgQAQ&usg=AOvVaw11DR_nKtFv9TtSd8L4HU41>.

„Pomník legionářům se sochou T. G. Masaryka.“ *TGM* [online] [cit. 24. 11. 2024]. Dostupné z: <<http://tg-masaryk.cz/mapa/index.jsp?id=255&misto=Pomnik-legionarum-se-sochou-T.-G.-Masaryka>>.

Polese, Abel. 2007. *Where Marx Meets Ekaterina (the Great): The Dichotomy between National and Plural Identities in Odessa*. Paper presented at the 12th ASN Annual Convention, Columbia University, 12–14 April 2007 [online] [cit. 15. 11. 2024]. Dostupné z: <<http://www.academia.edu/download/8293884/Where%20Marx%20meets%20Ekaterina.doc>>.

Šustrova, Marija. 2022. „V Odesse vtoroj raz snosjat pamjatnik Ekaterine II.“ *Gazeta.ru* [online] 22. 12. [cit. 29. 9. 2024]. Dostupné z: <<https://www.gazeta.ru/social/2022/12/28/16012561.shtml>>.

„Ul. Jevropejskaja (Jekatěrininskaja, Karla Marksa, Adol'fa Gitlera).“ *Vikna Oděsa* [online] [cit. 20. 11. 2024]. Dostupné z: <https://vikna-odessa.od.ua/old-photo/?ulitsa_ekaterininskaya>.

Voronkova, Ljudmila. 2007. „Oděssa: Istorija odnogo pamjatnika ot kazarmy – k monumentu.“ *Segodnya* [online] [cit. 29. 11. 2024]. Dostupné z: <<http://www.segodnya.ua/life/travel/odecca-ictorija-odnogo-pamjatnika-ot-kazarmy-%E2%80%94-k-monumentu.html>>.

Palimpsest jezerního města: obraz města Most od druhé poloviny 20. století

Kateřina Korábková

DOI: 10.62800/NR.2025.1.03

Palimpsest of a Lake Town: The Image of the City of Most since the Second Half of the 20th Century

This study examines the evolution of the image of the Czech city of Most as presented in local history publications and fiction since the second half of the 20th century. During the period under study, descriptions of the city and its history have been strongly focused on the destruction of old Most to make way for further coal mining. This event continues to shape the perception of Most as an industrial city with a broken continuity of development, which is being rediscovered through its own past and efforts to reinterpret it. By analysing the themes contributing to the city's image and the discourse capturing them, the study provides an overview of the transformed narrative surrounding the historically mediated image of Most and the context in which places of memory are created.

Key words: city of Most, coal mining, land reclamation, demolition, construction, place of memory

Contact: Mgr. Kateřina Korábková, Ph.D., Katedra literární kultury, Fakulta filozofická Univerzity Pardubice, Studentská 84, 532 10 Pardubice 2; e-mail: katerina.korabkova@upce.cz; ORCID: 0000-0003-0704-5722

Jak citovat / How to cite: Korábková, Kateřina. 2025. Palimpsest jezerního města: obraz města Most od druhé poloviny 20. století. *Národopisná revue* 35 (1): 26–37. <https://doi.org/10.62800/NR.2025.1.03>

Kdybychom mezi českými městy hledali nějaké, jehož příběh vzbudil ve 20. století celostátní pozornost a dodnes dokáže vyvolat různorodé emoce coby příklad obce narušené kontinuity, bezpochyby by nejlepším adeptem byl severočeský Most – město v mnoha aspektech vlastního vývoje silně formované přírodními podmínkami propojujícími se s lidskou činností, město, jehož dějiny druhé poloviny 20. století proslavilo stěhování kostela během likvidace zástavby v zájmu hnědouhelné těžby a jehož současnost specifické až problematické lokality s komediální nadsázkou připomněl v roce 2019 seriál České televize *Most!*.

Od druhé poloviny 20. století se intenzivně rozvíjela reflexe města a jeho regionu, a to z několika úhlů pohledu. Přibývaly texty historiografické, turistické a propagační, objevila se sociologická nebo environmentální perspektiva; vzniklo množství obrazových publikací,¹ články

v regionálním i celostátním tisku, a dokonce i reflexe beletristická – v próze i poezii.²

Tyto texty odrážejí kulturně-politické podmínky doby svého vzniku. Pod jejich vlivem docházelo k opakovaným proměnám narativu o vývoji města, který se týkal jak výkladu minulosti, tak interpretace tehdejší současnosti i výhledů do budoucna a který v některých podobách můžeme chápat jako projev sociálního konstruování reality.

V následujícím textu se zaměříme na obraz Mostu i jeho nejbližšího okolí utvářený od druhé poloviny 20. století do současnosti v místopisných publikacích a beletrii svébytně zachycující jeho příběh. Jeho nejvýraznějším bodem je likvidace starého Mostu, vnímaná někdy v paralele vůči přestavbě města v 19. století a interpretovaná často na základě oficiální komunikace směrem k veřejnosti o rozhodnutí zbořit staré město v zájmu těžby. Tento moment, silně ovlivněný také snahou dokumentovat

zánik starého města, se dodnes podílí na formování obrazu nového Mostu jako průmyslového města s přerušeno-kontinuitou vlastního vývoje.

Vývoj města do druhé poloviny 20. století obsahuje několik historických mezníků, k nimž se výklady jeho pozdějších dějin budou vracet. Pro stručné připomenutí uvedme alespoň některé z nich.

Podobu města ležícího u Komořanského jezera na úpatí Českého středohoří a Krušných hor, od 13. století královského, změnilo několik požárů, největší v roce 1515 (Kuča 2000: 162, 169), po němž následovala vrcholně gotická přestavba (tamtéž: 190–191). Ve druhé polovině 16. století zažil Most růst, v 17. století v důsledku třicetileté války a rekatolizace naopak odchod mnoha obyvatel a úpadek (tamtéž: 191).

Výraznou změnou město prošlo v 19. století. Ve 30. letech došlo k vysušení Komořanského jezera, v 60. letech začala nabývat na síle hlubinná těžba uhlí a průmyslová výroba, přičemž Most se po připojení železnice stává modernizovaným centrem těžby v regionu (Kuča 2000: 192–195).

První polovinu 20. století charakterizovala výstavba dělnických kolonií a těžebních věží a silné zastoupení německého obyvatelstva. V roce 1938 se Most stal součástí odstoupeného pohraničí a koncem války město částečně utrpělo škody bombardováním (Kuča 2000: 195–196). Poválečná situace znamenala vysídlení většiny Němců, příliv českého obyvatelstva a průmyslový rozvoj, kdy dřívější hlubinnou těžbu střídá těžba povrchová. Na ni navazuje bytová výstavba, v níž od konce 50. let dominují panelové domy (tamtéž: 196–197).

Dodejme, že v roce 1964 bylo vládním usnesením definitivně rozhodnuto v zájmu těžby zlikvidovat historickou část města (Spurný 2015: 40), čímž začíná i mohutná výstavba nového Mostu jako moderního města (Kuča 2000: 197). A že posléze se prosadily snahy o rekultivaci krajiny, jejichž nejnovějším výsledkem je vznik jezera Most zpřístupněného veřejnosti v roce 2020.³

Podíváme-li se na některé konkrétní body výkladu o vývoji města probíhajícím do poloviny 20. století, zjistíme, že se proměňuje jen málo. Typicky kapitola o nejstarším osídlení zůstává velmi podobná; ze středověku se letmo připomíná protihusitský postoj a psalo se o tehdejší výstavbě změněné v důsledku požárů (např. Mannlová-Raková 1982: 89–104). Připomínal se kontext

třicetileté války, hlavně kvůli boření hradu Hněvína po válce (Jančárek 1959: 7–14; Birner – Páv 1981: 145). Za ojedinělé lze naopak považovat zmínky o náboženských souvislostech (Mannlová-Raková 1982: 125–126).

Následující období, tedy přelom 19. a 20. století, bylo obvykle uchopeno přes kontexty těžby jako nejdůležitější činnosti zasahující podobu města i složení jeho obyvatel. Píše se o výstavbě, rozvoji nových podniků, bourání hradeb, nebo dostavbě hradu Hněvína z trosk (např. Mannlová-Raková 1982: 132–134).

Zde si můžeme všimnout několika drobností souvisejících s intencí narativu – např. poznámky o „*vítězném proniknutí parního stroje do průmyslu a dopravy*“ (Jančárek 1959: 16), která na konci 50. let 20. století zdůrazňuje průmysl před zhruba půl stoletím jako nezadržitelnou sílu pokroku. Podobně se výrazněji psalo také o propadech tekutých písků – hlavně tzv. kuřavkové katastrofě z roku 1895 (např. Jančárek 1959: 18; Mannlová-Raková 1982: 135; Pokorná 1991: 38; Větvicka 2008: 9). Výklad, který se dominantně nejprve soustředil na její sociální dopad, se posunul přes uvádění čísel směrem k důrazu na katastrofu jako tragický důsledek těžby (např. Technik 1967: 71; Pavlíček 2017: 30), tedy ukázkou negativního vlivu této činnosti na prostředí a lidské životy. Podobně se až později objevuje negativní hodnocení estetických kvalit dělnických kolonií a těžebních věží (Pokorná 1991: 39). Aby k takové proměně interpretace mohlo dojít, musela nejprve nastat změna vnímání důsledků průmyslové činnosti.

Z historického narativu o přelomu století se v interpretacích z druhé poloviny 20. století vytratil někdejší důraz na národní hnutí (Polánek⁴ 1935: 18–21), naopak se posílily dějiny dělnického hnutí (např. Jančárek 1959: 18–30), které se stává zásadní charakteristikou kraje i města Mostu. Po roce 1989 se toto téma z publikací vytrácí a dělnictvo se obvykle kontextualizuje pouze ve smyslu pracovních sil, sociální struktury města nebo potřeb bydlení.⁵ Ještě v roce 1991 ale nacházíme jako dominantní obraz první poloviny 20. století odkazy na sociálně motivované bouře a hornické stávky (Pokorná 1991: 40–55).

Popisy a výklad dějin Mostu za druhé světové války se buď soustředily na dělnictvo a činnost ilegálních skupin (Jančárek 1959: 31–32), nebo se vtělily do stručných zmínek o bombardování, primárně zacíleném na továrnu

v Záluží u Mostu (Jančárek 1959: 47; Technik 1967: 71; Mannlová-Raková 1982: 137; Pokorná 1991: 56).⁶ Souvislosti války nicméně v dějinném výkladu ustupují do pozadí, protože dominantní roli v příběhu města i jeho okolí zaujala těžba, která potlačila i širší úvahy o důsledcích výměny obyvatelstva poškozeného města v souvislosti s nuceným odchodem Němců (Pokorná 1991: 57).

Reflexe těžby a likvidace starého města

Na rozdíl od obrazu první poloviny století, kde byl kladen důraz na horníky či obyvatelstvo, ve druhé polovině 20. století se ústředním bodem obrazu Mostu stala těžba, zpětně akcentovaná i v kontextu starších dějin. To, co se na první pohled může jevit jako prostý popis modernizačních proměn města v 19. století, tak např. začíná obsahovat více či méně explicitní paralelu mezi bouráním a přestavbou v 19. století a tou od 60. let 20. století. Socialistický narativ totiž říká, že po znárodnění dolů po druhé světové válce „*se začíná psát nejslavnější kapitola novodobých dějin Mostu*“ (Jančárek 1959: 33; obdobně Fröhlichová 1982: 12).⁷ To, co pro dnešního čtenáře může vyznívat jako paradox ve vztahu k likvidaci starého města v zájmu těžby, nicméně vychází z hlubších souvislostí, jejichž kořeny je třeba hledat mnohem dříve. Už v poslední třetině 19. století docházelo v regionu v zájmu těžby k přesunu menších obcí nebo provizorních hornických kolonií.⁸ Silná průmyslová orientace v polovině 20. století, která se mnohdy vykládá jako charakteristická pro socialismus, byla tehdy typickou záležitostí průmyslových zemí. Matěj Spurný píše o „*zdánlivě nezpochybnitelných potřebách pokroku*“, které se staly ospravedlněním přístupu ke krajině, obydlené i neobydlené (Spurný 2015: 36–48; podobně Glassheim 2019: 176, 179, 187).⁹

Pokud tedy víme, že v oblasti severních Čech byl ekonomický záměr dlouhodobě nadřazený jakémukoliv vztahu ke krajině a domovu, znamená to, že v době rozhodnutí o likvidaci starého Mostu bylo v regionu už zhruba sto let nadřazování těžby nad existenci sídel zažitou praxí. Pozdější odmítavé postoje vychází z proměn smýšlení o krajině, o orientaci průmyslu i chápání péče o památky.

Ačkoliv rozhodnutí o vytěžení uhelného pilíře pod starým městem, a tedy i o likvidaci města, bylo definitivně potvrzeno až usnesením vlády v březnu 1964,¹⁰ už

v publikaci k sedmistému výročí města z roku 1959 se v přímé souvislosti oslav dočítáme: „*Nastává zde totiž údobí, že město, které kdysi vzniklo založením na širých polích, pomalu ukončuje svůj život a vedle něho opět nově na širých polích vzniká město nové, kvalitativně a kvantitativně zcela jiné. Je to jakoby obrovský symbol našeho nového života. Staré odumírá a nové, mnohem krásnější, lepší a bohatší, se rodí. [...] Lidé se přemísť z tmavých uliček a domů do bytů v zeleni a zelených pásech, které město ochrání od škodlivých vlivů průmyslových zplodin a popílku.*“ (Jančárek 1959: 34)¹¹

V tom lze vyčíst jeden z hlavních argumentů pro zbourání starého Mostu a výstavbu nového – město je zchátralé a obnova by byla příliš drahá, takže bude vhodné, aby se místo něj vytěžilo uhlí, nad nímž stojí (srov. Novák 2012: 21; Mannlová-Raková 1982: 143; Technik 1967: 73). Výstavba nového města je navíc prezentovaná jako vyhlídka na moderní a kvalitní bydlení v úpravném prostředí.¹² Vzniká tím paralela kladoucí bourání a novou výstavbu do pozice nového začátku, a to začátku zcela zásadního, startujícího velkou a slavnou etapu.

Vedle argumentu rentability¹³ se připojil i dobově žádoucí ideologický výklad představující jako další z cílů ukázat novým městem „*svěráznou krásu svobodné práce*“ (Jančárek 1959: 38). Akcent na pokrok a dělnickou práci se tak ukazuje být čímsi, co představuje vysokou kulturní hodnotu tehdejšího Mostecka.

Zmíněná publikace k sedmistému výročí města současně píše o znehodnocení původní podoby města kvůli „*překotnému a dravčímu kapitalistickému podnikání*“ (Jančárek 1959: 39) na konci 19. století. Taková interpretace města jako už dříve památkově znehodnoceného podporuje záměr strhnout ho jako staré a nehodnotné v zájmu ekonomického zisku.

V souvislostech zdůvodnění likvidace starého města je zajímavé, jak přetiskování dobových článků z tisku po změně paradigmatu mění vyznění argumentace. Takto např. autoři publikace *Český svět: kulisy let 1948–1989* přetiskli článek *Město se stěhuje* z deníku *Práce* z 24. 6. 1970. Článek začíná slovy: „*Na uhlí vyrostlo bohatství a slavná historie Mostu v severních Čechách. A bylo to zase uhlí, které určilo zánik přes 700 let starého města, postaveného na mohutném uhelném pilíři. Je zde totiž ukryto 87 milionů tun kvalitních zásob,*

kteřé horníci začínají odkrývat. Dnes už neodvolatelný zánik starého města nevyvolává však ani odpor, ani zármutek. I nejzarytější odpůrci stěhování se smířili s faktem, že v místech, která jim byla domovem, bude důlní závod.“ (Město se stěhuje 1970). Text naznačuje naprostou samozřejmost dobové úvahy, kdy se jediným momentem zaváhání nad zdánlivě danou přirozeností zdá být konstatování o pohledu na město stojící nad těžební jámou. Otištění článku v souvislostech vytváření obrazu devastace, jež podává kniha, ale mění původně pozitivní vyznění v doklad propagandistické manipulace.

Po roce 1989 se objevují explicitní hodnocení bourání starého města, která se nevyhýbají expresivitě výrazu – a najdeme je v textech populárně naučných i odborných. Stanislav Štýs v roce 1992 označil likvidaci města za akci, která „nemá v našem státě a snad ani jinde ve světě smutné období“ (Štýs 1992: 66), autor knihy *Paměť krajiny středověkého Mostecka* o dva roky později psal v popisku fotografií o „výměně královského města za několik milionů tun uhlí“ (Klápště 1994: 185). V roce 1996 odborný text o archeologickém výzkumu města začíná větou: „Osud jádra někdejšího královského Mostu se stal jedním z evropsky extrémních příkladů devastace historické krajiny“ (Klápště – Velímský 1996: 49) a Karel Kuča v roce 2000 píše o „naprosté bezohlednosti komunistického drancování uhelných zásob“ a myšlenku likvidace starého Mostu označuje za „zrůdnou“ (Kuča 2000: 197). Dodejme, že i jinak poměrně optimisticky laděná publikace *Most v zeleném* z roku 2008 nazývá kapitolu o bourání města titulkem *Apokalypsa* (Štýs – Větvička 2008: 23). Intence takových hodnocení souvisí vytvořením interpretace, že zboření města bylo přímým důsledkem komunistické éry, tedy odráží potřebu vyslovení jednoznačné distance. Přímá odpovědnost za rozhodnutí k likvidaci v narativu o zbořeném městě zakrývá dlouhodobé smýšlení o zdejším regionu jako prostředku využitelném v zájmu pokroku a průmyslu.

V roce 2008 vychází publikace s názvem *Most: zánik historického města, výstavba nového města* od někdejšího mosteckého městského architekta Václava Krejčího, která v autorově předmluvě datované do března 2005 zdůvodňuje likvidaci města nevyhnutelnou potřebou nerostných surovin. I zde se objevuje paralela dřívějšího přepisování města novou architekturou, tedy se opakují historické argumenty pro bourání. Když pak

Krejčí historii města označuje jako „příběh smutný, tragický, ale i nadějný, každopádně výjimečný“ (Krejčí 2008: 11), působí to v kontextu hodnocení převažujícího od počátku 90. let kontrastně. Důvodem toho kontrastu je pohled architekta podmíněný dalším z argumentů pro zboření starého Mostu: vybudování nového moderního urbanistického celku.

Jediná dochovaná památka

Hlavním „hrdinou“ bourání starého Mostu a výstavby města nového se nicméně stal děkanský kostel Nanebevzetí Panny Marie, z jehož přesunu normalizační výklad udělal ústřední příběh likvidace města.¹⁴

Přesun, který v roce 1975 svým zachycením upoutal k památce zásadní pozornost – ruku v ruce s aktuálním novým důrazem na památkovou péči v evropském prostoru (Spurný 2015: 69–72) – zůstává i dodnes pevnou součástí charakteristiky stavby. Ta se popisuje jako kostel s „neopakovatelným osudem“ (Trojnová 2020: 24), „který se podařilo zachránit v poslední chvíli před uhelnou katastrofou“ (*Most: 10 let poté* 2000) a „který utekl před zkázou, aby se stal tichým svědectvím o zručnosti našich předků, svědectvím o lidských schopnostech a tvrdohlavosti“ (Štýs 1992: 122). Z dominantní charakteristiky stavby, jež se spojuje s přesunem, vznikla nová hodnota objektu, která se nezakládá na původní historické ceně, nýbrž na ojedinělém osudu, jenž je někdy zdůrazněn už v kontextu přiblížení historie kostela a stavby po požáru roku 1515 (např. Trojnová 2000: 24). Užití personifikací pro popis přesunu, důrazy na jeho unikátnost a výrazy jako „zkáza“, „katastrofa“, „uniknout“ a „zachránit“ vytvářejí specifickou emocionalitu zdůrazňující nevšední význam stavby jako emblému lokality.

Dobové pozadí tohoto hlavního příběhu likvidace starého Mostu ilustruje publikace *Český svět* článkem z víkendové přílohy *Mladé fronty* z října 1975, který fascinovaně zachycuje „podívanou, jakou dosud nevymysleli ani autoři vědecko-fantastických filmů“, kdy přihlížející „zírali na zázrak středověkého stavitelství a moderní technologie“ (*Chrám na cestách* 1975). K citaci dobového článku v knize vzápětí zaznívá, že „fakt přesunu vzácného, pozdně gotického kostela z počátku 16. století se stal důležitou součástí propagandistické hry státní moci, snažící se tím zakrýt podstatu barbarského rozhodnutí o likvidaci celého města“ (Jún 2008: 139).

Navzdory úsilí ukázat na propagandistický kontext, zůstává fascinace přesunem kostela poměrně silná, jak dokládá také obliba otiskování přesných údajů o přesunu (Trojnová 2020: 25; Spurná 2008: 73; Štýs 1992: 122). Dědictvím tohoto výkladu budou pravděpodobně i tvrzení, že ze starého Mostu zůstal jenom děkanský kostel (a pozůstatky na Hněvíně) (Štýs 1992: 66; Krejčí 2008: 11; Lanc 2018: 7; Zich 2010: 139), která zanedbávají nejen např. existenci secesních vil (o nich Trojnová 2020: 44, 50; Most & region 2015: nestr.), ale hlavně kostel sv. Ducha¹⁵ z poloviny 14. století v sousedství barokního špitálu. K nim byl přesunut děkanský kostel tak, aby bylo zachováno zdání historického areálu (Spurná 2008: 73), ačkoliv obě památky měly původně být také zbourány (Mannlová-Raková 1996: 164).¹⁶ Publikace o sakrálních památkách Mostecka přitom kostel sv. Ducha označuje za „*jediného svědka středověkého Mostu ponechaného na svém původním místě*“ (Sakrální památky Mostecka 2014: 13).

O stavu přesunutého kostela a situaci jeho umístění se ale už příliš nepsalo. Otevřený popis stavu najdeme až v roce 2020: „*Usazením na základy a odebráním výtvarné konstrukce a transportních zařízení činnost spojená se záchranou bohužel ustala. Kostel na novém místě vyhlížel neutěšeně – chyběla věž, výplně v oknech, děravou střechou dovnitř pršelo, zespoda vzlínala voda.*“ (Trojnová 2020: 25) Podobně jen výjimečně najdeme komentář k nové pozici stavby – např. v roce 1996 v odborné stati Mannlové-Rakové (1996: 162) čteme, že pozice mimo srozumitelné urbanistické řešení, která činí z kostela solitérní kus, ho znehodnocuje. V místopisném textu první takovou zmínku nacházíme až v Novákově *Nedokončeném městě* (Novák 2012: 109).

Odmlčení v tomto kontextu je pochopitelné: skutečnost přestěhované stavby byla v podstatě kontrastní vůči mimořádnosti technologií nasazených k jejímu přesunu. Děkanský kostel tak zaujal pozici „*jediné dochované památky*“, ať už je interpretována pozitivně (ve smyslu ukázky vzepětí techniky a umu na její záchranu), nebo naopak reprezentuje paměť vyklízení cesty těžbě.

Reflexe nového města

Výstavba nového Mostu byla často zachycena především z hlediska jednotlivých etap, k čemuž se místy připojilo hodnocení urbanistických kvalit, výjimečněji pak

i poznámky o každodennosti života ve městě rozkročeném mezi výstavbou a bouráním.¹⁷

Jednu z linií interpretace nového Mostu představuje jeho označení za obrovské sídliště – tu zvláště silně prezentuje kniha Vlastimila Nováka *Most: nedokončené město* z roku 2012 (Novák 2012), jakkoliv jen navazuje na předchozí hodnocení. Druhá linie výkladu naopak předkládá obraz města s moderní výstavbou plného zeleně (Pokorná 1991: 60–62), což se dokonce otisklo i v hesle „*Most – město růží*“ (Novák 2012: 148–149), doložitelném v dobovém tisku (Spurný 2015: 62). Ta vychází z urbanistických záměrů předpokládajících výrazné zapojení zeleně pozitivně ovlivňující kvalitu života ve městě.

Přestože plány nového města, stavěného na zelené louce jako pohodlného, moderního a nezatiženého neduhy starých měst, představovaly pro obyvatele starého Mostu šanci na novou životní kvalitu, v roce 1967 poznamenal Svatopluk Technik v knize o severočeských městech na adresu Mostu, že „*než se z obrovského sídliště stane skutečné město, v celé bohatosti svého života, dořešené provozně i výtvarně do všech podrobností, uplyne pravděpodobně ještě dlouhá doba. [...] Novému Mostu chybí dosud urbanistická zajímavost a ono nepostižitelné kouzlo, které ze sídliště vytváří město a domov.*“ (Technik 1967: 76) Zhruba o půl století později *Nedokončené město* skepticky komentuje snahy vtisknout celému městu estetické hodnoty jako nikdy nenaplněné (Novák 2012: 96–97). V roce 2020 se můžeme dočíst, že novému městu, jakkoliv se s tím snaží vyrovnávat, chybí genius loci, protože jako moderní město stavěné na zelené louce prostě nemá historickou zástavbu (Trojnová 2020: 6). A v jedné z nejnovějších publikací o Mostu, z roku 2022, napsal Jan Hanzlík, že „*o své společenské přijetí bojuje architektura nového Mostu dodnes*“ (Hanzlík 2022: 236–237).

Ukazuje se, že nové město navzdory původním velkolepým plánům své zamýšlené velikosti nedosáhlo, naopak se stává terčem kritiky, která akcentuje, že to, co městu chybělo už během výstavby, chybí nadále. Problematika likvidace starého a stavby nového města proto nezbytně vzbuzuje otázku po vztahu místních obyvatel k vlastnímu domovu. Lze uvažovat o zpřetřhaných nebo oslabených vazbách ke kraji a městu, které se staly důsledkem výměn obyvatel po roce 1945 (Glassheim 2019: 187–188),¹⁸ a o velmi malém počtu starousedlíků.

O reakci obyvatel, minimálně tedy zmíněných starousedlíků, se ale ve zkoumaných publikacích obvykle nedočítáme nic. Alespoň částečně se tomu věnuje až Novák v roce 2012, který propojil teze o kvalitě prostředí a spokojenosti současných obyvatel (Novák 2012: 9). Píše o rezignaci a neslučitelnosti zdejšího prostředí se zdravým a plnohodnotným životem. V důsledku velmi specifických až extrémně nepříznivých podmínek, jak společenských, tak přírodních, došlo k takovému přetržení vztahu lidí k prostředí, že Most zůstává i v roce 2012 stále sídlištěm (tamtéž: 203–205),¹⁹ roste jeho vyloučenost i množství sociálně patologických jevů (tamtéž: 34).²⁰

Jen o dva roky dříve vyšla publikace hodnotící sociologický výzkum sociálního potenciálu Mostecká jako starého průmyslového regionu (Zich 2010: 5). Autoři zde píší o likvidaci nebo poškození více než stovky měst a obcí Mostecká a Chomutovska. Protože celá řada obyvatel byla vysídlena a přestěhována obvykle do městských sídlišť, došlo k řadě sociálně patologických a sociálně psychologických negativních změn. Narušení krajiny a narušení vztahu k prostředí narušilo také sociální vztahy a hodnotové systémy: „*Byl ztracen pocit bezpečí, spoluodpovědnosti, nastala doba odcizení, frustrací.*“ (Tamtéž: 24) Autoři také zaznamenali obavy obyvatel z dalšího postupu těžby (tamtéž: 24–25), psali o vysoké míře nezaměstnanosti dané útlumem průmyslu a o rasových problémech, zvláště soužití s romskými obyvateli (tamtéž: 25–26, 33).

V této perspektivě, a když navíc zahrneme německou minulost regionu, se Most a jeho okolí zdá jako prostor s dlouhodobě postupně narušovaným vztahem obyvatel k místu už od momentu, kdy se začal v 19. století upřednostňovat rozvoj těžby. Vysídlení Němců po válce, příchody obyvatel za prací, nejistota ohledně setrvání starého města, stěhování z oblastí určených k těžbě, rasové problémy, to vše se jeví jako soubor příčin, proč se vztah k místu a následně i pověst města ukazuje jako dlouhodobě problematická.

Otázku kvality života v regionu ilustruje i to, že se od 90. let 20. století ve zkoumaných textech začala popisovat těžba s expresivním hodnocením, které akcentuje stav krajiny, jemuž se dobový tisk ruku v ruce se stoupajícím zájmem o environmentální otázky věnoval už od 60. let.²¹ Píše se o konkrétních důsledcích v krajině i obcích (např. Štýs – Větvicka 2008: 17; Štýs 1992: 27–28), o „*znetvořeném obrazu krajiny, zvrátněné tragédii navr-*

šené neplodnosti a zrcadlící důsledky devastace hodnot“ (Mannlová-Raková 1996: 146) nebo o „*drancování*“ (Jeníčková [2013]: 3). V kontextu města Mostu se pak např. dočteme: „*Podivnou hrou osudu bylo příčinou zániku totéž nerostné bohatství, které před jedním stoletím dalo podnět k jeho rozkvětu.*“ (Mannlová-Raková 1996: 146–148)

O exhalacích (Fröhlichová 1982: 83), exploataci krajiny a o rekultivačních snahách (Birner – Páv 1981: 145) najdeme zmínky už v publikacích z počátku 80. let minulého století, v nich ale chybí jazykově silné hodnocení. Jeho nástup lze klást do souvislostí se změnami po roce 1989 a potřebou explicitního hodnocení socialistické minulosti.

V období přelomu tisíciletí se začíná upozorňovat i na pozitivní změny v krajině, tedy úspěch rekultivací²² (Most: 10 let poté 2000; Trojnová 2020: 6, 108). Václav Větvicka dokonce píše o „*zelených plicích černého severu*“ a o povstání z popela, přičemž pro město zavádí metaforu fénixe ve vztahu k dřívějším požárům a současně proměně (Větvicka 2008: 9).²³ V roce 2008 se k rekultivační tematice připojuje také napouštění jezera Most²⁴ (Štýs – Větvicka 2008: 25), o němž je Štýs přesvědčen, že znamená konečný moment nápravy škod (tamtéž: 29), kterým se uzavře pomyslný historický kruh s někdejší Komofanským jezerem (Štýs [2013]b: 5).

Novou etapu formování obrazu Mostu představují ve zkoumaných publikacích po roce 2000 předmluvy představitelů města, jež často plnily roli osobně laděného hodnocení. V nich se např. dočteme, že město Most „*bylo označováno za největší noclehárnu republiky s velmi neslibnou perspektivou*“ (Šulc [2000]: nestr.), že zdejší zdevastovaná krajina je „*symbol slepé uličky civilizace a zpupnosti komunistického režimu*“ (Dufek 2004: nestr.), „*symbol zmaru a zániku*“, který stále ještě připomíná měsíční krajinu (Spurná 2008: 71). Současně se ale nezříčka v úmyslně kontrastní pozici zdůrazňovaly rekultivace (tamtéž: 71) a nové možnosti rekreačního a sportovního využití (Šulc [2000]: nestr.). Začíná se také psát o „*zkreslené a pokřivené představě*“ o městě (Vozka 2008: 5) nebo jeho „*nespravedlivém obraze*“ (Vozka [2012]: 3) či „*neprávem nevalné pověsti*“ (Trojnová 2020: 3). Tyto texty usilovaly o změnu vnímání nového Mostu, k čemuž byla nezříčka užita jistá míra emočního náboje a snaha zdůrazněním kontrastu nahradit jednu představu představou novou. Dřívější stav „*špinavého, zakouře-*

ného a životu nebezpečného kraje“ (Jeníčková [2013]: 3), „měsíční krajiny“ nebo „černého trojúhelníku středu Evropy“ (Štýs [2013]b: 4), nezřídka interpretovaný jako důsledek výhradně socialistické minulosti, střídá „zelený region“ (Most & region 2015). Můžeme v tom spatřovat i snahu o podporu turistického ruchu, již dokládá stoupající množství publikací s rolí průvodce po regionu, stejně tak v některých momentech také částečný návrat narativu, jaký prezentovalo heslo „Most – město růží“. Nejde o přímou návaznost na prezentaci někdejšího urbanistického záměru, ale o důraz na proměnu krajiny, který se podobá interpretaci nového města jako výsledku asanace nevyhovujícího starého Mostu.

Za povšimnutí stojí nicméně i to, jak se ve zmiňovaných předmluvách otiskuje osobní reflexe jednotlivců. Jednou z nejsubjektivnějších předmluv je ta od Jaromíra Tomečka v knize *Proměny měsíční krajiny* už z roku 1992, která zaznamenává intenzivní pocit z pohledu na zdejší krajinu: „*To úbočí mě fascinovalo, děsilo mě, připadalo mi jako scéna připravená k natáčení Alfreda Hitchcocka. Místo stromů z něj trčely zbytky kamenů jako trosky po velkém požáru, a puch, který se odtud šířil, rovněž připomínal spáleniště.*“ (Tomeček 1992: 10) Uvedený popis je jeden z mála zachycujících bezprostřední dojem z krajiny po těžbě – jinak se zdá, že přiblížení subjektivních dojmů, zážitků a vzpomínek musíme hledat buď v beletristickém zachycení, nebo v osobních výpovědích, např. v rozhovorech Paměti národa,²⁵ či v publicistických žánrech, které umožňují přenést dojem ze sledovaného skrze popis pocitů autora.

Most v beletrii

Beletristické zachycení Mostu nacházíme v několika podobách, které pracují s různou měrou zapojení městského prostoru a jeho odlišnými interpretacemi.

Pravděpodobně k nejznámějším textům odehrávajícím se v Mostě bude patřit próza Vladimíra Párala *Radost až do rána* z roku 1975. Jaroslav David a Jana Davidová Glogarová upozorňují, že tento text v době probíhající likvidace na straně jedné a výstavby na straně druhé vytvářel pozitivní líčení nového Mostu v kontrastu k městu starému (David – Davidová Glogarová 2016: 208–209).

Do stejného období se vrací i mladší texty, ovšem nabízejí značně odlišnou interpretaci. Most v éře velkých změn od 60. let najdeme např. v autobiograficky laděné

próze Františka Rybáře *Stráženo z času*. V tomto textu se scénérie města objevují jako trochu zvláštní a strašidelně tajuplné zašlé staré město nebo oblast průmyslem zničené řeky mající modročernou barvu (Rybář 2016: 41) či jako připomínka výbuchu v chemičce roku 1974 (tamtéž: 161–162). Dodejme, že prolog textu se odehrává po letech u Jezera Most, kde se protagonista noří do vzpomínek, přičemž město metaforicky popisuje jako nemocné, ale namísto léčení odepsané (tamtéž: 7–9).

Podobně se Most objevuje v knize Antonína Nachtmana *Policisté od Mlýnského náhonu*, která vychází z několika reálných kriminálních případů ze starého Mostu období normalizace. Z textů opět můžeme vyčíst charakteristiku chátrajícího a postupně opouštěného starého města (Nachtman 2021). Uvádí je báseň Emila Juliše, která navozuje atmosféru temnělého místa plného kouře a prachu, dělníků a Cikánů²⁶ (Juliš 2021: 15–17). V obou případech Most představuje spíše místo děje, jehož zachycení není v rámci prózy potřeba příliš detailní.

Výraznější tematizaci představuje povídka *U díry* severočeského spisovatele Pavla Růžka z jeho posmrtně vydané sbírky *Bez tebe*. Ta zachycuje dospívání ve městě rozkročeném mezi likvidací a novou výstavbou. Kromě obligátních popisů města a jeho uliček (Růžek 2022: 34) nebo řeky Bíliny (místně Bělé), v níž voda „*byla úplně černá, fialově černá a úžasně smrděla*“²⁷ (tamtéž: 27), najdeme i ojedinělé detaily, které přesahují kulisu města a stávají se unikátním popisem jeho specifické každodennosti. To představuje např. popis mimořádné zásobenosti místního antikvariátu v době bourání starého Mostu a stěhování jeho obyvatel (tamtéž: 41), nebo komentář pozůstatků natáčení válečných filmů (tamtéž: 41). Do beletristických textů se tak dostávají zmínky o fungování vystěhováváného města, které v místopisných publikacích nemají prostor, podobně jako popisy prožívání toho zvláštního místa.

Na první pohled podobnou tematizaci vyrůstání v Mostě od 60. let předkládá novela o něco mladšího autora Pavla Brycze *Mé ztracené město*. Zachycuje město špinavé a zapáchající, popisuje dostaveníčka ve vyprázdněném přestěhovaném chrámu (Brycz 2008: 26–28) i natáčení válečných filmů v pobořených ulicích (tamtéž: 23, 38–39). Současně text popisuje atmosféru místa, a to i tak subtilní vjemy, jako je chvění domu stojícího těsně nad dolem (tamtéž: 47). Hlubší reflexi přesahující rovinu městských kulis naznačuje použití metafor,

kdy se z města stávají „*novodobé Pompeje*“ (tamtéž: 21) a z jámy vytěženého dolu „*hromadný hrob*“ (tamtéž: 58).

Na pozadí likvidace starého města a výstavby nového vytváří Brycz prostor zvláštní podvojnosti posílený paralelou k hlavnímu městu Chile, která vzniká ze vzpomínek na účinkování ve filmu.²⁸ Zánik města, které se stalo filmovými kulisami typicky válečné zkázy, ožívá paralelním životem filmových příběhů prožívaných od dětství do mladé dospělosti. Staré město se hlavnímu hrdinovi přepisuje podle filmových rolí a stává se čímkoliv, čím právě může být, a zůstává nesmazatelně vryté do duše. Nelze se od něho odtrhnout, ačkoliv nebo právě proto, že existuje jenom ve vzpomínkách (Brycz 2008: 140). Na druhé straně ulice nového města, které nemají žádnou historii, v momentu reflexe postrádají kvůli absenci minulosti přitažlivost pro turisty i básníky (tamtéž: 103).

V obou prózách, Brůžkově i Bryczově, je zajímavá stylizace pracující s dlouhými souvětími, neustále řetězcími další skutečnosti, a to nezřídka s výraznou pozicí slučovacího poměru mezi větami nebo několikanásobnými větnými členy. Tento princip evokuje proces vzpomínání a proudu řeči, tedy obsažené vyprávění nebo popis vyznívá velmi autenticky, k čemuž se připojuje působivost daná naléhavostí nekonečného proudu řeči vypravěče.

Brycz se tematizací Mostu věnoval už dříve, např. také v básnické próze *Jsem město*, která je souborem kratších variací na městské téma (Brycz 1998). Jakkoliv některé variace představující jednotlivá zastavení nad scénami, jež se mohou odehrávat na ulici nebo v intimním prostředí bytů, by mohly v podstatě fungovat v jakémkoliv městě, jiné texty jsou pozoruhodným zachycením vztahu ke starému a novému Mostu.

Lyrickým subjektem souboru je město. Nové město, které vnímá a cítí svoje obyvatele a současně samo nostalgicky teskní po svém starém městě, jež dokonce dostává pravopisně svůj vlastní název Starý Most s oběma písmeny velkými (Brycz 1998: 10). Město samo se proměňuje v metaforu svých obyvatel, stává se uměleckým nástrojem, hlubokou osobně odzkoušenou metaforou, která se nakonec vrací k otázce lidské existence. Je to ale existence všednodenní, spojená se známými ulicemi, se zážitky banálními i unikátními.²⁹

Beletristické zachycení města představují také básně Emila Juliše a Evy Oubramové, které doprovázely různé publikace o Mostu, ale vyšly i v autorských sbírkách.

V roce 1988 vychází sbírka Emila Juliše *Bližíme se ohni*, jejíž druhý oddíl – Zóna – představuje tematizaci starého města v kontextu jeho konce a výstavby města nového. Nacházíme zde motivy průmyslu, chemie, těžby uhlí, zkázy, ztráty domova, sebe sama i vlastních kořenů, motivy výbuchů a bourání, devastace krajiny. Staré město je zde zóna zániku a odumírání (Juliš 1988: 59–113). To vše se mísí s tématy lidské odpovědnosti a svědomí, vlastního směřování a smyslu. Krajina i město se ukazují jako odraz jednání člověka, kdy intenzivní pokrok, charakterizovaný průmyslem, získává podobu hroutící se iluze. Na působivosti textu se výrazně podílí práce s množným číslem, mnohdy v kontextu naznačujícím kolektivní odpovědnost, respektive vinu, kdy se lyrický subjekt mění z jednotlivce v civilizaci.

Sbírka Evy Oubramové *Co zbývá?* vydaná roku 2009 má také Mostu věnovaný samostatný oddíl. Představuje lyrickou reflexi mizejícího města, přesto obydného, s poeticky ztvárněnými cikány i místními figurkami, zároveň s motivy bourání a mizení. To vše je protkáno jemnou personifikací města, které se ve verších stává živou bytostí (Oubramová 2009).

Verše Oubramové provázejí také fotografickou publikaci *Most Jiřího Baláše*. I tady evokují prostředí starého a omšelého města se svými specifiky a koloritem, naznačují okouzlení a nezahnatelné vzpomínky, jež znamenají současně návrat k čemusi milovanému, stejně jako bolest (Baláš 2001).

Tyto texty vycházející z okamžiku přerodu města spojuje zachycení genia loci pramenícího z nezadržitelnosti dané chvíle. Vzpomínky jako společný jmenovatel do nitra nesmazatelně zapsaného města pak představují unikátní proces zmocňování se dříve žitého a posléze zmizelého časoprostoru.

Novou podobu vnímání současného Mostu ilustruje próza Veroniky Bendové *Vytěženéj kraj* z roku 2019, jejíž protagonisté, připravující tipy na lokace pro seriál, hledají v roce 2016 na severu Čech prostředí odpovídající normalizačním kulisám (Bendová 2019: 19–20). V porovnání s předchozími autory shledáváme odstup mladší autorky (narozené 1974), která se k proměně Mostu vrací nikoliv ve vzpomínkách, ale takřka didaktickým shrnutím jeho dějin (tamtéž: 25). Text lze do značné míry chápat jako potvrzení narativu o Mostu jako pomníku zašlé slávy socialismu.³⁰

Závěr: palimpsest města a paměti

Vyprávění příběhu města Mostu se ve druhé polovině 20. století dominantně soustředí na jeho život podmíněný těžbou uhlí. Ta je chápána zprvu jako zdroj bohatství a prosperity, zatímco později se stává synonymem devastace až prokletí krajiny. V narativu o osudech města lze vysledovat několik vzorců reagujících na proměny smýšlení o krajině, průmyslu a kulturních hodnotách, které se ale namnoze podvojně vrací. Reflektují fyzickou proměnu prostoru a naznačují přepis interpretací genia loci.³¹

Nalézáme úvahu o směřování od Komořanského jezera k Jezeru Most jako o uzavřeném kruhu dějin, který ukončuje jednu pomyslnou etapu vývoje města a krajiny. Nalézáme paralelu výstavby 19. století, bořící historickou zástavbu, a likvidace starého Mostu, obojí prezentované jako akt podobné modernizace. Stejně tak se připomíná rekonstrukce města po požáru 1515 v kontextu situace nového Mostu uprostřed rekultivací dříve zdevastovaného okolí.

V období rozhodování o zbourání starého města a výstavbě nového se objevují teze o městě budoucnosti, které mohou nápadně připomínat prezentování Mostu jako „města s vizí“ po roce 1989. A interpretace nového města jako „města růží“ nebo města v zeleni během normalizace se vrací s hodnocením prvních rekultivací.

V tom všem zůstává stále patrná polarita chápající starý a nový Most ne jako dvě části jednoho města, ale jako dvě města – odlišná architektonicky, prostorově a v podstatě i symbolicky v návaznosti na historický a ideologický výklad, která spojuje především totožný název.

V roce 2022 vyšla publikace *Most, zánik a zrození*, která patří k nejnovějším počínům pojednávajícím o vývoji a podobě Mostu. V její předmluvě stojí: „V posledních letech se nostalgie po zaniklém starém Mostě a naopak zanícení pro Most nový dostávají neprávem do protikladu. Je to dáno zejména dospíváním generace, která starý Most zná jen ze vzpomínek prarodičů. A tak je (nepochybně) úkolem odborníků, aby veřejnosti neustále připomínali, že Most je a vždycky bude jen jeden. A že zmizení starého a vznik nového jsou ve skutečnosti neoddelitelně spojené jevy.“ (Paparega 2022: 23)

Tento komentář akcentuje dualitu, již můžeme vnímat od začátku 90. let, kdy se v publikacích o městě objevuje

„obrana“ nového Mostu. Jeho interpretaci uvedená nová publikace nepředstavuje v podobě nehostinného sídliště, ale naopak místa, které lze v dnešní době chápat jako svým způsobem dokument doby vzniku.³²

Klíčovým bodem obrazu Mostu od začátku likvidace starého města až do období po roce 1989 se ukazuje úsilí o prezentování mizejícího a zmizelého. V kontextu stavebních proměn města na konci 19. století se dočteme, že „*proští obyvatelé Mostu, kteří nebyli účastní na tomto velkém podnikání, často vzpomínali na staré město a snažili se zachytit jeho mizející podobu. Jejich práce jsou dokladem upřímného vztahu k městu, jehož změny prožívali téměř jako ztrátu osobní*“ (Mannlová-Raková 1982: 135). Pokud bychom tuto citaci vytrhli z kontextu, mohla by úplně stejně platit o boření starého města ve 20. století.

Ukazuje se, že důležitou součástí znovunavázání nebo potvrzení kontinuity dějin Mostu je snaha o připomínání minulosti, a to včetně bolestných momentů likvidace.³³ To se následně vtěluje do úsilí o vydávání publikací nebo připravování jiných dokumentárních podob, či do podpory turistického ruchu, který s minulostí pracuje (Pokorná 2000: 182).³⁴

Fotografické nebo filmové zachycování mizejícího prostoru představuje proces vytváření míst paměti, který se s ohledem na často pozdější vydávání publikací stal dlouhodobým a pravděpodobně dosud neukončeným.³⁵ Neoddělitelně souvisí se vztahem míst paměti v jejich symbolické i materiální rovině s emocemi, jež místa paměti vyvolávají (srov. Pauknerová 2019: 51, 154–155, 159).

Toto dosavadní úsilí, intenzivně se soustředící na dokumentární fixaci zaniklého prostoru, se po roce 2000 dostává do střetu s potřebou vytvářet pozitivní vztah k současné podobě města, tedy k vlastnímu aktuálně prožívanému prostoru. Beletristická reflexe zase odhaluje potřebu subjektivních vzpomínek a důrazu na vnímání jednotlivce, který se vzpírá paměti uchopované historiografií, jak to naznačuje Pierre Nora (1996: 40–63). Příběh Mostu tak vstupuje do nové fáze, kdy se teprve otevírá prostor pro subjektivní vzpomínky a jejich zasazení do narativu a kdy se obraz dvou oddělených měst, skrytě soupeřících mezi sebou, spojí do příběhu města jednoho, uvědomujícího si svou kontinuitu. K tomu ostatně odkazují beletristické texty: píšou o jednom městě, proměňujícím se sice radikálním způsobem, přesto pořád jednom.

POZNÁMKY:

1. Viz např. fotografické dílo Josefa Sudka (2004), Jiřího Baláše (2001) nebo Josefa Lance (2018).
2. K mediální reflexi bourání starého mostu viz David – Davidová Glogarová (2016). V tomto textu se dočteme např. o seriálu *Muž na radnici*, který v paralele fiktivního města obhájuje potřebu bourání (tamtéž: 210).
3. *Jezero Most* [online] [cit 20. 9. 2024]. Dostupné z: <<https://mosteckejezero.com/>>.
4. Autor nijak nekomentuje českoněmecké střety po vyhlášení republiky, které opomíjejí i ostatní publikace. Vrací se k nim na vzpomínkách založená kniha Miroslava Hrabáka *1918 – boj o Most a Louku* (Hrabák 2018). Detailněji viz také *Dějiny města Mostu v datech* (Petržilka 2014: 205–211).
5. K dělníkům se vrací také Hrabák, který připomíná praktické požadavky dělnictva (Hrabák 2018: 11–15).
6. K bombardování a letecké válce nad Mostem a okolím viz na vzpomínkách založené publikace Radovana Helta *Mostecký benzín hoří!* (2005) nebo *A z nebe padaly bílé hvězdy* (2007). K provozu továrny v Záluží viz vzpomínky totálně nasazeného Evžena Patery (Patera 2000).
7. Že se jedná o výklad vlastní druhé polovině 20. století, naznačuje *Stručný popis politického okresu mosteckého z roku 1935*, který uvádí k podobě regionu od 60. let 19. století následující: „*Krásná pole, kvetoucí louky, bohaté sady musely ustoupiti haldám špatné hlíny a jiných odpadků z podzemních dolů, nebo věčně kouřící uhelným lomům (obrámkům). Tovární komíny vyrůstaly zde na místě dřívějších stromů. Tak ze zemědělského kraje s malým venkovským městem stává se průmyslový kraj hustě zalidněný, s velkými městy a vesnicemi rovnajícími se počtem obyvatelstva mnohým městům (Lom).*“ (Polánek 1935: 10–11) V souvislostech obrazu krajiny upozorňuje Tomáš Pavlíček na rozdíly zachycené na malbách 19. století, kdy malebnou a nedotčenou romantickou krajinu střídají komíny a tovární budovy postupující industrializace (Pavlíček 2017: 29). V důsledku zvýšené potřeby paliva pro parní stroj byly v 19. století Krušné hory v podstatě vykáčené (Štýs [2012], nestr.).
8. Znalost mosteckého uhelného podloží už od konce 19. století formovala urbanistickou podobu města a vedla např. k přesunu výstavby bohatších obyvatel do míst, kde rozhodně v budoucnu nehrozila těžba (Spurný 2015: 17–18).
9. Iva Ritschelová uvádí: „*Haldy a výsyvky byly synonymem hornické krajiny a kouřící komíny se staly symbolem společenského pokroku natolik, že byly hlavním motivem na československé zelené stokorunové bankovce z roku 1961.*“ (Ritschelová 2017: 62)
10. K diskusi o zachování či likvidaci města viz Spurný 2015: 38–40.
11. Podobně viz o osm let později: „*Staré a tisícileté město Most zmizí. Obyvatelé nového Mostu se však vždy budou hlásit ideálům, za něž bojovali mostečtí dělníci, a budou si připomínat slavnou tradici té části města, která ustoupí požadavkům v doby.*“ (Technik 1967: 76)
12. K přijetí takové vize místními obyvateli viz Glassheer 2019: 195.
13. Srov. Spurný 2015: 50. Tamtéž najdeme i poměrně detailní číselné údaje, s nimiž se pracovalo.
14. Ke složité situaci nakládání s památkami při bourání starého Mostu viz Mannlová-Raková 1996: 158–160 či Pokorná (1991: 62–63). Zvláštní situaci dokládá i svědecký archeologů (Klápště – Velimský 1996: 53; Soukup 2018: 51).
15. František Šmahel (1963: 19, 26) píše o kostelu sv. Ducha jako o jedné z nejpozoruhodnějších památek města.
16. K vývoji diskuse o městských památkách viz Spurný (2015: 65–67): od poloviny 60. let se začínají v tisku objevovat texty, které už bourání starého Mostu nevnímají tak jednoznačně, jako tomu bylo dřív. Tato kritika je s nastupující normalizací potlačena. Až později se objevuje kritika likvidace památek, která ale nevycházela od obyvatel města – ti kritizovali spíše problémy nové výstavby.
17. Takto např. můžeme najít zmínku, že z důvodu nedostatečného prostoru pro školní vyučování fungovalo pět mosteckých základních škol směnným provozem (Fröhlichová 1982: 83) a že staré město zůstávalo centrem kultury, služeb, obchodů i v době, kdy v něm už žilo jen asi 30 % obyvatel Mostu (Mannlová-Raková 1982: 142).
18. K situaci obyvatel viz Pokorná 1996.
19. Připomíná výzkum z roku 2011, který vyhodnotil Most jako padesáté třetí z šedesáti tří zkoumaných měst podle kvality života. V Ústeckém kraji pak Most dopadl zcela nejhůř (Novák 2012: 14).
20. Dodejme, že už v polovině 70. let se rodí také myšlenka speciálního sídliště pro romské rodiny, tehdy ještě žijící ve starém Mostě, které je posléze postaveno v Chanově (Novák 2012: 149–150).
21. Detailnější ohlasy tisku v souvislostech českého i zahraničního zájmu o životní prostředí viz Spurný 2019: 196–208.
22. Kritický postoj k rekultivacím najdeme jen výjimečně: Novák ke vzniku mosteckého autodromu píše o hluku a prašnosti, které mají negativní dopad na životní prostředí ve městě (Novák 2012: 12).
23. Tutéž metaforu navrhuje Štýs i jako název jezera: Mostecké jezero Fénix (Štýs [2013]a: 18). Novák v knize *Magický Most* připomíná podobný motiv povstání z popela básnickou topografií Georga Bartholda Pontana (Novák 2005: 65–69).
24. Jezero mělo být dokončeno v roce 2010 (Štýs – Větvíčka 2008: 30).
25. „*Likvidace starého Mostu 1965–1987.*“ *Paměť národa* [online] [cit. 20. 9. 2024]. Dostupné z: <<https://www.pametnaroda.cz/cs/taxonomy/term/815>>.
26. Vzhledem k převažující podobě pojmu a jeho romantizujícím konotacím v rámci textů (zejména v poezii) ponecháváme politicky nekorektní označení „Cikáni“.
27. Podobně – „*černou jako starý škrpál*“ – popisuje řeku i Pavel Brycz (2008: 8).
28. K tématu podvojnosti města viz kapitola „Walking Cities“ – „přepíratelná“ města z knihy Joanny Derdowské *Kmitavá mozaika* (Derdowska 2011: 133–138).
29. Mezi oběma Bryczovými knihami lze nalézt několik styčných momentů, k nimž patří např. přirovnání k Pompejím (Brycz 1998: 138).
30. *Vytěžen kraj* je metaforou nejen kraje vyčerpaného těžbou, ale naznačuje fixovanost obrazu severu Čech a Mostecká jako ideální kulisy vykořenění, omšelosti, zašlé slávy. Metafora se objevuje ve chvíli, kdy se hledači lokací dozví od režiséra, že už by byl několkátý v pořadí, kdo by se do severočeské krajiny chtěl vydat (Bendová 2019: 170).
31. K paměti míst a „palimpsestu“ paměti, tedy přepisování genia loci žitého prostoru viz Derdowska 2011: 46–48.
32. To se ukazuje např. zájmem o některé architektonicky pozoruhodné stavby druhé poloviny 20. století.
33. Ukázkou takové snahy o zachování paměti jsou internetové stránky *Město Most minulých a budoucích staletí* Marcely Čermákové,

- dnes dostupné už jen v archivované verzi. Srov. *Město Most minulých a budoucích staletí* [online] [cit. 20. 9. 2024]. Dostupné z: <<https://wayback.webarchiv.cz/wayback/20240528095732/http://starymost.wz.cz/autor.html>>.
34. Tato činnost mimoděk částečně fixuje dobově podmíněný jazyk, jímž se o městě psalo a píše, více viz David – Davidová Glogarová 2016: 211–222 a Spurný 2015: 77. Spurný zmiňuje jako příklad výraz „ustoupit těžbě“ jako eufemismus pro devastaci kulturní krajiny.
35. Viz úvod fotografické knihy *Královské město Most, město uhlím prokleté*, kde autor píše, že se na zbořeném městě po roce 1989 zapomíná (Lanc 2018: 7).
- LITERATURA:**
- Baláš, Jiří. 2001. *Most Jiřího Baláše*. Most: Hněvín.
- Bendová, Veronika. 2019. *Vytěženej kraj*. Praha: Fra.
- Birner, Zdeněk – Páv, Antonín. 1981. *Krušné hory a západočeská lázeňská oblast*. Praha: Olympia.
- Bízková, Růt. 2017. Nové společenské výzvy jako důsledek (nebo příčina?) nových technologických možností. In: Bízková, Růt et al. *Krajina v pozor. Proměny industrializované krajiny v současném umění, myšlení a vědě – Landscape in Focus: The Transformation of Industrial Landscapes in Contemporary Art, Thinking and Science*. Ústí nad Labem: Fakulta umění a designu Univerzity Jana Evangelisty Purkyně. 49–52.
- Brycz, Pavel. 1998. *Jsem město*. Most: Hněvín.
- Brycz, Pavel. 2008. *Mé ztracené město*. Jihlava: Listen.
- David Jaroslav – Davidová Glogarová Jana. 2016. Most – bourání města jako obraz stavu společnosti v zrcadle analýzy publicistiky Rudého práva. In: Malura, Jan, ed. a Tomášek, Martin, ed. *Příroda vs. industriál. Vytváření prostoru v literatuře a výtvarném umění*. Ostrava: Ostravská univerzita. 205–224.
- Derdowska, Joanna. 2011. *Kmitavá mozaika. Městský prostor a literární dílo*. Příbram: Pistorius & Olšanská.
- Dufek, Antonín. 2004. Smutná krajina. In: Sudek, Josef. *Smutná krajina: severozápadní Čechy 1957–1982 – Sad Landscape: Northwest Bohemia 1957–1982*. Praha: KANT. nestr.
- Fröhlichová, Zdeňka. 1982. Sto let bojů mosteckých horníků za socialismus. In: Fröhlichová, Zdeňka – Mannlová-Raková, Heide. *Most 1932–1982*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství. 12–84.
- Glassheim, Eagle. 2019. *Očista československého pohraničí*. Praha: Academia.
- Hanzlík, Jan. 2022. Dobová kritika a snahy o zlidštění centra nového Mostu. In: Andrejchová, Petra et al. *Most, zánik a zrození*. Most: Národní památkový ústav. 225–237.
- Helt, Radovan. 2005. *Mostecký benzin hoří! Úvod k historii letecké války nad Mostem 1939–1945 pohledem svědků ze země*. Cheb: Svět křídla.
- Helt, Radovan. 2007. *A z nebe padaly bílé hvězdy. Letecká válka nad Mostem v souvislostech, březen–duben 1945*. Cheb: Svět křídla.
- Hrabák, Miloslav. 2018. *1918 – boj o Most a Louku. Zapomenuté události roku 1918 a 1919 na Mostecku (osobní vzpomínky v historických souvislostech)*. Most: Oblastní muzeum v Mostě ve spolupráci se Státním oblastním archivem v Litoměřicích a Státním okresním archivem Most.
- Chrást na cestách. 1975. *Mladá fronta*, příloha 38. *Víkend*. 1. Cit. dle: Jůn, Libor (ed.). 2008. *Český svět: kulisy let 1948–1989*. Lomnice nad Popelkou: Studio JB. 138.
- Jančárek, Petr et al. 1959. *Most – město tradic a budoucnosti*. Most: Městský dům osvěty.
- Jeníčková, Hana. [2013]. Rekulivace. In: Štýs, Stanislav. *Proměny Mostecka*. Most: Statutární město Most. 3.
- Juliš, Emil. 1988. *Bližíme se ohni*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství.
- Juliš, Emil. 2021. [Černá tma leží na Mostě]. In: Nachtman, Antonín. *Policisté od Mlýnského náhonu. Kriminální příběhy ze starého Mostu*. Most: Hněvín. 15–17.
- Jůn, Libor (ed.). 2008. *Český svět. Kulisy let 1948–1989*. Lomnice nad Popelkou: Studio JB.
- Klápště, Jan. 1994. *Paměť krajiny středověkého Mostecka*. Most: Státní galerie výtvarného umění.
- Krejčí, Václav. 2008. *Most: zánik historického města, výstavba nového města*. [Ústí nad Labem]: AA 2000.
- Klápště, Jan – Velímský, Tomáš. 1996. Most a jeho archeologický výzkum. In: Pokorná, Libuše (ed.). *Osud Mostecka. Člověk a životní prostředí včera a dnes. Sborník odborných prací*. Most: Okresní muzeum. 49–53.
- Kuča, Karel. 2000. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. IV. díl. Praha: Libri.
- Lanc, Josef. 2018. *Královské město Most, město uhlím prokleté*. Praha: Bohemia Film, a.s.
- Mannlová-Raková, Heide. 1982. Počátky, vývoj a proměny města Mostu. In: Fröhlichová, Zdeňka – Mannlová-Raková, Heide. *Most 1932–1982*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství. 88–144.
- Mannlová-Raková, Heide. 1996. Úloha památek v krajině a vědomí člověka strany. In: Pokorná, Libuše (ed.). *Osud Mostecka. Člověk a životní prostředí včera a dnes. Sborník odborných prací*. Most: Okresní muzeum. 131–177.
- Město se stěhuje. 1970. *Práce* 26 (147): 4. Cit. dle: Jůn, Libor (ed.). 2008. *Český svět: kulisy let 1948–1989*. Lomnice nad Popelkou: Studio JB. 138.
- Most: 10 let poté*. [2000]. Most: Město Most.
- Most & region. Turistické cíle – Touristenziele – Tourist Destinations*. 2015. Most: Statutární město Most.
- Nachtman, Antonín. 2021. *Policisté od Mlýnského náhonu. Kriminální příběhy ze starého Mostu*. Most: Hněvín.
- Nora, Pierre. 1996. Mezi pamětí a historií: Problematika míst. In: *Antologie francouzských společenských věd: Město. (Cahiers du CEFRES, č. 10.)*. Praha: CEFRES. 40–63.
- Novák, Vlastimil. 2005. *Magický Most*. Most: Hněvín.
- Novák, Vlastimil. 2012. *Most: nedokončené město*. Most: Hněvín.
- Oubramová, Eva. 2009. *Co zbývá?* Praha: Literární salon.
- Paparega, Jan. 2022. Předmluva. In: Andrejchová, Petra et al. *Most, zánik a zrození*. Most: Národní památkový ústav. 23.
- Patera, Evžen. 2000. *Vzpomínky na „Hydrák“ v Záluží u Mostu*. Praha: [E. Patera].
- Pauknerová, Karolína. 2019. *Krajina mezi pamětí a zapomináním. Studie z Čech*. Praha: Karolinum.
- Pavlíček, Tomáš. 2017. Proměny krajiny, urbanity ústeckého kraje a architektury severočeských měst od poloviny 19. století do

- současnosti. In: Bízková, Rút et al. *Krajina v pozoru. Proměny industrializované krajiny v současném umění, myšlení a vědě – Landscape in Focus: The Transformation of Industrial Landscapes in Contemporary Art, Thinking and Science*. Ústí nad Labem: Fakulta umění a designu Univerzity Jana Evangelisty Purkyně. 27–33.
- Petržilka, Radek. 2014. *Dějiny města Mostu v datech*. Most: Hněvín.
- Pokorná, Libuše. 1991. *Most*. Praha: Pressfoto.
- Pokorná, Libuše. 1996. Etnografický obraz způsobu života lidu na Mostecku. In: Pokorná, Libuše (ed.). *Osud Mostecka. Člověk a životní prostředí včera a dnes. Sborník odborných prací*. Most: Okresní muzeum. 94–126.
- Pokorná, Libuše (ed.). 2000. *Kniha o Mostecku – Das Buch über Mostecko – A Book on the Most Region*. Litvínov: Dialog.
- Polánek, František. 1935. *Mostecko. Stručný popis politického okresu mosteckého pro školu i dům*. Most: vl. nákl.
- Ritschelová, Iva. 2017. Umění rekultivace strana. In: Bízková, Rút et al. *Krajina v pozoru. Proměny industrializované krajiny v současném umění, myšlení a vědě – Landscape in Focus: The Transformation of Industrial Landscapes in Contemporary Art, Thinking and Science*. Ústí nad Labem: Fakulta umění a designu Univerzity Jana Evangelisty Purkyně. 61–64.
- Růžek, Pavel. 2022. U díry. In: Růžek, Pavel. *Bez tebe*. Praha: Dybbuk. 27–44.
- Rybář, František. 2016. *Stříženo z času. Próza mosteckého lékaře*. Most: Hněvín.
- Sakrální památky Mostecka*. 2014. Most: Statutární město Most.
- Soukup, Michal B. 2018. Připomínka archeologického výzkumu dekanického kostela v Mostě (1970–1971). In: *500 let kostela Nanebevzetí Panny Marie v Mostě – 500 Jahre der Kirche Mariä Himmelfahrt in Most*. Most: Oblastní muzeum. 51.
- Spurná, Iva. 2008. *Krušné hory a Karlovarsko. Kam na víkend*. Brno: Computer Press.
- Spurný, Matěj. 2015. Most do budoucnosti. Příběh města na severu Čech jako studie proměn socialistické modernity. *Soudobé dějiny* 22 (1–2): 30–79. doi: 10.51134/sod.2015.002
- Spurný, Matěj. 2019. *Most do budoucnosti. Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha: Karolinum, 2016.
- Sudek, Josef. 2004. *Smutná krajina. Severozápadní Čechy 1957–1982 – Sad landscape: Northwest Bohemia 1957–1982*. Praha: KANT.
- Šmahel, František. 1963. Špitální kostel sv. Ducha v Mostě a otázka jeho záchrany. In: Šmahel, František (ed.). *Mostecko-Litvínovsko. Regionální studie. II, Oddíl společenských věd*. Most: Okresní archiv. 19–26.
- Štýs, Stanislav. 1992. *Proměny měsíční krajiny – Changes of Moon Landscape*. Praha: Bílý slon.
- Štýs, Stanislav. [2012]. Předmluva. In: *Proměny Mostecka*. Most: Statutární město Most. nestr.
- Štýs, Stanislav. [2013]a. Hydrologické rekultivace. Mostecké jezero. In: Štýs, Stanislav. *Proměny Mostecka*. Most: Statutární město Most. 18–21.
- Štýs, Stanislav. [2013]b. Rekultivace. In: Štýs, Stanislav. *Proměny Mostecka*. Most: Statutární město Most. 4–5.
- Štýs, Stanislav – Větvička, Václav. 2008. *Most v zeleném – Most im Grünen – Most in Green*. Most: Hněvín.
- Šulc, Jiří. [2000]. Slovo starosty. In: *Most: 10 let poté*. Most: Město Most. nestr.
- Technik, Svatopluk. 1967. *Města severních Čech*. Liberec: Severočeské nakladatelství.
- Tomeček, Jaromír. 1992. Předmluva. In: *Proměny měsíční krajiny – Changes of Moon Landscape*. Praha: Bílý slon. 10–11.
- Trojnová, Petra. 2020. *Město Most – The Town of Most – Stadt Most*. Ústí nad Labem: Foto studio H s.r.o.
- Turistický průvodce Mosteckem a okolím. Tipy na výlet, turistické cíle, významné akce, stravovací a ubytovací služby*. 2010. Most: Centrum rozvoje turismu Mostecka.
- Vágnér, Václav. 1959. [U příležitosti]. In: Jančárek, Petr et al. *Most – město tradic a budoucnosti*. Most: Městský dům osvěty. 6.
- Větvička, Václav. 2008. Úvod. In: Štýs, Stanislav – Větvička, Václav. *Most v zeleném – Most im Grünen – Most in Green*. Most: Hněvín. 9.
- Vozka, Vlastimil. 2008. [Vážení a milí čtenáři]. In: Štýs, Stanislav – Větvička, Václav. *Most v zeleném – Most im Grünen – Most in Green*. Most: Hněvín. 5.
- Vozka, Vlastimil. [2012]. [V myslí mnohých...]. In: *Proměny Mostecka*. Most: Statutární město Most. 3.
- Zich, František (ed.). 2010. *Sociální potenciál v sociologické reflexi. Sociální potenciál starého průmyslového regionu – případ Mostecka*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

- Jezero Most* [online] [cit 20. 9. 2024]. Dostupné z: <<https://mosteckejezero.com/>>.
- „Likvidace starého Mostu 1965–1987.“ *Paměť národa* [online] [cit. 20. 9. 2024]. Dostupné z: <<https://www.pametnaroda.cz/cs/taxonomy/term/815>>.

- Město Most minulých a budoucích staletí* [online] [cit. 20. 9. 2024]. Dostupné z: <<https://wayback.webarchiv.cz/wayback/20240528095732/http://starymost.wz.cz/autor.html>>.

Proměny ve vyprávění volyňských Čechů

Zdeněk Uherek – Veronika Beranská

DOI: 10.62800/NR.2025.1.04

Transformations in the Narrative of Volhynian Czechs

This text reflects the growing interest among Volhynian Czechs – many of whom were resettled from the former Soviet Union to Bohemia in 1945–1947 – and their descendants in their own history. It examines which historical topics are currently of particular focus for Volhynian Czechs and which aspects they emphasize in their historical interpretations. The text concentrates on the most active members of the community, particularly eyewitnesses, historians, and community leaders. It draws primarily on recollections gathered during the authors' field research and is supplemented by other sources. The text is framed by the concept of 'big' and 'small' history, assuming that where these two intersect, individuals generally feel a stronger need to engage in public communication of their memories.

Key words: Volhynian Czechs, Volhynia, Ukraine, migration, oral history, Czech Republic

Acknowledgement: Tento článek je výstupem projektu NAKI III, Národní a kulturní identita českých komunit na Ukrajině v 19.–21. století v movitém kulturním dědictví České republiky (DH23P03OVV043)

Contact: doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc., Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1;
e-mail: uherek@eu.cas.cz; ORCID 0000-0002-0817-000X

Mgr. Veronika Beranská, Ph.D., Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1;
e-mail: beranska@eu.cas.cz; ORCID 0000-0002-4335-0735

Jak citovat / How to cite: Uherek, Zdeněk – Beranská, Veronika. 2025. Proměny ve vyprávění volyňských Čechů. *Národopisná revue* 35 (1): 38–51. <https://doi.org/10.62800/NR.2025.1.04>

Dne 11. března 2023 byla v městském muzeu v Podbořanech poprvé představena expozice *Hlasy Čechů z Volyně*, dokumentující život Čechů, kteří se ve druhé polovině 19. století vystěhovali z Rakouska-Uherska do carského Ruska, a repatriaci jejich potomků do Československa (více než 30 tisíc¹ osob), jež proběhla v letech 1945–1947. Historie volyňských Čechů je známa a pro odbornou veřejnost relativně dobře dokumentována. V roce 1990 se nově založené Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel navazující na Svaz Čechů z Volyně (1945–1957) samo zasadilo o pečlivé zpracování historie této specifické migrační skupiny. Odborné veřejnosti jsou známé zejména publikace historika Jaroslava Vaculíka a Jiřího Hofmana (Vaculík 1997, 1998, 2001; Hofman

2020). Péčí Sdružení vznikla ale též další samostatná specializovaná historická díla (např. Dufek 1997; Martinová 2021) a byly publikovány kroniky jednotlivých obcí či vzpomínky na jednotlivé obce, které volyňští Češi začali sepisovat již po druhé světové válce (podrobněji Jirka 2015). Vzpomínky a historické materiály pravidelně přináší i Zpravodaj, který Sdružení vydává. Na dokumentační aktivity je zaměřen projekt www.volynaci.cz, dokumentací činnosti volyňských Čechů se zabývá Regionální muzeum K. A Polánka v Žatci. Další publikace byly vydány prostřednictvím jiných institucí zaměřených na odbornou literaturu nebo vlastním nákladem (např. Petříček 2004; Hofman – Širc – Vaculík 2004; Nosková 2007; Richter 2015; Beranská 2024; Vaculík

2024).² Přesto bylo představení výstavy provázeno velkou pozorností. Počet návštěvníků přesahoval kapacitu sálu, a expozice, zahajovací zdravice i následná přednáška do malého města přilákala zájemce doslova z celé republiky z řad volyňských Čechů i jejich potomků, jejichž zástupci v hojném počtu participovali i na slavnostním zahájení, které proběhlo v Podbořanech 22. března 2023 za přítomnosti podbořanského starosty Radka Reindla, ředitelky Historického muzea Národního muzea Zuzany Strnadové a dalších významných hostů ze světského i církevního prostředí.

Velký zájem potomků volyňských Čechů o nově otevřenou výstavu ukazuje stálou soudržnost této komunity, která sleduje informace, jež jsou o ní poskytovány, a současně se snaží tyto informace šířit i mezi veřejnost a zabezpečit jejich generační předávání. Devadesátá léta 20. století a následující desetiletí jsou obdobím re-interpretací českých historií, a tudíž i historií volyňských Čechů. V tomto textu se budeme zabývat otázkou, co stávající pamětníci a jejich potomci z historií osobních, či velkých dějin akcentují, na co se zaměřují a co se do jejich vyprávění promítá méně. Bude nás zajímat, co potřebují ve směru k veřejnosti artikulovat a jakým způsobem si utvářejí a strukturují svoji realitu. V souladu s Bergerem a Luckmannem předpokládáme, že sociálně konstruovaná realita určité skupiny lidí je uspořádána (Berger – Luckmann 1967), nebo ještě lépe „uspořádávána“, a právě v takovém procesu hraje vyprávěná či jinak předávaná historie podstatnou úlohu, vzpomínky pro participující aktéry objektivizuje, habitualizuje a vytváří z nich součást jejich sdíleného symbolického univerza (tamtéž).

Metodologie

V textu se zaměříme na několik vypravěčů, kteří jsou pamětníky nebo uchovávateli společenské paměti volyňských Čechů. Zároveň upozorníme na některá témata, která se zvolna z kolektivní paměti vytrácejí. Do našeho rozboru jsme zařadili 12 narací, použili jsme ale také narace citované ve vzpomínkových publikacích volyňských Čechů. Ze shromážděných dokladů jsme sestavili multivariantní metanaraci, která již není dílem samotných pamětníků, a jejím prostřednictvím alespoň naznačujeme určitý vývoj v čase. Vyprávělo sedm mužů a pět žen. Muži byli narozeni v rozmezí let 1933–1946, šest se narodilo na území Sovětského svazu (dnes na území

Ukrajiny), jeden se narodil na někdejší území Polska (dnes připadajícím Ukrajině). Čtyři mají vysokoškolské vzdělání, ostatní středoškolské. Pět žen zařazených do souboru vyprávějcích se narodilo v letech 1933–1963, jedna v Československu, jedna v Polsku (dnes území Ukrajiny), ostatní na Ukrajině. Čtyři ženy mají střední školu, jedna vysokou školu. Rozhovory s pamětníky probíhaly v letech 2022–2024, s některými opakovaně, a to i v dřívějších letech (první v roce 1992). Další respondent, kterého jsme nezahrnuli do předchozího výčtu, tedy třináctý vyprávějí, byl přiřazen k výběrovému souboru jako osobnost, která s volyňskými Čechy byla v úzkém kontaktu a jejíž zobecňující a zajímavá narace tvoří alternativu jednoho z mnoha pohledů, jak mohou být volyňští Češi vnímáni „těmi druhými“. Tomuto vyprávění jsme věnovali samostatnou podkapitolu. Jelikož tento přístup je nový a pohled „zvnějšku“ nebyl zaznamenáván jinak než jako pohled expertní, necháváme ho jako jednu možnou alternativu, aniž bychom z něho něco vyvozovali.

Rozhovory byly řízené, nestrukturované, s počátečními otázkami, které podnítily vyprávění. Tyto otázky se zaměřily na to, jaký má vyprávějí k tématu vztah, jak se jeho rodina na Volyň dostala, odkud pramení jeho/její znalosti o tématu. Výběr vyprávějcích byl řízený, předem jsme si vytipovali osoby, které o tématu něco ví a které o něm mluví se svým okolím. Zpravidla se jednalo o osoby, které se historií volyňských Čechů cíleně zabývají, ale nejsou profesionály, přestože někteří o tématu i publikovali. Všichni věděli předem, na co se budeme ptát, někteří si k tomu připravili dobové fotografie, osobní dokumenty a další materiály. Byli potěšeni, že se o téma zajímáme. Zpravidla byli zvyklí vyprávět, a proto jsme u nich nezaznamenávali trému, ale spontaneitu, zároveň ale i sebekontrolu. Všichni vyprávějí byli seznámeni s účelem rozhovoru a souhlasili s jeho nahráním. Část rozhovorů byla zdokumentována také videokamerou. U některých rozhovorů bylo více osob: známí, rodinní příslušníci, pracovníci Národního muzea, kteří řešili společný projekt. Vyprávějí si sami určovali, co nechtějí, aby se zveřejnilo. Souhlasili, aby výpovědi byly přiřazeny k jejich jménům. V tomto textu ale na přání recenzentů narátory důsledně anonymizujeme. Výsledkem rozhovorů byla vzpomínková vyprávění či biografie situované k tématu volyňských Čechů, neboť narátoři předem věděli, že toto téma autory textu zajímá.

Po ukončení rozhovorů byly rozhovory přepsány a kódovány do jednotlivých tematických bloků prostým kódováním. V tomto textu se soustředujeme na základní tematické bloky, kterým se vypravěči věnovali, a na základní informaci, kterou do nich vkládali. Tam, kde je to možné, tematické bloky srovnáváme se staršími naracemi, které byly zpracovávány kontinuálně od příjezdu volyňských Čechů po současnost. Zaznamenáváme také, které narace jsou pro vypravěče významné.

Uvědomujeme si, ve shodě s Diltheyem, že vyprávění jsou lokálně situovaná (Dilthey 2022) a dotvořená v závislosti na tazatelské situaci. Rysy kolektivní paměti lze v příbězích identifikovat a velké části vyprávění jsou přímo uváděny jako vzpomínky na vyprávění rodičů, prarodičů nebo známých. Současně je ale chápeme jako individuální dílo vyprávěčích, kteří kombinují svoji zkušenost, znalosti získané z vyprávění jiných i z literatury a dalších médií, verifikují je osobní zkušeností a vkládají jim vlastní interpretaci. Nepředpokládáme, že se automaticky jedná o kolektivní paměť volyňských Čechů. Ve shodě s Bergerem a Luckmannem (1967) artikulovanou znalost chápeme jako individuální interpretaci, která je kreativní sebeprojekcí do širšího sociálního kontextu, začíná u vlastní osoby, „zde a nyní“ při tazatelské situaci, interpretuje své místo v širších kontextech, inkorporuje zážitky rodiny dětí a v této souvislosti interpretuje i širší sociální celky a předpokládá, že posluchač zná sekvence „velkých dějin“, které někdy napomáhají interpretovat osobní příběhy. Ve shodě s Rogersem Brubackerem (2004) vypravěče automaticky nekategorizujeme jako členy skupiny, ale jako individuální tvůrce, kteří komunikují o určitém tématu. Ale nikoli nezávazně. Již proto, že na naši komunikaci přistoupili, usilují, abychom jejich interpretaci zaznamenali jako svědectví, kterému by se měla věnovat pozornost a mělo by se stát součástí „symbolického univerza“, jež přesahuje jejich paměť a jehož součástí jsou i velké dějiny. Hledáme společné rysy jejich vyprávění, ale jsme si vědomi toho, že velkou část jejich narace nevysvětlíme příslušností ke skupině, ale individuální biografii.

Narace vypravěčů doplňujeme písemnými memoáry pamětníků a jejich potomků. V tomto textu neusilujeme o analýzu žánru, ale tematického obsahu sdělení. Podstatné je, že se nejedná o profesionálně konstruované dějiny, ale o témata a obsah narace o skupině.

Nepředpokládáme, že by vyprávějí sdělovali jiné obsahy a popisovali jiné události v písemném projevu a orální formou. Možná použijí jiný jazyk, v písemném projevu zpřesní své informace, ale zásadně nezmění obsah sdělení. Písemně a ústně předávané memoáry se mohou dobře doplňovat a ve vzájemné koexistenci skupině „symbolického univerzum“ dotvářet. Jak jsme již uvedli, někteří naši narátoři jsou literárně činní a svá sdělení předávají ústní i písemnou formou.

Na základě naší předchozí zkušenosti (Beranská 2024; Uherek 2011; Uherek – Valášková 2006) bylo možné předpokládat výraznou diferencii narativů do roku 1948, v letech 1948–1989, kdy byla historie předmětem státní kontroly, a od roku 1989 do současnosti. Jelikož velký korpus kvalitně zpracovaného materiálu od této skupiny byl v 50.–70. letech sebrán a zpracován Ivou Heroldovou a jejími spolupracovníky, soustředili jsme se při komparaci primárně na tyto publikované zdroje.

Volyňští Češi jako součást evropské vnitřní kolonizace

Jedna z návštěv, kterou jsme realizovali pro zachycení vzpomínek na život volyňských Čechů, proběhla u pamětnice a aktivní publicistky nar. 1936, SŠ. Uvítala nás se svou dcerou, která se nedávno vrátila z Německa, kde začala komunikovat s muzeem volyňských Němců. Dcera se zajímá o historii volyňských Čechů, ale též o historii pohraniční obce, v níž žije, i domu, který kdysi obývali sudeští Němci. Našla po nich na zahradě snubní prstýnek s monogramem, vypátrala potomky obyvatel jejich domu a napsala jim, že by jim prstýnek poslala. Bohužel se jí neozvali. Zdá se, že volyňští Češi se otevírají tomu, aby sami sebe interpretovali jako součást ještě větších dějin, než tomu bylo doposud. S podobnou tendencí jsme se setkali v Broumově, který je v těsné blízkosti polské hranice. Mnozí tamní volyňští Češi reflektují, že za hranicí jsou usídleny početné enklávy Poláků z Volyně, kteří zde našli též útočiště v hmotném prostředí po vysídlených Němcích.

Nejsou sami a osamocený není ani projekt *Národní a kulturní identita českých komunit na Ukrajině v 19.–21. století v movitém kulturním dědictví České republiky*, v jehož rámci je tento text zpracován. Existuje i řada dalších projektů reflektujících, že evropský technologický rozmach ve středověku (přibližně od 5. století) a v raném novověku (od 15. století), který vyústil

v ekonomickou převahu Evropy až do první poloviny 20. století, souvisel z migračního hlediska s rozsáhlými přesuny obyvatelstva uvnitř Evropy i mimo ni. Průběh migrací vně Evropy, popsanych jako „centrum – periferní vztahy“, výkladově majorizoval např. Immanuel Wallerstein (2004). Migrace uvnitř Evropy pak proběhla řadou epizod a měla více epicenter. Ve směru do východní Evropy jsou v počátečním stádiu zaznamenány např. v díle Roberta Bartletta (1993) nebo Michaela Mitteraue- ra (2010). Další konceptualizace migračních pohybů ze západu na východ jsou alespoň partikulárně naznačeny v dílech Vejase Gabriela Liuleviciuse (2009) a Roberta L. Nelsona (2024).

Tyto migrace přinášely vedle pohybu osob technologické změny v zemědělství i v řemeslné produkci, na rozdíl od vnější, mimoevropské kolonizace, ale vnitřní migrace v mnoha případech nepřinášela změny mocenských vztahů. Nositelé moderních technologií prostor mocensky neovládli. V případě carského Ruska navíc zaznamenáváme paradox, že jedna z největších kolonizujících velmocí je současně cílem migračních toků ze západu. Imigranti zde vytvořili sídelní mozaiku, ve které byl ostře oddělen veřejný a soukromý prostor, kde ve veřejném prostoru byly skupiny konformní diskursu a moci, jež byly dány státem (pokud stát fungoval jako mocenský nástroj) a v soukromí skupiny zůstávaly uzavřené, kulturně izolované, často i výrazně endogamní.

Noví příchozí řadu svých dovedností poskytli místním obyvatelům, rodinný a lokální život reprodukovali v užších uzavřených komunitách. Vytvářeli si o sobě specifické obrazy, a přestože byli v kontaktu s ostatním obyvatelstvem, svůj duchovní i kulturní svět s ním sdíleli jen ve velmi malé míře. Vznikalo tak specifické prostředí, které by slovy Johna Sydenhama Furnivala bylo v původním slova smyslu možné nazvat multikulturní (Furnival 1944), či jinými slovy prostředí etnické stratifikace a dělby práce. Příkladem takového prostředí je i Volyň do konce první a do určité míry i druhé světové války, obývaná polským, ukrajinským, německým a židovským obyvatelstvem, k němuž se ve druhé polovině 19. století připojili též Češi, jejichž motivací byl nedostatek půdy v českých zemích, touha samostatně hospodařit či podnikatelské záměry.

V průběhu 20. století velká část menšinových enkláv zanikla, mimo jiné i důsledkem zpětné migrace, ale též

jejich fyzické likvidace. Podobným příkladem, jako jsou volyňští Češi, jsou též volyňští Němci, jejichž část (cca 18 tisíc), získala právo reemigrovat do Německa ihned po zaboru polské Volyně Sovětským svazem v roce 1939. Rovněž v Německu se tehdejší volyňští Němci dostali do specifického postavení a část navrátilců a jejich potomků zde tvoří solidární síť rodin, které o sobě ví. Také v případě volyňských Němců navrátilci mezi sebou udržovali a někdy dodnes udržují kontakty, sdílejí vzpomínky o tom, jak kultivovali tehdejší Volyň. Zároveň se o nich vytvářely a do jisté míry dodnes vytvářejí stereotypy u obyvatel, kteří k nim nepatřili, a jsou předmětem veřejného diskursu týkajícího se aktuálních otázek (Fielitz 2000, z pramenné literatury např. Kauder 1939).

Podobný efekt pobytu na Volyni byl zaznamenán i u českého osídlení, přestože jejich návrat probíhal v jiných kontextech. Všimla si toho již v 50. letech 20. století Iva Heroldová, která tehdy hovořila o specifické etnicitě volyňských Čechů (Heroldová 1957a). Chtěla tím říci, že před odchodem z českých zemí emigranti na Volyň konceptualizovali sami sebe a vymezovali své skupiny v souladu s lokálním prostředím a kontextem, v němž žili. Etnicky signifikantní pro ně byly rysy, které je rozhraničovaly v jejich tehdejší prostředí. Toto rozhraničení však v novém prostředí na Volyni přestalo být funkční a skupina začala vnímat svoji specifiku v jiných oblastech. Tyto nové „etnicky signifikantní“ rysy byly někdy užitečné a význačné pro jejich život a etablování v novém prostředí, někdy pouze symbolizovaly jejich češství a jako české specifikum byly udržovány, přestože žádnou utilitární roli neměly.

Je zajímavé si všimnout slovníku Heroldové. Volyňské Čechy označuje jako reemigranty a jejich odchod na Volyň jako emigraci. Z historických pramenů badatelka dovozuje: „*Čeští vystěhovalci představovali na Volyni kulturu českého rolníka, který už roku 1781 přestal být nevolníkem (tedy téměř o sto let dříve než ukrajinský rolník!), který v roce 1848 shodil ze sebe definitivně feudální nesvobodu, vázanost k půdě a pánovi. [...] Co ještě vyznačovalo českého rolníka na přelomu druhé poloviny 19. století, jehož hospodářské zájmy byly nyní cele věnovány rozvoji vlastní zemědělské usedlosti? Především kulturnost, která se projevovala v jeho poměrně gramotnosti, četbě novin, písmáctví, v zájmu o veřejné události a v probuzeném národním vědomí. Národní vědomí [...]*

začalo pronikat do nejširších lidových vrstev už koncem 18. století.“ (Heroldová 1957a: 51)

Heroldová v navazujícím textu ukazuje, že předstih střední Evropy ve způsobu hospodaření se na tehdejší Volyni stal „etnickou specifikou“. Zde bylo typické trojpolní nebo dvojpolní hospodaření, téměř se nepěstovala pšenice, brambory „po zahradnicku“, byl zde odlišný způsob orby, nehnojilo se, vláčelo se branami z trní, žalo srpy, nebo se obilí vytrhávalo i s kořeny, nemlátilo se (Heroldová 1957b). Specifika pramenící z technologického předstihu do značné míry charakterizují také architekturu a bydlení i uspořádání veřejného prostoru. Specifika Čechů na Volyni takto charakterizovali všichni vypravěči, i když ne všichni je mohli sami zažít – akcentují z nich některé (frekventovaně hnojení, zakládání průmyslových podniků, chodníky v českých vesnicích, které jinde nebyly, upravené zahrady s ovocnými stromy, zakládání chmelnic, pivovarů, mlékáren a podobně).

Náznavě ale vyplývá, že místní ukrajinské obyvatelstvo je jako specificky české v mnoha případech nepovažovalo. Čechy příležitostně označovali jako Němce, Maďary a splyvali jim s dalšími přistěhovalci. Tutéž zkušenost měli i příchozí Češi z Kyjevské a Žytomyrské oblasti po výbuchu Černobylu v 90. letech 20. století. Po státem řízeném humanitárním přesídlení do tehdejšího Československa vyprávěli, že jim ukrajínští sousedé někdy říkali *Maďari*.

Řadu vlastností, které na Volyni vynikly jako specificky české, si volyňští Češi v době výzkumu I. Heroldové udržovali právě pro jejich „českost“. Badatelka byla překvapena, jak silně měla tato skupina vlastenecké cítění a hrdost na používání moderních hospodářských postupů v prostředí, kde byly takové možnosti limitované. Se zpětným přesídlením tato narace vytvořená na Ukrajině ještě nějakou dobu rozhraničovala volyňské Čechy a další obyvatelstvo. Heroldová předpokládala, že toto rozhraničení po čase zmizí. V mnoha případech se tak stalo. Jak ale v textu naznačujeme, další dějinné události přispěly a dodnes přispívají k tomu, aby se rozhraničení reprodukovalo a dobově modifikovalo.

Výjimečnost volyňských Čechů: téma malých a velkých dějin

Na otázku, proč sepisují svoje vzpomínky, uchovávají je, publikují či jinak o nich komunikují, řada pamětníků

prostě odpovídala, že chtějí, aby se vědělo a nezapomnělo, jak žili, a aby to věděli jejich blízcí, protože to bylo zajímavé a nebylo to jednoduché.

Tématu malých a velkých dějin se v českém prostředí věnovala například norská sociální antropoložka Haldis Haukanes, která ve své publikaci založené na terénním šetření české a moravské vesnice ukazuje, že velké dějinné události a příběhy jednotlivců a lokálních společenství se mohou míjet. Dějinné změny v lokálním prostředí nezanechají viditelné stopy, projdou bez povšimnutí, nebo mohou být přijímány tak, že vlastně pro místní velké nejsou: nic se nezměnilo, je to pořád stejné (Haukanes 2004: 55–84). Josef Kandert (2004) ukazuje ze slovenského prostředí i vědomou rezistenci k velkým dějinám – obyvatelé vesnice předstírají, že na změny reagují, aby se ochránili před narušením své správné autonomie.³ Paul Thompson a Johanna Bornat spíše hovoří o pluralitě historií – každá kolektivita má svoji – z nichž některé jsou medializovány a vstupují do širšího povědomí a některé nikoli (Thompson – Bornat 2017: 1–13).

V případě volyňských Čechů jen stěží můžeme o kolektivní neparticipaci na velkých medializovaných dějinách hovořit. Kolektivní osobitý prožitek velkých dějin, možnost vyslovit se k vlastnímu prožitku velkých událostí, je podnětem k vyprávění, sdílení zkušenosti, vzpomínání i psaní memoárů – a pokud nikoli, tak pro sdělení důvodů, proč se k tématu nevyjadřovat. Volyňští Češi se stali kolektivními aktéry řady významných událostí 20. století a klíčové stránky diskursu, o kterém řada lidí v Česku měla spíše útržkovité povědomí (situace v Sovětském svazu a fungování sovětského státu, Velká vlastenecká válka, poměry v sovětské armádě, osidlování českého pohraničí), jim byly velmi blízké a provázené vlastními prožitky. Specifický vztah k velkým dějinám je dodnes patrný přinejmenším v tom, že aktivně vstupují do diskuse k řadě témat velké historie, ke kterým další obyvatelé Česka zpravidla nemají co říct. Exemplárním příkladem prolnutí velkých a malých historií je publikace Jiřího Dolečka *Popraviště aneb Zpověď volyňského Čecha* (2022).

Historická zkušenost protínající velké dějiny, částečně i tradovaná, je tedy dalším sociálním pojítkem volyňských Čechů, které působí dodnes. Ve shodě s Mauricem Halbwachsem (1992) můžeme dovozovat, že tím, že prožité minulé události mají pro současnost stále

význam, jejich důsledky dosahují až do současnosti, zesiluje se též potřeba na ně individuálně i kolektivně vzpomínat. Porovnáme-li tudíž současné vzpomínání s dřívějšími výzkumy, vidíme, co se stává z hlediska současnosti již méně aktuální, co z hlediska orální historie zaniká, a co naopak zůstává živé.

Důvody přesídlení, způsob přesídlení, obydlí nového prostoru

Struktura příběhu se vytváří v kontaktu s recipientem a má pravidla, stejně jako vzájemná fyzická interakce mezi vyprávějším a vypravěčem. Význam sdělení si nakonec dotvoří recipient podle toho, jak vyprávění porozuměl a v našem konkrétním případě i s ohledem na to, jak ho bude předávat dalším zájemcům (nacházíme zde několik rovin interpretace, které jsou těžko oddělitelné od aplikací – Gadamer 1976: 264, 275, 350).

Klasické biografické narace začínají zrozením vypravěče a jeho kontextualizací. U Labova by zrození mohlo být přechodem mezi abstraktem a zápletkou (Labov – Waletzky 1966), kde abstrakt je ujasnění si, proč se biografie vypráví, a zápletkou je cesta vedoucí k tomu, aby vyprávění biografie mělo smysl. V migračních biografiích první generace migrantů, kde je ústředním bodem vyprávění migrační zkušenost, se příběh přesouvá k tématu, proč je jedinec v cílové destinaci a co z toho pro něho vyplývá (Uherek – Beranská 2024).

V případě současných volyňských Čechů se jedná o biografii skupiny, kterou vypravují reemigranti nebo jejich potomci vzdálení nejméně tři až čtyři generace od těch, kteří se na Volyň stěhovali. Identita skupiny má časovou dimenzi danou zrozením, ale nikoli vyprávěcího, nýbrž skupiny. Migrační biografie skupiny přesahuje biografii vyprávěcího. Při vyprávění o skupině vznikající v jasném časovém horizontu je dobře aplikovatelné pojetí identity, jak je utvářeno u Martina Heideggera, to znamená nikoli identifikace se s *něčím*, co je mimo skupinu, ale vytvoření si vědomí, co *skupina je sama o sobě* (Heidegger 1969; Griffiths 2017). Literatura se na téma příchodu Čechů na Volyň soustřeďuje již krátce po tom, co se zde osídlení vytvořilo (Olič 1908). Ve vyprávění volyňských Čechů jsou důvodem migrace nedostatek půdy, hospodářské poměry, ztráta majetku, ale také vlastenectví, snaha zachovat si českou identitu. I v současných vyprávěních zaznívá, že důvodem odchodu z Čech bylo

české vlastenectví: „*Tady to bylo všechno poněmčený a Češi se nechtěli dát! Český království, to bylo něco v Evropě, že jo, to ještě Německo nebylo, když tady bylo Český království.*“ (Muž, nar. 1933, SŠ)

Cesta na Volyň a těžké začátky jsou význačným přetrvávajícím motivem, který ukazuje, že volyňští Češi nedostali nic zadarmo. Vzhledem k tomu, že migrace na Volyň celou skupinu konstituuje, zůstává trvalou konstantou, bez které by diskurz o „volyňských Čechích“ ztratil smysl. Tato počáteční sekvence narace o migrační skupině tvoří konstantu u většiny takto ustavených skupin (Gómez-Estern – Mata Benítez 2013). Nelehké začátky symbolizují ve vyprávěních zpravidla zemlanky, ve kterých osadníci v prvních letech přebývali. „*To byla taková díra do země, udávaj dokonce, že to mělo být asi 5 metrů dlouhý, 3 metry široký a asi 2,5 metrů to bylo do výšky a v tom žili. Poněvadž pro každého toho sedláka bylo cennější, aby byla ta půda, to bylo zaprvé, potom chlívy, potom stodola, a až potom bylo to obytný. To byla priorita. To platilo i tady, že se prvně vystavěl mohutnej a krásnej chlív a potom stodola a potom až, když byly peníze, se stavělo obytný. A to se zkrášlovalo, jak šel čas a jak vydělávali peníze.*“ (Muž, nar. 1940, VŠ) V Kronice Českého Kvasilova pak máme záznam o složitém vyjednávání splátek za získaná hospodářství, při kterém byli hospodáři ze svých majetků vystěhováni a museli do splacení splátky tábořit pod širým nebem (Šereťuk 2003). Jsou zde též zachyceny potíže s přivyknáním novým půdním podmínkám, které znamenaly nižší výnosy (Šereťuk 2003). Zaznamenáváme též, že ne všechny rodiny se ihned usadily na místě, kde později hospodařily. Jedna z vypravěček zachycuje několik lokalit, mezi kterými se rodiny její babičky a dědečka ještě v dětském věku pohybovaly. V jejím případě se jednalo o Dubno, Ploska u Dubna, Moštěnice. Popisuje, že rodina dědečka jela dokonce z Čech na voze taženém koňmi (žena, nar. 1936, SŠ).

Problémy, které bylo třeba překonat, se týkaly i soužití s místními obyvateli. V retrospektivní kronice obce Kvasilova najdeme popis krvavé potyčky mezi Ukrajinci a přistěhoválými Čechy, která souvisela i se způsobem hospodaření a kterou tehdy obyvatelé nazvali *Novodvorská bitva*. Podle popisu Mikuláše Šereťuka došlo k překročení hranice katastrálního území české vesnice několika desítkami vozů. „*Mezi nimi plály ohně. Povedení sousedé — asi 50 mužů si hovělo okolo ohňů, zatímco*

celé stádo koní se páslo na svahu v obilí sousedů Čechů.“ (Šereťuk 2003: 11) Kvasilovští reagovali tak, že chtěli koně zahnat na své statky do Kvasilova, Ukrajinci zajali dva Čechy, Češi povolali z vesnice posilu a začala krvavá řež vším, co bylo po ruce. Na straně Ukrajinců nechyběl extrémní silák jménem Bulavský, který byl schopen unést korec žita v zubech. Byl jedním z těch, kdo byli zraněni. Jak však autor říká, našťěstí nebyl nikdo zabit. Podle kroniky Češi bitvu vyhráli a Ukrajince zahnali. Na rozsah a závažnost boje ukazuje i autorovo závěrečné konstatování: *„Ukrajinci se na druhý den tajně odvážili přijít na místo střetnutí pro rozběhlé koně a povozy, na nichž odvezli řadu svých silně potlučených společníků.*“ (Šereťuk 2003: 12) Podle kroniky případ následně vyšetřovala policie, a přestože Ukrajinci netrvali na trestech (Češi jako přistěhovalci nemohli apelovat u soudu), soud vynesl rozsudek, že pokud Češi vydají viníky zranění Bulavského, budou ostatní osvobozeni. Češi ale žádného viníka neoznačili, a proto 18. října 1879, podle kroniky, 25 Čechů nastoupilo trest vězení od 14 dnů do 3 měsíců (Šereťuk 2003: 12).

Výklad zahrnuje celou řadu motivů: 1. je rámován technologickou vyspělostí Čechů, 2. ukazuje, že se Češi umí postavit bezpráví a přesile, 3. nad přesilou zvítězí, 4. nemají právo na své straně, 5. Ukrajinci nakonec nechtějí svou právní převahu zneužít, 6. Češi jsou navzájem solidární a nezradí se, přestože by to bylo možné (v kronice je jmenovitě napsáno, kdo co komu udělal).⁴

Česká solidarita v novém prostředí se často zdůrazňuje. Naopak právní výhody nebo zvýhodnění Ukrajinců v jejich prostředí nejsou vždy jednoznačně akcentovány. *„A byli osvobozený [Češi] ty osadníci od vojny, od poplatků, kdo co si udělal, no svoboda... A když tady prodal [v českých zemích] dva, tři korce, tak tam koupil třeba 20 hektarů lesa.*“ (Muž, nar. 1933, SŠ)

Jiná promluva ukazuje, že se dodnes v paměti uchovává napětí nejen mezi Čechy a Ukrajinci, ale též mezi Čechy a dalšími skupinami i mezi Čechy navzájem: *„Je ale pravdou, že ale jako v každý společnosti se najdou takový jako chytřejší... Já hledám slušný slovo, jo... Předně tam ty, v první řadě tam byli polští Židé, kteří od těch sedláků kupovali ty pozemky za lacino a potom to dráž prodávali. To samozřejmě okoukali i Češi... Těm slušný slovo, bych [nenašel]... [ti] to taky [ostatním Čechům] dělali.*“ (Muž, nar. 1940, VŠ)

Období prosperity

Akomodace na nové prostředí ve vyprávěních zpravidla navazuje na těžké začátky. Čeští rolníci a řemeslníci přišli na Volyň v období industrializace českých zemí a této situace dokázali využít. Zaváděli zde mechanizaci a s dovednostmi, které si přinesli z původních bydlišť, byli schopni získat určitý předstih před místním obyvatelstvem mimo jiné i tím, že dováželi mechanizaci z českých zemí, půjčovali si od příbuzných ve své původní vlasti peníze a také v oblasti kultury rozvíjeli transnacionální komunikaci (nechali si posílat knihy, odebírali české časopisy). Josef Toman na podzim roku 1945 vydal vlastním nákladem sbírku poezie *Touha volyňských Čechů po vlasti*, která je napsána ve velmi silném vlasteneckém duchu. V knize Toman přímo vyjadřuje, že *„tamější Ukrajinci a Poláci [na Volyni] vedli primitivní život; jejich životní úroveň byla ubohá“* (Toman 1945: 1). Na rozdíl od místních obyvatel Češi nedrobili majetky, naopak byli schopni akumulovat kapitál. *„...tak začali pálit cihly, dělat tašky a stavělo se – celý vesnice, školy, pivovary a hospody [smích]. Ale školy byly taky, český školy, tam jinak žádný školy nebyly.*“ (Muž, nar. 1933, SŠ)

Ve vyprávěních i kronikách zaznamenáváme, jak rolníci a řemeslníci mimoděk učili své sousedy efektivnějšímu hospodaření. Ve vyprávěních se zejména opakuje příklad hnojení, kdy se ukrajinští hospodáři diví, že čeští od nich chtějí koupit hnůj a za jeho vyvezení by zaplatili, zatímco by to mělo být naopak. Když viděli, že hnůj vozí na pole, smáli se jim, že jim budou smrdět brambory.

Období prosperity končí první světovou válkou, která však ve vyprávěních již zaniká. Zatímco I. Heroldová ve vyprávěních z období 50–70. let 20. století tento válečný konflikt zaznamenává (Heroldová 1977), v naracích získaných autory tohoto článku ve 20. letech 21. století již zůstávají především hmotné artefakty, fotografie a jména předků, kteří na nich jsou v carských uniformách. Velké dějiny, které se v dokumentaci Heroldové odrážejí, jsou již v současných podáních málo zřetelné, přestože i tehdy byly události pro českou menšinu dramatické. Dva tisíce z přibližně 30 tisíc volyňských Čechů si například ponechalo rakouské občanství, a stali se tak rázem nepřáteli na cizím území (Beranská 2024: 53). Jedno z vyprávění ale reflektovalo význam volyňských Čechů pro vznik legií v Rusku (muž nar. 1945, SŠ). Vyprávějíci zejména akcentoval, že volyňští Češi v carské armádě

podněcovali české c.k. vojáky k dezercím a aktivní účasti na vzniku legií přispěli i ke vzniku Československa.

Zatímco první světová válka ve vyprávěních zaniká, její důsledky měly pro rodiny volyňských Čechů dlouhodobé dopady. Ty se ve vyprávěních odrážejí výrazněji než první světová válka a následně ruská válka občanská do roku 1920.

Rozdělení Volyně a život ve východní a západní části

Rozdělení Volyně, které bylo významnou změnou navazující na konec první světové války, je ve vyprávěních stále přítomné zejména proto, že hranice mezi Sovětským svazem a Polskem tehdy rozdělila příbuzné, známé i majetek. Velká historie zasáhla malé dějiny jednotlivých rodin. Vesnička Moštěnice se nacházela v Polsku těsně u hranic se Sovětským svazem. Rodina jedné z vyprávěčů (žena, 1936, SŠ) měla příbuzné i na Dědově Hoře za hranicí: „*Můj dědeček, když chtěl vidět svoje vnoučata, tak jel s jedním Ukrajincem, co tam měl pole, a na poli jako kopal. Tlustý šel na zahradu trhat trávu a viděli se, hovořit spolu nemohli. Jedna moje starší sestřenice mi říkala, že když doma v Moštěnici vylezli na vysokou třešeň, viděli Tlustých domek, později prý Rusové postavili plot z proutí a už nic neviděli.*“ (Podrobněji Beranská 2024: 60) Přestože v postavení volyňských Čechů na území Polska se nic podstatného nezměnilo, s úzkostí sledovali osudy svých blízkých na území Sovětského svazu, kteří žili nedaleko, ale nemohli jim nijak pomoci. Ve vyprávěních pamětníků jsou dodnes zmiňovány deportace, drancování, zabavování a ničení majetku, doklady o policejní zvlášti v sovětské části Volyně. Mezi vyprávěčimi byli dva, kteří měli předky na Volyni, jež připadla hned po konci první světové války Sovětskému svazu.

Druhá světová válka

Významným předělem pro vyprávění volyňských Čechů je druhá světová válka a před ní rok 1939, kdy dochází po dohodě mezi Sovětským svazem a Německem k úpravě hranic a Volyň připadne Sovětskému svazu, což tehdejší sovětské úřady interpretovaly jako osvobození Volyně. Současná narace volyňských Čechů frekventovaně ironicky reflektuje, že volyňští Češi byli Sovětským svazem osvobozeni vlastně třikrát. Pocity alespoň některých vyprávěčů jsou zachyceny v retrospektivně vytvořené kronice obce Kupačiv z roku 1997, kde je

pojmem osvobození dáván do uvozovek: „*V překotném sledu událostí přišla událost největší, 17. 9. 1939 Rudá armáda dostala rozkaz překročit polské hranice a ,osvobodit‘ západní Ukrajinu a Bělorusko. [...] Nedělní ranní pohled na Rudou armádu předčil všechna očekávání. To, co přišlo do Kupačiva, bylo skutečně ,něco‘. Naši bývalí carští vojáci se smávali polskému vojsku, když chodilo z Vladimíru do Paworska a Maniewicz na manévry. Podle nich měli daleko k ruské armii. Jeden strejda, bývalý ruský voják, vzal si Pepu a honem mu běžel ukázat, jak vypadá pravá armie. Chudák, když to viděl, řekl: ,Pod domu, tady není na co koukat.‘ A přece bylo na co koukat. [...] Na postrojích místo přezek kolyčky, ve spřežení jeden kůň velký, druhý malý. Kus deky pod chomoutem nebyl zvláštností. Nejzajímavější pohled však byl na ty vyhublé, jakoby umouněné, vylekané vojáky. Na otázku ,Kak tam u vas na sčot žizni?‘⁵ odpovídali nacvičeně: ,Oj, u nas vsjo jest.‘ Tu noc, kterou u nás přenocovali, spali ve vyrytých zákopech pro ležícího střelce. Druhý den odešli jinam a zbyla tam po nich sláma, plechovka od ryb a ještě něco...“ (Knytl – Zápotocký – Žáková 1997: 67)*

Ve vzpomínkách jsou ale též zachyceny velice otevřeně i napjaté vztahy mezi Čechy a Poláky, složité chování Ukrajinců při hledání, kdo by jim dopomohl k samostatnosti, i ambivalentní vztah volyňských Čechů k Rusům, jejichž politika nebyla z pohledu volyňských Čechů jejich zájmům nijak nakloněna, ale zároveň v jejich interpretaci jednoznačně nestraničila etnickým zájmům sousedů. V kronice zaznamenáme například následující poznámku: „*Té noci [23. 9. 1939] byl zaslechnut zajímavý rozhovor jednoho Ukrajince se sovětským důstojníkem. Místní občan tvrdil důstojníkovi, že si tady mohou dělat, co chtějí, protože zde bydlí Češi. Byl překvapen důstojníkovou odpovědí, že Sovětský svaz nedělá rozdíly mezi národnostmi.*“ (Knytl – Zápotocký – Žáková 1997: 68) Samozřejmě, že se může jednat o náhodu a nikoli pravidlo.

Druhá světová válka z pohledu civilního obyvatelstva na Volyni je především narací o nepřetržitém strachu. Je z ní zřejmé, že veškeré armády procházející územím se samozásobovaly tím, co našly u civilního obyvatelstva, k němuž se chovaly s neuvěřitelnou brutalitou. Pamětníci i jejich potomci téměř ve všech případech uchovávají v paměti zejména příběhy o banderovcích, kteří nepřicházeli s frontovými liniemi, ale působili na území

kontinuálně. Velké a rodinné dějiny zde opět silně rezonují, neboť každý z pamětníků má někoho v rodině, nebo zná někoho z obce či ze sousedství, kdo byl příslušníky této povstalecké armády zavražděn. V řadě memoárů zaznamenáme i širší úvahy o cílech této armády nebo širší politické souvislosti jejího působení, protože se volyňští Češi snažili a dodnes snaží porozumět tomu, čeho byli vlastně svědky. Boj za samostatnou svébytnou Ukrajinu jim je srozumitelný, etnické vyčištění Ukrajiny pro ně jako pro její obyvatele, pokud by Volyň měla být nyní z politického rozhodnutí Ukrajinou, bylo nepřijatelné, ale brutální, s jakou byly cíle prosazovány, byla pro ně nepochopitelná. Zpravidla vypravěči nebyli schopni dedukovat nějaké vojenské záměry. Vnímali pouze ozbrojené skupiny lidí, kteří někam vtrhli, brali, co jim přišlo pod ruku, a občas někoho zabili nebo odvedli. Kde nejsou přímí svědci, jsou k dispozici fotografie mrtvých známých a příbuzných.

Z hlediska etického jsou vyprávění problematická v tom, že součástí ozbrojených skupin byli sousedé vyprávěčích, jejich spolužáci a na rozdíl od příslušníků bojujících armád pamětníci příslušníky těchto oddílů znají jménem, vědí, kde bydlí, nebo bydleli a dovedou popsat, kdo a co v jejich vesnici udělal. Hlavní oblastí zájmu těchto ozbrojených skupinek byli Židé a Poláci. Zejména Poláci proti nim byli schopni organizovat aktivní domobranu, ale jak vidíme z memoárů, i Češi vytvářeli jakousi improvizovanou domobranu, aby chránili svoje životy a majetek. Najdeme o tom svědectví v publikovaných vzpomínkách z Kupičova, odkud jsme též sbírali informace formou rozhovorů. Specifickou situaci, kdy členové povstalecké armády napadali své sousedy, účastnili se etnického čištění a vyprávěli si o tom, popisuje v odborném tisku např. Jared McBride (2016). Vyprávění muže nar. 1945, SŠ, ale též akcentuje, že vedle Ukrajinské povstalecké armády (v lidovém podání banderovců) se na Volyni pohybovala celá řada ozbrojených skupin, jejichž jednání bylo zcela nepředvídatelné a šlo jim pouze o drancování.

Vyprávění velmi často gradují popisy útěků z vesnic. Vyprávěčijí uvádějí, že jejich rodiče za sebou nechávali svoje majetky, protože ve městech bylo bezpečněji, a pokud nic neměli, bylo pravděpodobnější, že je nikdo nezabije. Zatímco vyprávění o době před druhou světovou válkou se soustřeďují na život na vesnicích, vyprávění

z válečného období je spíše o osobních tragédiích a často končí konstatováním, že se do míst svého dětství nebo míst, kde žili jejich rodiče a prarodiče, už vypravěči nikdy nevrátili a ani o to nestojí, protože jejich stavení byla zapálena a nic tam z původních obcí nezbylo.

Symbolem završujícím válečné události na Volyni je vypálení obce Český Malín, o němž bylo sepsáno nejvíce memoárů. Přestože je k dispozici řada svědectví, je zřejmé, že zničení vesnice nebude nikdy zcela objasněno. Žena nar. 1948, SŠ, vyprávěla, že mnohé zůstává nedořečeno i proto, že svědci krvavých událostí o nich nemluvili ze strachu, aby se jim aktéři brutalit nebo jejich potomci nemstili. Pamětníci říkají, že kdo později vstoupil do sovětské armády, byly mu jeho předchozí prohřešky prominuty a reprezentanti Sovětského svazu kontrolovali informace o tom, co se na jeho území odehrávalo. „*A je pravda, že ty tajný pořad někde jsou.*“ (Žena, nar. 1948, SŠ, podobně muž, nar. 1950, VŠ) Muž nar. 1945, SŠ, též upozorňoval, že události na Volyni, tak jak je vnímaly české rodiny a povídaly si o nich, neodpovídaly schématům prezentovaným komunistickým režimem v Československu a vyprávění o nich byla sankcionovaná. Jednu z mála výjimek představoval dnes již zesnulý Josef Řepík, rodák z Českého Malína, kterému se podařilo tuto tragédii přežít spolu s jeho otcem, ale o zbytek rodiny bohužel přišel. Převážnou část svého života zasvětil dokumentaci a předávání svých vzpomínek i dějinných událostí a neváhal se podělit o svoji interpretaci událostí (viz Řepík – Martinovská 2010; Řepík 2017; ČsOL 2019).

Iva Heroldová se při sběru vyprávění o druhé světové válce nejvíce soustředila na vyprávění vojáků, kteří se zúčastnili bojů proti Německu. Pamětníků těchto bojů velice ubylo a nejrůznější mediální ztvárnění o české účasti na těchto bojích byla žádanější než autentické komentáře těch, kteří se bojů skutečně zúčastnili. Do současných narativů se proto frontové vzpomínky promítají málo. Heroldová v této souvislosti zaznamenala promluvu: „*Mně se kolikrát děti ptaj, ale já o tom nerad hovořím. Víte, dneska se nám to zdá, že je to sen. Ovšem my víme, že ne. Máme i na svém těle zanechaný stopy, na památku, ale zdá se nám, že je to sen. Proto se nedivím, když mladý říkáj – voni to vyčetli z knih.*“ (Heroldová 1977: 97)

Zatímco o životě na Volyni se v současné době narace stabilizuje, narace k válečným událostem a frontovému

působení se reprodukuje fragmentárně. Relativně často zaznamenáváme řečnickou figuru, že ti, co skutečně něco prožili, o tom nechtěli hovořit a informace podávali spíše lidé, kteří je měli z druhé ruky. To dokládají i vyprávění současníků, kteří se snaží mnohdy rekonstruovat život svých již zesnulých rodičů či prarodičů v souvislosti s dohledáváním informací o životě na Volyni. „*Oni tam museli zažít děsný věci, nevím žádné vzpomínky, já to tak chytám okolo... On prostě mlčel, mlčel, mlčel..., on o tom nevyprávěl, jsem sondoval u těch lidí, co s ním dělali, on poslouchal, co kdo povídá, ale nikdy nic neřekl ani v práci, možná by řekl něco v hospodě, ale musel si na to dát bacha, protože věděl, co znamená NKVD a STB. Mnoho lidí vykládá o věcech, aniž je prožili, byli někde zalezlí, a ty lidi, co něco zažili, o tom nevyprávěli, protože měli traumata. Nebo se báli o rodinu, co já vím. To je to nejhorší.*“ (Muž, nar. 1945, SŠ) Podobně se choval otec vyprávějího (muž, nar. 1940, VŠ), který byl příslušníkem Československého armádního sboru. Na otázku o motivaci pro vstup otce do sboru respondent odpovídal, že o tom doma nehovořili: „*To byla otázka přežití.*“ Stejně tak nevyprávěla matka, která prošla koncentračním táborem: „*... pořád v ní byl takovej strach. Necháte otevřený dveře, byl průvan, otevřely se dveře a máma okamžitě byla... Takovýhle momenty byly, kdy to maminka velmi těžko snášela.*“ „*A mluvila o tom?*“ [otázka VB]. „*Mamka: ‚Budu jíst suchej chleba a pít vodu, jen ne válku.‘ A dost, hotovo. A táta to samý, tak nějak se nechtěl s tím smířit, s tím, co prostě musel prožít.*“ Jak vyprávění ukazovala, armády na svých územích doplňovaly stavy vojska – kdo nenastoupil, byl považován za dezertéra. Muži z českých vesnic tudíž volili raději variantu přihlášení se k československé jednotce. V opačném případě by byli stejně odvedeni, ale zařazeni k jiným jednotkám. Jejich motivaci lze dnes v jednotlivých případech obtížně rekonstruovat, ale z podání sebraných těsně po válce je patrné, že naděje návratu do Česka zde hrála roli. V písních z druhé světové války shromážděných Ivou Heroldovou a Jaroslavem Vančíkem zaznamenáváme český vlastenecký patos, ale nikoli příklon k sovětským hodnotám, spíše velmi obecnou slovanskou sounáležitost (Heroldová 1977: 36–97); podobně můžeme hovořit o sbírce Josefa Tomana z roku 1945, která potvrzuje komplexitu materiálu sebraného Vančíkem a Heroldovou (Toman 1945).

Vyprávění o příjezdu do Česka a pohraničí

Přestože se pamětníci k prožitkům v armádě neradi vraceli, jejich další život byl službou v armádě výrazně ovlivněn. Jako jejich mluvčí vystupovali vojenští důstojníci a vojenskou hierarchii respektovali i po demobilizaci. Muži i po válce nosili vojenské uniformy armády, ve které sloužili, což někdy prohlubovalo jejich specifiku a dezorientovalo jejich spoluobyvatele. Jeden z pamětníků, Václav Šimek, ve svých knižně vydaných pamětech popisuje, jak svou uniformou uváděl do rozpaků úředníky, kteří ho neznali (Šimek 1995). Zákaz nošení uniforem neoprávněnými osobami byl v reakci na tuto praxi vydán roku 1947. „*Tíživou situaci Volyňáků [...] zhoršilo ještě nepochopení některých okresních činitelů.*“ (Šimek 1995: 125)

Příjezd žen a dětí v roce 1947 za muži, kteří přišli s armádou v roce 1945, pamětníci zaznamenali jako strastiplný zejména do přejezdu sovětských hranic. Žena nar. 1948, SŠ: „*No oni cestovali čtrnáct dní vlakem, dovedete si to představit? V únoru? Oni měli kamínka, oni tam měli dobytek a on je zahřejeval...*“ (Podobně muž, nar. 1945, SŠ) V memoárech nacházíme poznámky, že železničáři vlaky úmyslně zdržovali a vyžadovali úplatky.

Většina přesídlených byla z polské Volyně a přesídlila na Podbořansko, Krnovsko, Žatecko a Liberecko, Šternbersko a Šumpersko, menší část z Volyně patřící od první světové války Sovětskému svazu (necelých 8 tisíc osob) byla umístěna zejména na Tachovsko a Krnovsko (Vaculík 2001) – členění ale bylo spíše nedůsledné. Část potomků vystěhovalců do carského Ruska do východní části Volyně a za hranice původní Volyňské gubernie se začala do Česka stěhovat postupně od počátku 90. let 20. století.

Po přesídlení zpátky do Česka se stávají vzpomínky velmi individualizované. Volyňští Češi vstupují do každodennosti a vystupují z průsečíku, kde se velké dějiny a individuální životy protínají. Společným jmenovatelem je zde však u přesídlenců z let 1945–1947 zpravidla nedostatek spotřebního zboží a podezřívavost nového režimu. Zde nacházíme další pojitko, které stmelovalo lidi s podobnou zkušeností vzájemnou solidaritou. Pamětnice nar. 1936, SŠ, například vypráví, že u nich doma uviděl některý ze sousedů obrázek dědečka v uniformě carského vojáka, interpretoval to, že byl bělogvardějec

a rodina se díky tomu musela přestěhovat. Ukázek, že na dědictví minulosti bylo lepší neupozorňovat, je mnoho. Při publikované vzpomínce na žytomyrské masakry ve 30. letech 20. století organizované sovětskou NKVD autor cituje vypravěčku: „*Mně bylo jenom devět let, když jsme odjížděli zpátky do Československa, a přesto ve mně bylo něco takového, že já i tady později ve škole jsem o tom nikdy nemluvila a nikdy nikdo nevěděl, co se stalo. Já budu vysvětlovat, proč mi tatínka zavřeli, proč? A kdybych řekla, že ho zastřelili? Tak prosím vás, to dělali tady Němci, že jo, ale Rusové? Co si vymýšlíte?*“ (Černoušek 2023) Ukázka dokumentuje problematičnost sdílet zkušenost, která zcela odporuje lokálnímu dobovému diskurzu. Také pamětník nar. 1945, SŠ, uváděl řadu příkladů, kdy volyňští Češi artikulovali své názory na sovětský režim a byli za to vězněni nebo jinak perzekuováni. Relativně velké množství memoárové literatury o Volyni, které se objevilo po roce 1990 a ukázalo, že koherentní skupina volyňských Čechů nejen stále existuje, ale bojuje o svoji paměť, jejíž součástí by měla být i muzejní expozice, je v tomto kontextu pochopitelnější. Při budování paměťových institucí se volyňští Češi ale musí opřít i o paměť „těch druhých“, kteří nejsou přímými aktéry jejich usídlení.

Volyňští Češi očima „těch druhých“

Memoáry „těch druhých“ jako žánr jsou dosud analyzovány jen v náznacích. Zajímavým dokladem je vyprávění protestantského duchovního (muž, nar. 1949, VŠ), který vykonával své povolání v Chotiněvsi, malé vesnici u Litoměřic, kam byla po druhé světové válce přesídlena komunita volyňských Čechů. Pocházeli z volyňského Boratína osídleného českou evangelickou komunitou z polského Zelowa a evangelickou farností po návratu do Česka založili pod vedením duchovního Jaroslava Opočenského, kterému se podařilo v roce 1951 získat povolení postavit v Chotiněvsi evangelický kostel.

Z pohledu tohoto vypravěče byli volyňští Češi vnímáni především jako specifická skupina lidí odsunutá na periferii, stejně jako byl za své smýšlení tehdy odsunut on: „... ty Volyňáci... oni měli trochu jinou zbožnost, Bibli četli jinak než já. Takže spíš fundamentalisti, a já byl ovlivněnej Bonhoefferem a takovejma těma kritickýma teologama... No a my jsme se úžasným způsobem našli s nima, zamilovali jsme se do sebe, oni mě ty dědci

i ty ženský začli mít rádi, protože jsem právě nadával na bolševika, kterýho oni nesnášeli, utekli vodtamtaď před ním. [...] To se vykládá v Chotiněvsi, v tom jejich vlaku prej byl – tady každá ta vesnice měla vlak, když přijeli na první slovenský nádraží – tak nějak starý pán vylezl před vlak a viděl tam obrovskej památník Stalina a začal křičet: ‚My před tou sviní utíkáme a on je tady před náma!‘ [...] Já nejsem moc vzdělanej teolog, ale nevadilo mi chodit jim pomáhat na pole, takže mě měli rádi. Ale hlavně jim imponovalo to moje antibolševictví a to se zejména zúročilo, když jsem podepsal Chartu a vzali mi státní souhlas. [...] Ale furt jsem byl v hledáčku těch estébáků a oni si ty estébáci si na ty Volyňáky moc nedovolili... Oni ty Volyňáci byli ověšený řádama od Dukly, ty chlapi, oni byli bojovníci, a tehdy oni byli součást Národní fronty, ten jejich svaz protifašistický, a oni kolem mě udělali obrannej kruh a já jsem si tehdy myslel, kdoví jaký nejsem bojovník a jak to umím s estébákama, ale pak mi došlo, zejména po převratu, že to bylo spíš těma chlapama, který při mně drželi.“

Volyňští Češi nebyli názorově ani nábožensky koherentní. Vyprávějí, kterého vedeme jako narátora nezahrnutého do výběrového souboru představeného v metodologii, je ale vnímal prostřednictvím své zkušenosti z Chotiněvsi, kde byli přesídlenci z evangelického Boratína: „...to bylo neoficiální kulturní centrum těch Volyňáků, ten Boratín. Oni nesměli úplně do jedny vesnice [po přesídlení], oni nechtěli [příslušníci tehdejších mocenských struktur], aby se kumulovali, ale oni na tý Volyni byli neoficiálním kulturním centrem, byli vzdělaný, jezdili do Čech, neměli sebemenší přízvuk, nějaký jazykový, perfektní češtinu, v každý chalupě se muzicírovalo, v každý rodině měli teda klavír nebo aspoň harmonium, bezvadný lidi. Takový ušlechtilý. Já na ně nedám dopustit, na ty svoje. Ale vím, že některý ty volyňští Češi, zejména vojáci, co prošli frontou, byli všelijak zdivočelí a vím taky, že se podíleli některý Volyňáci na těch fujtajblech na německým obyvatelstvu tady v tom pětáctýřicátým. Třeba v Ústí nad Labem, ale i v Postoloprtech... Vojáci zdivočelí z tý války tam prožívali strašný věci. Dodneška ještě žije jeden... Radík... v Chotiněvsi a je mu 95, a je to jura, akorát on toho moc nenapovídá. On je takovej skromnej, to je jeden z těch vojáků, co si z toho neudělal trafikku po válce. On říkal: ‚Hnali nás tam jak dobytek, tak co na to budu vzpomínat.‘“ (Muž, nar. 1949, VŠ)

Volyňští Češi a současnost

Zájem o společné migrační dědictví a minulost, které se projeví při otevírání expozice v Podbořanech, je důsledkem i toho, že společenství je aktivizováno novými podněty, jež ho opět propojují s velkými dějinami. Prvním byla reemigrace Čechů z Ukrajiny, z oblastí postižených černobylskou jadernou katastrofou v letech 1991–1993 (Uherek – Valášková 2006). Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel přijalo nově příchozí krajany mezi sebe a pomáhalo jim v adaptaci do nového prostředí. Při Sdružení vznikla Rada černobylských a novodobých reemigrantů, která se specializovala na problematiku příchozích po roce 1990 i současných žadatelů o trvalý pobyt nebo žadatelů o získání potvrzení o příslušnosti k české komunitě v zahraničí.⁶ V lednu 2025 byla Rada černobylských a novodobých migrantů zaregistrována jako samostatný spolek. Veřejnost ale skupiny volyňských a černobylských Čechů často vnímá jako jeden celek.

Dalším podnětem je kontinuální migrace z Ukrajiny a zejména válka na Ukrajině. Volyňští Češi dlouhodobě spolupracují s krajany na Ukrajině, mají mezi nimi známé a příbuzné a ve chvíli válečného konfliktu jim řada z nich nabídla asistenci. Dagmar Martinková, bývalá předsedkyně Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, se sama ve spolupráci se Společností volyňských Čechů, která sídlí v ukrajinském Žytomyru, a její předsedkyní Ludmilou Číževskou pokusila na dálku zprostředkovat odvoz krajanských žen a dětí do Česka. Jak říká: „Ty první autobusy dorazily v noci z prvního na druhého března [2022].“ V přednášce, při které D. Martinková o pomoci krajanům hovořila, zmínila zejména finanční a organizační pomoc některých politiků a institucí ve Středočeském kraji.⁷ Další pamětník (muž, nar. 1946, VŠ), který má blízko k Broumovsku, pak pomáhal uprchlíky následně umisťovat v tomto regionu.

Po příjezdu prvních devadesáti žen a dětí se utužila i vnitřní organizace pomoci přímo na Ukrajině. Další pomoc uprchlíkům následovala. Do této i podobných pomocných akcí byla zapojena i řada dalších přesídlenců a jejich potomků v Jaroměři (vyprávění ženy, nar. 1963, VŠ), Náchodě, Hradci Králové i jinde.

Aktuální situace na Ukrajině a migrační události po roce 1989 však nejsou jedinými podněty, které oživují vzpomínky volyňských Čechů. Nové pohledy na dějiny Sovětského svazu umožňují prezentovat zkušenost

volyňských Čechů v novém světle, včetně té se sovětským komunistickým režimem. Volyňští Češi ji znají a tradují ji mezi sebou, ale v jejich promluvách zaznamenáváme názory, že není dostatečně reflektována širokou veřejností. Vyprávějící, muž nar. 1945, SŠ, názor sumarizoval: „Do roku 48 byli hrdinové, po roce 48 padla klec, protože poznali [členové tehdejších mocenských skupin v Československu], že Volyňáci nejsou soudruzi, že vo tomhle neradi mluvěj, a po osumdesátym devátym zase vadí těmhletěm, že voni bojovali na východní frontě. Do té doby se netrefili a do té doby se taky netrefili, že jo... Kdyby aspoň poděkovali těm 462 děvčatům, který šly dobrovolně, hned v čtyřicátym čtvrtym, na začátku roku nastoupily na frontu, vždyť to nešly do lázní. [...] Masa-ryk poděkoval těm, co byli v legiích, a Beneš jim poděkoval, těm, co přišli z fronty, ale pak se uzavřelo téma, protože Volyňáci nebyli prolhaný... protože říkali dějiny tak, jak byly, co tam viděli za hrůzy... takovej [...] kdyby řek, já budu komunistou, tak byl hned generál plukovník, on skončil jako nějaký nadrotmistr, ale to, co prožil, a těch řádů... a on by se měl jako prase v žitě, ale řek pravdu, tak a tak to je, a Maruška chudák to vodskákala, že se nesměla ani vyučit... Když mi někdo řekne, že chudáci byli západní frontáci, tak voni dejme tomu taky to vodskákali, ale nejhorší bylo, že u volyňských frontáků, když mluvil pravdu, tak to vodkašlaly děti...“

Poslední promluva naznačuje další motivaci následujících generací volyňských reemigrantů k nové artikulaci historické kontextuality.

Závěr

V tomto textu aktualizujeme poznatky o historickém vědomí a kolektivní paměti volyňských Čechů. Na základě vyprávění a memoárové literatury umožňujeme čtenáři pochopit, jaká jsou specifika, slovy Bergera a Luckmanna, jejich „symbolického univerza“ (Berger – Luckmann 1967: 110–122), jež se liší jednak migrační zkušeností, jednak specifickými rysy individuální i kolektivní paměti, která vytváří prostředí pro interpretaci velkých dějin jinak, než je tomu u lidí, kteří volyňskou minulost nemají. Jak ukazují Berger a Luckmann, toto symbolické univerzum neustále koresponduje s žitou zkušeností jednotlivců, do níž se promítá. Na konkrétních příkladech ukazujeme, kde se propojují malé a velké dějiny, rodinné historie a události, jež se dostávají do celostátního nebo evrop-

ského diskurzu. Téma volyňských Čechů kontextualizujeme, alespoň náznakově dáváme do souvislosti s evropskými migračními pohyby jako celkem a ukazujeme, na jaké historické události současná paměť reaguje a jak se může přímá nebo přenesená migrační zkušenost přetransformovat do praktického jednání. V kontextech současného života je ve vyprávění stále akcentována cesta na Volyň, postupné vytváření prosperující existence, prožitek totality, války a strachu ve volyňském prostředí, reemigrace a pocit křivdy v souvislosti s jejich postavením po návratu do Československa, který, podle některých vypravěčů, nebyl odčiněn ani v současnosti. Oproti memoárům sbíraných v 50. a 60. letech se z narácí vytrácí první světová válka a je potlačeno působení volyňských Čechů jako vojáků při druhé světové válce. Z narácí můžeme dovozovat, že vzpomínky na válečné události byly natolik mimo kontext každodenního života,

že byly nesdělitelné a předány nebyly, nebo byly nesdělitelné v dobovém kontextu socialistického státu, s jehož oficiální verzí velkých dějin nekomunikovaly. Zůstává pouze to, že rodiče a prarodiče na frontě aktivně působili a bojů se zúčastnili. Výsledek pak popisují velké dějiny, jejichž narace po roce 1948 události jednak schematizovala, jednak byla do roku 1989 dozorována státem (Kaplan 2007). V textu podtrhujeme význam kolektivní paměti a ve shodě s Paulem Thompsonem její pluralitu (Thompson – Bornat 2017: 5–8) a naznačujeme i aktuálnost jejího studia nejen pro pochopení minulosti, ale také pro porozumění jednání lidí v současnosti i jejich skupinovou sociální a politickou mobilizaci. Z promluv a rovněž z praktických sociálních akcí je zřejmé, proč i relativně početná skupina těch, kteří již život na Volyni neprožili, vnímá tuto historii jako živou a promítající se do jejich současných životů.

POZNÁMKY:

1. „Do opčního řízení se přihlásilo celkově 34 122 osob, ale ve skutečnosti přesídli 33 077 osob“ (Martinková 2021: 295). Spolu s počty vojáků, kteří na území tehdejšího Československa přišli se Svobodovou armádou, se počet příchozích volyňských Čechů často v literatuře šplhá až k 40 tisícům.
2. Další seznamy publikací jsou k dispozici na stránkách Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel (<https://www.scvp.eu/?p=h4>), popř. na stránkách Národního archivu ČR (<https://www.nacr.cz/vyzkum-publikace-akce/vyzkum/projekty/narodni-a-kulturni-identita-ceskych-komunit-na-ukrajine-v-19-21-stoleti-v-movitem-kulturnim-dedictvi-ceske-republiky>).
3. Komplexněji k tématu velkých dějin a společenských přeměn na slovenské vesnici např. Slavkovský 2005.
4. Podobně vypravěč při terénním výzkumu: „Češi strašně drželi pohromadě a uměli...“ (nar. 1933, sš.)
5. „Jak se u vás žije?“
6. Podrobněji na webových stránkách Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel (<https://www.scvp.eu/?p=pa1>).
7. Na žádost jednoho z recenzentů neuvádíme jména osob a názvy institucí.

LITERATURA:

- Bartlett, Robert. 1993. *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1017/S0022046900012677>
- Beranská, Veronika. 2024. *Babičky léčitelky. Lidová léčba Čechů z Ukrajiny a Kazachstánu*. Praha: Academia.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas. 1967. *The Social Construction of Reality*. New York: Penguin Books.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity Without Groups*. Cambridge Mass: Harvard University Press.
- Dilthey, Wilhelm. 2002 (1958). *The Formation of the Historical World in the Human Sciences*. Princeton: Princeton University Press.
- Doleček, Jiří. 2022. *Popraviště aneb Zpověď volyňského Čecha*. Praha: Toužimský a Moravec.
- Dufek, Vladimír (ed.). 1997. *Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací*. Praha: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.
- Fielitz, Wilhelm. 2000. *Das Stereotyp des Wolhyniendeutschen Umsiedlers. Popularisierungen zwischen Sprachinselforschung und nationalsozialistischer Propaganda*. Marburg: N. G. Elwert Verlag.
- Furnival, John Sydenham. 1944. *Netherlands India: A Study of Plural Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gadamer, Hans-Georg. 1976. *Philosophical Hermeneutics*. Berkeley: University of California Press.
- Gómez-Estern, Beatriz Macías – de la Mata Benítez, Manuel L. 2013. Narratives of Migration: Emotions and the Interweaving of Personal and Cultural Identity through Narrative. *Culture & Psychology* 19 (3), 348–368. <https://doi.org/10.1177/1354067X13489316>
- Griffiths, Dominic. 2017. Martin Heidegger's Principle of Identity: On Belonging and Ereignis. *South African Journal of Philosophy* 36 (3): 326–336. <https://doi.org/10.1080/02580136.2017.1283768>
- Halbwachs, Maurice. 1992. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.

- Haukanes, Haldis. 2004. *Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Heidegger, Martin. 1969 (1957). *Identity and Difference*. New York: Harper & Row.
- Heroldová, Iva. 1957a. Ethnografické zvláštnosti ve způsobu života a kultuře volyňských Čechů. *Český lid* 44 (2): 47–51.
- Heroldová, Iva. 1957b. Ethnografické zvláštnosti ve způsobu života a kultuře volyňských Čechů II. *Český lid* 44 (3): 107–112.
- Heroldová, Iva. 1977. *Válka v lidovém podání*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku.
- Hofman, Jiří. 2020. *Češi na Volyni. Základní informace*. Čtvrté, doplněné vydání. Praha: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.
- Hofman, Jiří – Širc, Václav – Vaculík, Jaroslav. 2004. *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*. Praha: Český svaz bojovníků za svobodu.
- Jirka, Luděk. 2015. České vystěhovalectví na Volyň v kronikách volyňských obcí. *Studia ethnologica pragensia* 2: 185–195.
- Kauder, Viktor. 1939. *Das Deutschtum in Ostpolen*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- Kandert, Josef. 2004. *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha: Karolinum.
- Kaplan, Karel. 2007. *Proměny české společnosti 1948–1960*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Kauder, Viktor. 1939. *Das Deutschtum in Ostpolen*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- Knytl, Václav – Zápotočský, Václav – Žáková Miroslava. 1997. *Kupičov. Jak nám o něm vyprávěli. Fakta a jména*. Bruntál: Apro.
- Labov, William – Waletzky, Joshua. 1966. Narrative Analysis. Oral Versions of Personal Experience. In: Helm, June (ed.). *Essays on the Verbal and Visual Arts*. Seattle, WA: University of Washington Press. 12–44.
- Liulevicius, Vejas Gabriel. 2009. *The German Myth of the East: 1800 to the Present*. New York: Oxford University Press.
- Martinková, Dagmar. 2021. *Na pozvání cara. Příběh Čechů na ruské, polské, sovětské a ukrajinské Volyni*. Praha: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.
- McBride, Jared. 2016. Peasants into Perpetrators: The OUN-UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944. *Slavic Review* 75 (3): 630–654. <https://doi.org/10.5612/slavicreview.75.3.0630>
- Mitterauer, Michael. 2010. *Why Europe?* Chicago: The University of Chicago Press.
- Nelson, Robert L. 2024. *Frontiers of Empire: Max Sering, Inner Colonization, and the German East, 1871–1945*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009235402>
- Nosková, Jana. 2007. *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno: Ústav evropské etnologie FF MU.
- Olič, Vladimír. 1908. *Dějiny českého vystěhovalectví na Rus*. Kyjev: Český dobročinný a vzdělávací spolek Jan Amos Komenský.
- Petříček, Václav. 2004. *Domov v cizině. Kronika Podcurkova, Rapatova a Českého Ulbárova, tří spřízněných českých obcí na ukrajinské Volyni*. Podbořany: Václav Petříček.
- Richter, Karel. 2015. *Historické drama volyňských Čechů*. Lidice: Památník Lidice.
- Šereťuk, Mikuláš. 2003. *Kronika Českého Kvasilova*. Praha: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.
- Řepík, Josef – Martinovská, Darina. 2010. *Český Malín. Lidice volyňských Čechů*. Nymburk: VEGA-L.
- Řepík, Josef. 2017. *Josífek z Českého Malína aneb dětství skončilo 13. 7. 1943. Vzpomínky Josefa Řepíka na život v Českém Malíně*. Praha: Československá obec legionářská / Print 24.
- Slavkovský, Peter. 2005. Životné stratégie ľudí spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou na Slovensku v 20. a 21. storočí. (Kultúrne, sociálne a politické súvislosti). *Slovenský národopis* 53 (2): 100–133.
- Šimek, Václav. 1995. *Volyňáci. Vesele i vážně o volyňských reemigrantech*. Sokolov: Okresní muzeum Sokolov.
- Thompson, Paul – Bornat, Johanna. 2017. *The Voice of the Past: Oral History*. 4th Edition. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192893178.001.0001>
- Toman, Josef. 1945. *Touha volyňských Čechů po vlasti*. Podbořany: vl. nákl.
- Uherek, Zdeněk. 2011. Etnicita ve výzkumech migrační a krajanské problematiky v Ústavu pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd. *Slovenský národopis* 59 (2): 141–154.
- Uherek, Zdeněk – Beranská, Veronika. 2024. Continuous Individual Mobilities and New Forms of Integration: The Example of the Czech Diaspora. In: Janská, Eva (ed.). *Transnational Trajectories and Diaspora Policies*. Praha: Charles University. 164–179. <https://doi.org/10.14712/9788024659206>
- Uherek, Zdeněk – Valášková, Naďa. 2006. Řízené migrace po roce 1989. In: Uherek, Zdeněk (ed.). *Kultura, společnost, tradice II*. Praha: Etnologický ústav AV ČR. 169–201.
- Vaculík, Jaroslav. 1997. *Dějiny volyňských Čechů I: Léta 1868–1914*. Brno: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.
- Vaculík, Jaroslav. 1998. *Dějiny volyňských Čechů II: Léta 1914–1945*. Brno: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.
- Vaculík, Jaroslav. 2001. *Dějiny volyňských Čechů III: Léta 1945–1948*. Brno: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.
- Vaculík, Jaroslav. 2024. *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*. Brno: Masarykova univerzita.
- Wallerstein, Immanuel. 2004. *World-Systems Analysis: An Introduction*. New York: Duke University Press.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

Černoušek, Štěpán. 2023. „Největší masová vražda Čechů v SSSR.“ *Gulag.cz* [online] [cit. 25. 8. 2024]. Dostupné z: <<https://gulag.cz/cs/novinka/nejvetsi-masove-vrazda-cechu-v-sssr>>.

ČsOL 2019. „Zemřel Josef Řepík, dítě z Českého Malína.“ Československá obec legionářská [online] [cit. 4. 9. 2024]. Dostupné z: <<https://www.csol.cz/z-cinnosti-csol/archiv/2019/zemrel-josef-repik-dite-z-ceskeho-malina/>>.

**LUBICA DROPOVÁ SA DOŽÍVA
VÝZNAMNÉHO ŽIVOTNÉHO JUBILEA**

S doc. PhDr. Ľubicou Droppovou, CSc., sme v užšom odbornom-priateľskom kruhu oslávili jej neuveriteľné životné jubileum – deväťdesiate narodeniny. Jej kontakty s dlhoročným pracoviskom, Katedrou etnografie a folkloristiky FiF Univerzity Komenského (dnes Katedra archeológie a kultúrnej antropológie FiF UK), sú dodnes živé – okrem príležitostných slávnostných stretnutí je už niekoľko ostatných rokov členkou hodnotiacej komisie v rámci katedrového kola súťaže Študentská vedecká a odborná konferencia.

Aká bola cesta jubilančky odborom? Ľubica Droppová, rod. Markovičová, sa narodila 22. 3. 1935 v Bratislave. V roku 1953 začala študovať na Filozofickej fakulte UK národopis a históriu. Počas štúdia (1952 – 1959) pôsobila vo folklórnom súbore Lúčnica ako jedna z tanečnic-sólistiek a ako členka vedenia súboru. Univerzitné štúdium ukončila v roku 1958 diplomovou prácou *Jarmočná pieseň na západnom Slovensku*. Týmto textom i viacerými ďalšími štúdiami otvorila a rozpracovala problematiku jarmočných piesní na Slovensku. Odbornú kariéru celkom symbolicky ukončila v roku 2010 už ako emeritná pracovníčka obsiahlym katalógom jarmočných piesní *Počujte panny, aj vy mládenčí. Letákové piesne zo slovenských tlačiarní*, ktorý pripravila v spoluprácu s Evou Krekovičovou.

V rokoch 1958 – 1967 pracovala Ľubica Droppová ako vedecká asistentka v niekdajšom Národopisnom ústave SAV, odkiaľ absolvovala študijnú cestu do Juhoslávie a dvojmesačný študijný pobyt v Sovietskom zväze. V roku 1967 nastúpila ako odborná asistentka na Katedru etnografie a folkloristiky FiF UK v Bratislave, kde pracovala do roku 2003. Aj po odchode do dôchodku pokračovala v pedagogickej práci. Na organizačnej práci katedry sa podieľala ako jej tajomníčka, sedem rokov na poste

vedúcej katedry a dve funkčné obdobia zastupovala katedru v Akademickom se-náte FiF UK.

V roku 1972 obhájila titul PhDr. rigo-róznou prácou *Príspevky k štúdiu zľu-dovelých piesní na Slovensku*, v roku 1984 získala vedecký titul CSc. kandidátskou dizertačnou prácou *Folklor v súčasnej socialistickej spoločnosti* a v roku 1988 sa habilitovala prácou *Slovenské ľudové piesne so sociálnou a revolučnou problematikou*.

Ľubica Droppová počas svojho pe-dagogického pôsobenia na bratislavskej Katedre etnografie a folkloristiky vycho-vala desiatky etnografov a folkloristov, viedla desiatky diplomových prác a bola školiteľkou troch doktorandov. V roku 2000 vydala učebné texty *Slovenská ľu-dová pieseň. Texty a kontexty*. Výraznou mierou sa podieľala po roku 1989 na prestavbe štúdia etnológie na Filozofickej fakulte UK a na tvorbe nového študij-ného programu.

Vo svojej bádateľsko-teoretickej prá-ci Ľ. Droppová sa venovala problemati-ke výskumných metód, pričom uplatňo-vala využitie sociometrie. Zamerala sa na témy a žánre folklóru, ktorým dovte-dajšia folkloristika na Slovensku neve-novala dostatočnú pozornosť – poloľu-dová tvorba, robotnícke piesne, reflexia

historických udalostí v piesňovej tvorbe, banický folklór, folklór v masmédiách, súčasný život folklóru. Je autorkou kapi-toly o umelej a zľudovelej piesni v *Čes-ko-slovenskej vlastivede* z roku 1968, vydala monografiu o piesňach so soci-álnou tematikou *Chudoba, chudoba, šak si moc vina...* (1988) a je autorkou sa-mostatných kapitol o piesňovom a roz-právačskom repertoári v lokálnych a re-gionálnych monografiách (Rača, Stará Turá, Vajnory, Hornádska dolina).

Koncepcne a organizačne pripra-vila viaceré semináre v rámci Sloven-ska a štyri konferencie v rámci býva-lého Československa k problematike výskumu robotníckych oblastí. V roku 1993 pripravila medzinárodnú konfe-renciu, na ktorej vystúpili účastníci z je-denástich európskych etnologických pracovísk. Z podujatia vyšiel v roku 1994 zborník *Ethnocultural Processes in Central Europe in the 20th Century / Ethnokulturelle Prozesse in Mitteleu-ropa in 20. Jahrhundert*, ktorý zostavila v spolupráci s M. Paríkovou. Od roku 1976 Ľ. Droppová pravidelne predná-šala na letnej škole pre zahraničných slovakistov *Studia Academica Slova-ca*, organizovanej od roku 1972 FiF UK a v rovnomennom zborníku vyšlo jej štr-násť príspevkov.

Bola spoluriešiteľkou viacerých ve-deckých projektov na pôde katedry i v spolupráci s Národopisným ústavom SAV. V rokoch 1998 – 2001 bola člen-kou Vedeckej rady Národopisného ústa-vu SAV / Ústavu etnológie SAV. Od roku 1990 bola členkou Stálej komisie pre ob-hajoby kandidátskych dizertačných prác vo vednom odbore národopis a od ro-ku 1997 členkou Spoločnej komisie pre doktorandské štúdium vo vednom odbo-re etnológie.

Veľký kus práce vykonala Ľ. Drop-pová i na poli organizácie vedeckého života. Od roku 1965 pracovala počas viacerých funkčných období ako členka Hlavného výboru Slovenskej náro-dopisnej spoločnosti pri SAV (vedúca dvoch odborných komisií pre výskum



slovesného folklóru), v rokoch 1965 – 1969 ako hospodárka a v rokoch 1987 – 1990 podpredsedníčka. Od roku 1999 je čestnou členkou Národopisnej spoločnosti Slovenska.

Koncepčné a kritické myslenie Ľubica Droppová osvedčovala od roku 1992 aj v práci členky redakčnej rady odborných časopisov *Slovenský národopis* a *Národopisné informácie / Etnologické rozpravy* (1985 – 1986, 1989 – 1997) a *Ethnologia Slovaca et Slavica* (1999 – 2003).

Poznatky a skúsenosti z terénnych výskumov a výsledky svojej bádateľskej práce zužitkovala Ľ. Droppová tiež v popularizačnej činnosti – pripravila viacero relácií pre rozhlas i televíziu, podieľala sa na príprave metodických materiálov pre mimoškolskú činnosť detí a mládeže.

V roku 2005 som sa pri príležitosti jubilantkinej sedemdesiatky rozhodla pripraviť a venovať k jej vtedajšiemu jubileu zborník príspevkov k témam a o témach, ktorým sa venovala v bádateľskej práci. Keďže takmer všetci etnografi a folkloristi na Slovensku, ktorí v tom čase aktívne pôsobili vo vede i mimo nej, boli odchovancami Ľ. Droppovej, textov prišlo dosť a publikácia nazvaná *Folklór v kontextoch* bola obsiahla. Iste to odrážalo aj blízke vzťahy, ktoré sa vytvorili a kultivovali v našom obore. Po odbornej i ľudskej stránke ich bez veľkých slov a gest spoluvytvárala aj Ľubka. Aj dnes v mene viacerých generácií študentiek a študentov želáme našej učiteľke, kolegyni a priateľke Ľubke Droppovej pevné zdravie, radosť v rodine – už aj s pravňukom Teuškóm, nuž a tiež neutíchajúci záujem o dianie v odbore!

Hana Hlôšková
(Reca)

ZA DUŠANEM HOLÝM

V pátek 2. ledna 2025 odešel na věčnost prof. PhDr. Dušan Holý, DrSc., etnomuzikolog, dlouholetý vysokoškolský

pedagog Ústavu evropské etnologie FF MU v Brně a také dlouhodobý přispěvatel *Národopisné revue* i *Národopisných aktualit* jako oborového periodika, jehož je Národopisná revue nástupcem a k němuž se takto i hlásí. Postavení Dušana Holého v kontextu směřování obou časopisů bylo mimořádné a je svým způsobem symbolické, že řadu personálních bibliografií výrazných představitelů české etnografie/etnologie, které vyšly jako příloha našeho časopisu, uzavřel právě přehled jeho díla. Mimořádnost této osobnosti rozkročené mezi akademickou a uměleckou sférou je těžké postihnout jedním textem. Rozhodli jsme se proto oslovit ty, kteří k němu měli v konkrétních směrech velmi blízko, aby přinesli každý za sebe jeden díleček do mozaiky vykreslující portrét člověka, který nám všem bude velmi chybět nejen jako moudrý učitel a rádce, ale také jako folklorní pěvecká legenda.

Oznámení úmrtí prof. Dušana Holého zasáhlo nejen širokou veřejnost, ale také jeho alma mater, kterou byla Masarykova univerzita v Brně a její Filozofická fakulta. Dušan Holý svým hudebním



talentem a interpretací lidových písní oslovoval publikum, které jej často přímo nespojovalo s akademickou dráhou, ovšem pro jeho osobnost bylo toto propojení zásadní. Po ukončení studií národopisu a hudební vědy na brněnské univerzitě v roce 1956 nastoupil jako odborný poradce do Brněnského rozhlasového orchestru lidových nástrojů (BROLN), od roku 1959 však již byl asistentem na tehdejší katedře dějin umění a národopisu. S národopisnou katedrou, která během svého vývoje proměňovala organizační strukturu i názvy, byl spjat celoživotně. Růst jeho etnomuzikologické erudice se odrážel nejenom v publikační činnosti, ale i ve vědeckých titulech (PhDr., CSc., DrSc.) a vědecko-pedagogických hodnostech, kterých dosáhl – v roce 1968 získal docenturu s habilitačním spísem *Problémy vývoje a stylu lidové hudby. Lidová taneční hudba na moravské straně Bílých Karpat*, v roce 1990 byl jmenován profesorem. Aktivně působil v Ústavu evropské etnologie FF MU jako emeritní profesor ještě dlouho po svém odchodu do důchodu; externě se svými přednáškami podílel i na výuce studentů na JAMU v Brně.

Bibliografický soupis prací Dušana Holého, který vyšel v roce 2022 jako příloha *Národopisné revue* (a je přístupný rovněž na webu časopisu) obsahuje téměř 450 položek – studie, monografie, ale i drobnější příspěvky, zprávy a recenze. Vytváří plastický obraz teoretického díla, které je originální, poctivé a hluboké. Ačkoli zásadním výzkumným terénem bylo pro Dušana Holého rodné Horňácko a jeho tradiční lidová hudba, poznání jejího kulturněhistorického rozměru překračoval hledáním analytických metod, které by otevřely možnosti srovnávacího etnomuzikologického studia obecně. Jestliže mezinárodní pole muzikologie bylo důležité pro tento směr jeho bádání, etnologie mu dávala další rozměr. Nebyla to jen problematika tradiční lidové kultury, ale především člověk jako její nositel. Jakýkoli projev zpěváka, tanečníka, hudebníka či vypravěče vnímal

Dušan Holý skrze jeho osobnost, emoce, vnitřní svět, ale i svět vnější, který ho obklopoval. K pohledům, jež nepomíjely tuto komplexnost a mnohvrstevnatost, vedl také své studenty. Vždyť nakonec jenom tímto přístupem mohla vzniknout monografie *Žalující píseň* (1993), kterou napsal s historikem Ctiborem Nečasem a která se věnuje romskému holocaustu. Nejenom v této práci, již lze plným právem zařadit do mezinárodního fondu dané problematiky, se však ukazuje to, co v akademickém odkazu Dušana Holého, bez ohledu na jeho šíři a preciznost, považují za zcela určující: nikdy nesloužil sobě, ale tomu a těm, o kterých psal. I v tom je velikost jeho díla.

*Martina Pavlicová
(Ústav evropské etnologie FF MU)*

Dušana Holého jsem měl možnost vnímat od svých dětských let. Nejdříve skrze naši širokou rodinu, která jej brala jako přirozenou a váženou autoritu, jako vynikajícího zpěváka – zpěváka nad zpěváky, což ostatně, myslím,

nebyl názor jen velických Mičků. V roce 1990 jsem měl možnost jej a jeho pěvecké souputníky z BROLNu sledovat naživo při několika živých koncertech, kterých jsem se jako desetiletý zakřiknutý zpěvák též zúčastnil. Nechápal jsem tehdy tu sílu a energii, která z jeho zpěvu vycházela. Dalším, i když nepřímým setkáním s osobností Dušana Holého bylo třeba otevření nově vzniklého monastýru sv. Gorazda v Hrubé Vrbce v roce 1992. Jak známo, část tohoto objektu zahrnuje i původní dům rodiny Holých. A ti se k této skutečnosti hrdě hlásili. V dobách gymnaziálních už to bylo programové vyhledávání příležitostí k živému poslechu Holého zpěvu nebo natáčení jeho rozhlasových nahrávek z éteru na magnetofonové kazety. Tehdy jsem zároveň začínal objevovat Dušana Holého jako etnomuzikologa. Tato fáze vyvrcholila tím, že jsem začal studovat na jeho profesním působišti – Ústavu evropské etnologie FF MU. Snad krev společného horňáckého „kmene“ zapříčinila blízký vztah profesora s žákem. Na přednáškách a vůbec po dobu svých (na běžné poměry rozvolněných) studií jsem

se stal jakýmsi jeho neoficiálním asistentem, s radostí jsem přijímal drobné dílčí úkoly nebo navržená témata ke zpracování studentských prací. Těm jsem se i přes mnohé jiné aktivity věnoval poctivě, ale často příliš bojácně, rozvážně a rozvlekle, až mě pan profesor nabádal, ať už dané práce dokončím a odevzdám. Když ani to nepomáhalo, hrozil, že už si s mou muzikou nezazpívá. I díky jeho motivaci jsem studia etnologie nakonec dokončil a nezběhl jen k potulným hudebním múzám. Mnohé z jeho neústupného přístupu, například preciznost dohledávání a ověřování pramenů a faktů, spojování a odkazování na zdánlivě nesourodá témata, mám na paměti dodnes.

A pak je tu ona linka společného sdílení hudebních aktivit, muzika a zpěv. Obrovská škola. S kapelou jsme měli možnost doprovázet tohoto zpěváka nám z nejmilejších již od studentských let. Příležitostí ke společným hudebním průnikům bylo v průběhu let poměrně dost. Pověstí to byl mimořádný svátek a zážitek, při kterém tryskaly emoce a nás muzikanty mnohdy obcházela mráz. A také debaty, rady, a občas i kritický hlas. Nikdy však povýšený. Nekonečné vědomosti z Holého autopsie, ale i postřehy, nápady a na poměry horňáckého konzervatismu v jistém smyslu i nadčasové folkloristické myšlení byly neocenitelným obohacením, které si v sobě nesou dál.

S profesorem Dušanem Holým odešlo vzácné a jedinečné propojení esence hluboké znalosti hudebního folkloru, především rodného Horňácka, mimořádná pěvecká interpretace a odborná vědecká erudice. Jeho odkaz v podobě odborných nebo popularizačních prací, ikonických nahrávek i osobních vzpomínek ale, *chvalabohu*, zůstávají.

*Petr Mička
(Horňácké regionální centrum)*



Dušan Holý a Petr Mička při natáčení zdravotice k devadesátinám Milana Křiža v Českém rozhlasu Brno v roce 2018

Když mně 4. 12. Dušan Holý zavolał a popřál dlouhým vánočním javornickým

evangelickým vínem pozeňnané prožití Vánoc a také hojnost štěstí, zdraví a Božího pozeňnaní do dalšího života, měl jsem samozřejmě radost. Ale hned se mi do té radosti vkradla myšlenka: proč volá tak dlouho před Vánoce, není-li to náhodou proto, že se vlastně loučí se mnou i se všemi členy Slováckého krúžku v Brně – vyžadoval totiž, abych přání předal. Byl veselý, v hlase nebyl cítit žádný smutek, jak to v předcházejících telefonátech bylo časté, ale... Prostě Dušan Holý svůj blížíci se konec cítil a nechtěl z tohoto světa odejít, aniž by se nerozloučil. A učinil tak s veselou myslí. Samozřejmě nebyl jsem sám, komu takto volal, s mnoha dalšími jsme si ty myšlenky vyměňovali na rozloučení v Hrubé Vrbce, které – ač nebožtík nebyl „fyzicky přítomen“, neboť rozloučení se na přání rodiny uskutečnilo pouze v úzkém kruhu (o duchovní přítomnosti ve Vrbce ale nemůže být samozřejmě pochyb) – bylo nadmíru důstojné a to, jakým způsobem celý obřad vedla a také jak kázala místní evangelická farářka, bylo nezapomenutelné a neopakovatelné. Stejně jako evangelické pohřební zpěvy v podání sboristů a několika dalších sboristů u hrobu rodiny Holých.

S Dušanem Holým a dlouholetým starostou a místostarostou krúžku Rostislavem Viktorinem (1927–2025), který Dušana vzápětí následoval, odešli z života Slováckého krúžku v Brně jeho dva nejstarší čestní členové. S odstupem let máme v krúžku trochu výčitky svědomí, že jsme z Dušana udělali čestného člena teprve při příležitosti jeho osmdesátých narozenin. Ale byť pozdě, bylo to tenkrát alespoň hodně slavnostní, zahrát přišel Martin Hrbáč, Petr Mička, zazpívat Martin Zálešák a Jan Pavlík. A přítomen byl také Jan Stöhr (1929–2017), historicky nejmladší starosta Slováckého krúžku v Brně (byl zvolen ve svých dvaceti dvou letech v roce 1951), který Dušana Holého do krúžku přijímal...

O životních a zejména profesních osudech Dušana Holého píší v tomto kolektivním nekrologu povolanější, a prosto

se zaměřím právě na Dušanovo působení v krúžku a také na podhoubí, z jakého v krúžku „vyráší“. Dušan totiž byl, vedle již zmiňovaných Ing. Martina Zálešáka (1941) a MUDr. Jana Pavlíka (1937), posledním z horňáckých bohatýrů, kteří v krúžku působili. Ne, nechci se dotknout těch mladších – a byla a je jich celá řada, ti si však ten status musí ještě vydobýt. Ale před nimi krúžkem těch folklórních bohatýrů z Horňácka prošlo... Muzikantů, zpěváků i tanečníků. Ostatně první krúžkařská muzika vznikla ještě před Velkou válkou z pětičlenné hudecké muziky středoškoláků z Horňácka. Hlavní slovo v ní měl Leoš Zeman z Velké nad Veličkou, syn sběratele a Janáčkova spolupracovníka Martina Zemana a pozdější učitel mj. v Kuželově. Po první válce ale drželi horňácký směr v muzice krúžku Jaroslav (1902–1968) a Antonín (1904–1988) Páčové z Kuželova. Jaroslav byl zkušený hudec, hrával také s legendárním vrbeckým primášem Janem Ňorkem (III.)

a převzal jeho nezaměnitelné tvrdé rytmičké cifry, a později, když si zlomil ruku a housle mu už činily potíže, se naučil hrát i na cimbál. Pomáhal Janu Poláčkovi se sběrem písní pro jeho *Slovácké písničky Slováckého krúžku v Brně* (první díl vyšel v roce 1936) a byl také po vzniku strážnických slavností několik let jejich ředitelem. Ostatně v bytě Páčových (a zmiňuji je proto, že to byli strýcové Luboše a Dušana Holých, sourozenci jejich matky Miroszlavy, provdané v roce 1930 za Martina Holého) se uskutečňovaly také zkoušky muziky. Starala se o ně jejich starší sestra Rozálie, Rózička (1895–1988), jak jí říkali, která se kvůli tomu nikdy nevdala. Přibyl k nim do Brna později také jejich další sourozenec, budoucí středoškolský profesor Bohumil Páč (1905–1992), Sokol a vynikající sportovec: skákal o tyči, do výšky, běhal čtvrtku... Konečně jako poslední ze sourozenců Páčových – bylo jich dohromady dvanáct – přišel do Brna „desátý v pořadí“ Karel (1910–1993),



Dušan Holý s manželkou Ludmilou a zpěvákem Jaroslavem Homolou ze Žďánic na besedě u cimbálu Slováckého krúžku v Brně 16. února 2015. Foto Pavel D'Ambros

jenž byl vzápětí svými bratry do krúžku také přiveden. Zpočátku kontroval v muzice, ovšem později se z něj stal nepříkonnatelný tanečník a choreograf, který také vedl krúžkařskou taneční skupinu. Dlouholetý tanečník a místostarosta krúžku Zdeněk Fajbus (1940) o něm napsal, že jeho interpretace sedlácké, již tancoval se svou manželkou Olgou, by měla být předávána dalším generacím jako vzor krásy, elegance a čistoty provedení.

Není tedy divu, že po válce do krúžkařského prostředí, arciť že již společenskými poměry poněkud změněného, přivedli Páčovi nejprve svého synovce Luboše Holého, studenta Vysoké školy veterinární a tehdy také výborného muzikanta. On i ostatní jeho muzikanti, s nimiž do krúžku přišel, dali na nějakou dobu krúžku zcela horňácký ráz, sedlácké se prý tehdy hrávaly i více než hodinu. Luboš pak v roce 1951 do krúžku uvedl svého mladšího bratra Dušana...

Dušan zdědil svůj hlas, jímž do pozdních let svého života dokázal okouzlovat všechny posluchače, po svém otci Martinovi (1905–1985), písňové bohatství mu předávala jeho babička Kateřina, rozená Miklošková (1879–1963). Luboš ale získal hlas nejspíše z matčiny strany. Vzpomínám si na mohutný bas jeho strýce Bohuše Páče, který zpíval v církevním sboru vedeném Janáčkovým žákem a varhaníkem Husova sboru v Brně na Botanické ulici Josefem Tomašíkem (většina Páčových, kromě maminky Dušana a Luboše, totiž po Velké válce přestoupili k tehdy nově založené Československé církvi). Když měl Bohuš dobrou náladu, zazpíval sem tam i nějakou tu horňáckou a znělo to vždy tak, jak jsme znali projev jeho slavného zpěvákého synovce Luboše.

Dušan ovšem na krúžkařských besedách u cimbálu neokouzloval pouze svým zpěvem (jehož si všiml již Karel Plicka při natáčení své *Věčné písně* v roce 1941), udivoval i svým verbuňkem a především odzembkem. Vladimír Svoboda „Hefin“, vynikající krúžkařský muzikant, vzpomínal zejména na Dušanův odzembek, při

němž si mladý student dokonce vyzouval boty, aby měl při odzembkových ciferách lepší cit. Dušan do krúžkařského archivu věnoval celou řadu svých vzpomínek a písemností. Na jednom listě A3 tam shromáždil fotografie svých cifer verbuňkových i odzembkových, spolu s kresbami, na nichž jej v tanci zachytil malíř Aleš Černý, životní partner etnochoreoložky a mj. také čestné členky krúžku Zdenky Jelínkové. Ty cifry jsou skutečně neuvěřitelné. My mladší jsme je bohužel nemohli vidět na vlastní oči, protože, jak také Dušan napsal na jiném dokumentu předaném krúžku, „byly časy byly, ale sa minúly“. Tak zde alespoň uvedu slova Jana Mičky ze zlínského souboru Vonica, který popisuje záběry tanečníků verbuňku na Horňáckých slavnostech v roce 1957 takto: „Skutečný verbuňk po horňácky... s propracovaným a neskuťečně na cifry a figury bohatým, promyšleným provedením Dušana Holého. Nic lepšího neexistuje a už nebude...“

Není divu, že se o tohoto zpěváka (a tanečníka) od Pána Boha, který dokázal písně modulovat tak, jako nikdo,



Dušan Holý na obrázku Aleše Černého

začali zajímat i „profesionální“ návštěvníci našich besed u cimbálu (zejména Jaroslav Jurášek), kteří vyhledávali talenty do tehdy vznikajícího BROLNu. Dušan se tak stal hned od založení tohoto tělesa v roce 1952 jeho stálým sólistou a později, coby již věhlasný etnomuzikolog, také jeho odborným poradcem. Připravil i celou řadu pořadů pro festivaly ve Strážnici a Velké nad Veličkou, jichž sám byl svým zpěvem ozdobou, ale to všechno již bylo napsáno. V krúžku se seznámil také se svými celoživotními přáteli – Jaromírem Nečasem (1922–2015) a Antonínem Bartošíkem (1927–2011), zakladatelem mužského sboru krúžku a jeho dlouholetým vedoucím, který zpíval také v BROLNu. A vzpomínka k nedožitým stým narozeninám Dušanovi drahého Jaromíra Nečase, kterou v únoru roku 2022 připravil v brněnském rozhlase Jaroslav Kneisl, byla tuším i posledním Dušanovým vystoupením vůbec. Zjevně dojatý, moduloval za doprovodu cimbálu Jury Petru mezi slzami svým typickým způsobem píseň *Když na vojnu verbovali* a omlouval se do nebe Jaromírovi, že už to není ono... Ale bylo. Bylo to právě ono. Zpěv legendy, pěvecký projev starého muže, který už takto nikdo nikdy nenapodobí. Podobně přes slzy modulovaný zpěv jsem od něho slyšel ještě jednou, na pohřbu Zdenky Jelínkové v židenickém chrámu sv. Cyrila a Metoděje, kde ve dvou melodických variantách zpíval píseň *Důbravěno zelená*.

Dušan Holý měl ještě to štěstí, že mohl zpívat i s muzikou Jana Ňorka a pochopitelně také s Jožkou Kubíkem, o němž ostatně napsal jedinečnou publikaci *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka* (1984). Řadu nahrávek a vystoupení učinil i s muzikou Martina Hrbáče, nicméně v poslední době mu nejvíce konvenoval archaizující a typicky horňácký grýf muziky Petra Mičky, s níž také začal točit CD. Jak mi však během jednoho telefonátu sdělil, „už si to Petr musí dodělat sám, já už to nedozpívám“. Škoda. I tak by ta deska měla vyjít, byť jako

nedokončená, však by to nebylo jediné hudební dílo, které se takto jmenuje.

Dušan se k brněnskému slováckému krúžku hrdě hlásil, na všech vzpomínkových akcích při výročních krúžku vystupoval vždy s něčím originálním, vypomáhal svým nezaměnitelným horňáckým přednesem písní třeba i při vánočních besedách... I když už v poslední době z domu příliš nevycházel, vždy na krúžek vzpomenu, pěvecký vinš mužského sboru ke svým devadesátinám přijal zjevně dojatý.

Milý Dušane, odpočivej tedy v pokoji, no a my, smutní pozůstalí (ovšem může být člověk vlastně smutný, když sice na jedné straně odcházejí naši krúžkařští bardové, ale ve věku notně přes devadesát let, což nebývá každému dopřáno?) si na besedě u cimbálu zazpíváme na Tvoji památku onu Tvoji krásnou „ščeklivou“ písničku *Opýtaj sa Malana*, kterou právě Jaromír Nečas vybral na CD *Modloslužebníci*, vydaném v roce 2003 k 95. výročí krúžku. Sice nevím, jestli se v nebeských výšinách, v nichž si nyní zpíváš, mohou takové písně vůbec začít, ale my tady dole to zatím můžeme a Ty nám snad shůry odpustíš, když to nebude tak dokonalé, jako v Tvém přednesu.

Václav Štěpánek
(Slovácký krúžek v Brně)

*Ej, co bylo, je aj včil,
ej, co bude, už bylo,
šak to umírání
nemine žádného.*

Umírání nemine žádného, jak se zpívá v uvedeném horňácké písni složené Martinem Holým. Přesto v případě velkých osobností, vzácných a nadaných lidí máme vždycky dojem, že s námi tady budou na věky. A obzvláště je tento pocit zesílen, pokud nás někdo během svého pozemského žití dokáže obdarovávat takovou silou talentu, takovou krásou, jako to dokázal Dušan Holý. Ten svoje dílo na tomto světě naplnil měrou vrchovatou.

Při příležitosti jeho osmdesátin jsem u větrného mlýna v Kuželově řekl, že

„Dušan Holý je úhelným kamenem všeho dění na Horňácku. Každý, kdo se bude chtít seriózně zabývat smyslem, vizí a vůbec vším, co se týká písničky a lidové kultury v rovnováze citu, srdce a vzdělání, bude se muset opírat o tento kameň.“ Ta chvíle je zde. Jak pravil Tvůj žák Petr Mička, od této chvíle se musí horňácký folklorismus dělit na svět před Dušanem Holým a po něm. A když mluvím o tom úhelném kamenu, nemyslím tím hledání výmluv a způsobů, jak ho obejít. Mám na mysli ten nepostradatelný základní bod stavby. K CD připraveném k sedmdesátinám Dušana Holého nestorem brněnské rozhlasové folklorní redakce Jaromírem Nečasem jsem napsal: *„Olympem Horňáků je Velká Javořina v Bílých Karpatech. Z rodné chalupy Holých v Hrubé Vrbce na její vrchol mají*



Dušan Holý za hudebního doprovodu primáše Martina Hrbáče a jeho cimbálové muziky.
MFF Strážnice 2005

dost daleko. Blíž měl Dušan Holý k legendárním hudecům z rodu Ňorků a nejbliž k muzice Jožky Kubíka, pár kroků. Připočtete si zpěvnost a muzikálnost celého jejich rodu [...] a nakonec i dobu. Ta přála tomu, že se vznikem profesionálního folklorního rozhlasového tělesa, jakým byl Brněnský rozhlasový orchestr lidových nástrojů, zaznamenával projev a růst Dušana Holého zvěčnělý redaktor Jaromír Nečas.“ Vždycky mne fascinovalo, jak osvícené měl Dušan a jeho bratr Luboš rodiče, když ti je vedli k hlubokému vztahu k rodnému kraji, k jeho duchovní lidové kultuře a taky k účtě k jejím nositelům. Už jen chování k primáši Joženovi Kubíkovi, kterému oba bratři vykali a říkali Majstre v časech, kdy se na Horňácku Romům a starým pannám tykalo. Představte si, jak vypadala Hrubá Vrbka ve 30. letech minulého století, v časech hospodářské krize... A tady, z rodiny soustružníka a učitelky z malé chalupy postavené z nepálených cihel, vzešly dvě takové osobnosti: Luboš, mezinárodně uznávaný veterinář (*dochtorněmých tváří*, jak říkal Rom Jožka Kubík) a Dušan, mezinárodně respektovaný etnomuzikolog. Oba zpěváci nad zpěváky. V případě Dušana to bylo umocněno neuvěřitelně hlubokým prožitkem při zpěvu, schopností každou píseň podávat tak, že doslova vyrvala člověku srdce z těla. Někdy jsem v úžasu ani nedýchal, jak při zpěvu dokázal chodit nad propastí lidských citů. Uznával při tom ale při přístupu k lidové písni a její interpretaci tvůrčí vklad – tradice není strážení popela, ale foukání do ohně.

Dušanův otec Martin Holý patřil s několika dalšími osvícenými Horňáky ke spoluzakladatelům Horňáckých slavností. Nepřekvapí proto, kolik jeho syn připravil průlomových programů, kolik písní zde odezpíval, kolik sedláckých, odzemků a verbuňků zde odcifroval. A jsem moc rád, že se po Dušanově odchodu na věčnost jeho manželka Ludmila rozhodla dokončit jeho rozdělané dílo – písňový dokument *Z rodného domu*, obsahující zápisy z repertoáru otce i z repertoáru

babičky Kateřiny Mikloškové (od otce zapsal kolem tisícovky písní, od babičky šest set).

Dušan Holý byl dekorován 28. října 2002 prezidentem Václavem Havlem jako vědec etnomuzikolog a první představitel lidové kultury po listopadu 1989 medailí za zásluhy o Českou republiku v oblasti kultury. Mám dojem, že jeho osobnosti Horňácko mnohé dluží, jeho pohledu na neromantizující podobu lidové duchovní kultury, jeho odbornému přístupu kombinovanému s odpovědností k odkazu předků, s láskou a pokorou k horňáckým hudecům, zpěvačkám a zpěvákům, tanečnicím a tanečnickům. Menší splátkou toho dluhu by bylo nalezení důstojných prostor a podmínek dokumentačního střediska horňáckého folkloru. Myslím, že by symbolicky mohlo nést jeho jméno. Jako závazek i poctu jeho dílu. Dílu vycházejícímu z lidskosti, z nejlepších tradic humanismu.

Moje valašská babička Štěpánka se modlila, abych měl všechny dary Ducha

svatého. Ale vždycky dodávala: „*Nebo aspoň nekeré...*“ Je sedm darů Ducha svatého. Jsou to: moudrost, rozum, rada, síla, umění, zbožnost a bázeň Boží. Doplnují a přivádějí k dokonalosti ctnosti těch, kteří je přijímají. „*Neboť všichni, kdo se dávají vést Božím Duchem, jsou Boží synové ... Jsme-li však děti, jsme i dědici: dědici Boží a spoludědici Kristovi.*“ Myslím, že Ty jsi, Dušane, měl v rovnováze i síle všechny dary. Tak nás Tvoje smrt staví před otázkou, jak zacházet s Tvým odkazem, jak naplňovat Tvoje dědictví a neselhávat. Protože jedna věc je dojímat se a mluvit, druhá konat, činit.

V Písmu svatém se také píše: „*Každému je dán zvláštní projev Ducha ke společnému prospěchu.*“ Tedy, abychom byli užiteční! Tato otázka dnes vyvstává před celým Horňáckem, před jeho aktivní folklorní částí především.

Uzavírám tento text citátem z Dušanovy ikonické knihy *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka*: „*Sú zpěváci – zpěvci. To šecko není to samé. Každý zazpívá. Ale*

jak zazpívat! On zazpívá, ale jak! Dyž to ten národ nebaví. Život temu národu dat. To není šecko, hrát. Ten život!!!“ Děkujeme Ti, Dušane, že jsi dával život tomu národu.

„*Ej, Bretislávku, dyby enom ty moje nožky tady rozchodili, chodit dybych mohli!*“ To byl jeden z posledních telefonátů z nemocnice, plný odhodlání. V tom posledním, na Štědrý den, jsi procítěně z hlavy odřikal vánoční vinš, který jsi před lety zaznamenal v rodině Pavlinců-Bosíků v Javorníku. Nenapadlo mne, že to je rozloučení. „*...abysme sa šeci jedenkrát mohli s týmto narozeným Kristem Pánem v nebi radovati. Amen.*“ Tak to končí. A pro Tebe začíná.

Bylo mi ctí Tě znát, být Tvým přítelem, občas se s Tebou radit i spolupracovat, či jen tak posedět, popřevovat a smát se u vína nebo horňácké živé vody, jak jsi říkal. Tvůj věčný pobyt mezi námi je v našich srdcích ukotven díky Tvým písním, Tvému zpěvu. Máme Tě rádi, čest Tvoji památce.

Břetislav Rychlík
(Javorník nad Veličkou – Brno)

ODEŠEL ANTONÍN KONRÁDY (26. 4. 1931 – 1. 2. 2025)

„*Zelený hájové, bejvaly ste vy moje, bejvaly ste mého srdce potěšení. Ale teď dlouhý čas neslyšel sem ptáčka hlas, na obloze se hukázal smutný čas...*“

Jsou okamžiky, v nichž se slova písně, byť předtím mnohokrát opakovaná, vyjeví ve své pravé podstatě. V poledne 8. února 2025 se na domažlickém náměstí rozezněly zvony děkanského chrámu. Jejich zvuk se následně bezprostředně prolínal s melodií písně v podání mnoha dudáků, provázejících na poslední cestě svého kamaráda, respektovaného kolegu, vzácného člověka Antonína Konrádyho. Chodsko a Plzeňsko se takto důstojně rozloučilo s významnou osobností, jejíž život představuje i dlouhou kapitolu ve vývoji naší lidové hudby.



Dušan Holý a Břetislav Rychlík v programu Horňáckých slavností. Velká nad Veličkou 2013

Antonín Konrády byl srostlý s Domažlicemi. Vyrostl ve zdech tohoto kdysi významného královského města v nepříliš majetném, ale zato hudbymilovném prostředí. Rodina, jejíž kořeny prý sahaly až do slunné Itálie, sice nebyla zámožná, ale ve městě byla nepřehlédnutelná. Antonínův dědeček Jakub, vyučený varhanář, zde získal prestiž zručného opraváře hudebních nástrojů. V domě na Dolejším předměstí otevřel vlastní dílnu, kde v době první světové války začal s výrobou dud, nástroje, který se na Chodsku těšil velké popularitě. Za své první výrobky dokonce obdržel na domažlické výstavě v roce 1920 diplom.

Jakub „varhanář“ měl dceru a čtyři syny. Nejstarší Jakub (*1905), vyučený nástrojařem a ladičem klavírů, převzal roku 1934 otcovu živnost, zatímco mladší potomci – Jiří (*1906), Antonín (*1907) a Josef (*1909) se museli uplatnit v jiných oborech. Jiří s Antonínem se však hudbě věnovat nepřestali. Nakonec se k ní vrátili i profesně jako učitelé houslí v domažlické hudební škole (tehdy lidová škola umění).

„Varhanářův“ syn Jakub měl jako pokračovatel tradice na svého synovce Antonína zásadní vliv. Za svůj život vyrobil a opravil cca 150 kusů „čertovského“ nástroje, který se vyznačoval nejen originální výzdobou chodskými ornamenty, ale především zavedením ladicích šroubků. Dudy však na malého Antonína čekaly ještě dlouho. Raději hrál na heligonku, později na piánovku, trochu na klavír, s nepatrným úspěchem na housle, ale – jak on sám často uváděl – s o to větší razancí na bubínek. Jako hráč na bicí se také coby školák uplatnil v amatérském Orchestru mladých strýce Jiřího.

Po ukončení základní školní docházky se Antonín v Plzni vyučil radiotechnikem, což se mu spolu s jeho praxí „bicisty“ později hodilo při ozvučování pořadů a výrobě netradičních *vozembouchů*. Bezprostředně po válce ho také neminula obliba jazzových kapel. Svůj sen hráče na bicí si tentokrát mohl plnit v sedmnáctičlenném swingovém orchestru

Mistrál, který byl na domažlické poměry početnou kapelou. Na dudy začal hrát až před odchodem na vojnu. Těžko se dnes dovíme, kdo ho do této problematiky zasvětil, neboť prameny se rozcházejí. Bylo to pod vedením kdyňského dudáka Polanského, či kolovečského rodáka Rudolfa Svačiny? Nevíme. Rozhodně však na radu obou strýců Jakuba a Jiřího.

Rozhodující vliv na Antonínovu kariéru dudáka měl pobyt na vojně v letech 1952–1954. Jak v Pardubicích, tak v Havlíčkově Brodě, kde si vojnu odbyval, založil dudácké kapely, obě pod názvem Psohlavci. Další cesta vedla do souboru Vítězná křídla, poslední měsíce pak strávil v Armádním uměleckém souboru Víta Nejedlého v Praze. Podle jeho vlastních slov vojnu doslova „produdal“.

Po odchodu do civilu krátce pracoval u firmy Merkur, která vyráběla přístroje nahrávající texty v cizích jazycích. Při jejich zavádění se dostal do Osvětimi. Z pracovního pobytu v někdejších vyhlazovacím táboře, postupně proměňovaném na muzeum, si odnesl zážitky, které



v něm po celý život trpce rezonovaly. Po krátkém působení na místě opraváře šicích strojů firmy Šumavan získal místo radiomechanika na domažlické poště. Zde setrval až do svého odchodu do důchodu.

V 50. letech se setkal se svým vrstevníkem, rovněž novopečeným dudákem, hornobřížským rodákem Zdeňkem Bláhou (*1929). Výsledkem jejich spolupráce byla v roce 1955 kapela, právem nesoucí název Konrádyho dudácká muzika. V jejích počátcích v ní totiž kromě Antonína hráli jako houslisté i otec a strýc Jakub. Z dalších zakládajících členů připomeňme hráče na Es klarinet a autora většiny aranží Vladimíra Baiera (1932–2010), jeho štimkolegu Františka Maiera a B klarinetistu Františka Pikharta. Připojením kontrabasů, jehož se vedle dud ujal Zdeněk Bláha, se vytvořila po léta neměnná sestava v podobě tzv. velké selské muziky. Spolu s ní začali spolupracovat i zpěváci z Chodska – domažlický Jaromír Horák, postřekovský Jiří Kopic „Boudák“, z Klenčí proslulá dua, sestry Jana Hojdovala a Marie Freiová, Albert Švec a Oldřich Heindl, posléze Věra Rozsypalová-Bláhová. Kapela se brzy prosadila nejen při místních oslavách, ale záhy vystoupala i do zahraničí. Úspěšně se etablovala v roce 1957 na Světovém festivalu mládeže a studentstva v Moskvě, odkud si odnesla stříbrnou medaili, dudácké duo Bláha – Konrády dokonce zlatou. Festival však Antonínovi přinesl i zásadní životní změnu. Mezi tanečnicemi ze Slezska si zde vyhlídl i svou budoucí choť Vlastičku. Mladá rodina se brzy rozrostla o syna Vlastimila a dceru Ivanu.

I přes omezenou možnost cestovat kapela díky Pragokonzertu vystoupila na mnoha místech v Evropě, dokonce i v zámoří. Hru Antonína Konrádyho ocenila 1. místem také porota dudácké soutěže ve velšském městečku Llangollen (1965).

Působení Z. Bláhy na postu redaktora folklorního vysílání v plzeňském studiu Československého rozhlasu umožnilo

kaple pravidelné nahrávací frekvence. Bilance představuje cca 650 snímků. Většinou se jedná o Baierovy a Bláhovy úpravy lidových písní a instrumentálních melodií čerpaných z Jindřichova chodského zpěvníku.

Brzy se na pultech hudebnin objevily i první LP desky. Téměř symbolicky uzavírá *Antologii autentických forem folkloru. Český autentický folklor* (Supraphon 1963) již dobře etablované dudácké duo Bláha – Konrády. První profilovou gramodesku kapela vydala pod svým názvem *Konrádyho dudácká muzika* v Supraphonu v roce 1973. Konrádyovce však můžeme najít i v dalších antologiích tohoto vydavatelství. Patří sem *Lidové hudební nástroje* (1961), *Lidové písně z Plzeňska* (1965), zde s Malou muzikou Čs. rozhlasu v Plzni, *Lidové písně z Jindřichova chodského zpěvníku* (1970), dvoudílný *Chodský zpěvník* (1970, 1971), *Darebné písničky* (1991), *Žádnej neví, co sou Domažlice* (1994),

profilové album „krále chodských zpěváků“ *Jaromír Horák zpívá české lidové písně* (1972) a v Pantonu vydané *Písně a tance z Chodska* (1985).

Sedmdesát let hrající kapela ve svém obsazení zaznamenala změny. Zde bych ráda připomněla dlouholetého člena houslistu Stanislava Tomalu (1936–2009), z letitých hráčů dudáka a zpěváka Václava Švíka, Antonínova syna Vlastimila (B klarinet), Romana Kaase (Es klarinet), oba učitele na ZUŠ, novějšího člena Jana Holoubka, který u kontrabasu vystřídal Zdeňka Bláhu, jakož i zpěvačky – Konrádyovu dceru Ivanu Červenou a Lenku Turníkovou.

Další žeň přinesly v 90. letech CD *Domažlice sú pěkný městečko* (Multisonic 1997), *Žádnyj neví, co sou Domažlice* (Musicrecords 2003), *Hdyž pukl zabučí, každyj si poskočí* (Radioservis ve spolupráci s Českým rozhlasem Plzeň 2010), ale také profilové disky zpěváků a dlouholetých členů kapely Věra

Rozsypalová-Bláhová zpívá české lidové písně z jižních a západních Čech (tamtéž 2011) a *Václav Švík, zpěvák a dudák* (tamtéž 2012), dále pak jubilejní disk *60 let s chodskou písní* (vl. nákl. 2015) a *Alou, páni muzikanti* (Český rozhlas Plzeň 2022).

Tak jako většina chodských dudáků i Antonín patřil k oněm zpívajícím, a to díky nástroji s měchem, na Chodsku zvaným „pukl“. Jako zpěvák nebyl králem širokodedých kantilén, jukaček a vysokých tónů, jimiž se vyznačovaly „písně nahoru“, sedly mu především písně k tanci, mezi nimi pak obzvláště ony „darebné“. Jestliže jsme zmínili jeho zručnost při výrobě vozembouchů, musíme také zmínit jeho schopnost s těmito nástroji umně a efektně zacházet. Právě na tyto produkce jsme se všichni podvědomě a s téměř dětinským očekáváním těšili. A Antonín Konrády nás nikdy nezklamal. Veselí a radost uměl rozdávat měrou vrchovatou!

Naše vzpomínka by nebyla úplná, kdybychom nezmnili Antonínův dar rozveselit přítomné nejen hrou a zpěvem „darebných“ písniček, ale i legendárními „poudačkami“. Uměl je vyprávět jen tak mimochodem v krátkých pauzách mezi jednotlivými písněmi, aniž by tím chtěl na sebe strhnout pozornost. Ve vzpomínkách pamětníků zůstává jejich nejlepším interpretem, a to díky osobitosti projevu kořeněného chodským nářečím. Podle vlastních slov jich měl na svém repertoáru kolem devadesáti. Nejvíce nás v jeho repertoáru okouzlovaly ty z oblasti tzv. nechtěného humoru. Líčily kvazi věrohodnou událost, čímž se blížily humorům a memorátům, rychle však směřovaly k nečekané pointě, vyvolávající výbuchy smíchu. Většinou se to v nich hemžilo starými tetkami a stryčkami majícími problémy se sklerózou. Nevím, zda jsou tyto projevy někde uloženy v rozhlasové či soukromé fonotéce. Antonín Konrády k nim sáhl většinou na akcích komornějšího charakteru, jako byly besedy, vernisáže, jubilejní setkání či půlnoční štandale, jehož byl na Chodských slavnostech



Konrádyho dudácká muzika – třetí zleva Antonín Konrády. Foto Daniel Balcar 2010

původcem. Jistě by si zasloužily zaznamenat, i když papír nikdy nemůže zachytit specifika interpretovy mluvy.

Dudák, zpěvák a vypravěč Antonín Konrády patřil k silné generaci interpretů hudebního folkloru, která u nás vyrostla ve specifických podmínkách poválečného vývoje. Tato doba zároveň dala vznik regionálním rozhlasovým stanicím. Do plzeňského studia našla cestu řada vynikajících zpěváků a hudebníků z Chodska, mezi nimi i Konrádyovci. Jejich snímky znamenaly pro tento region závaznou normu a v celostátním vysílání se stávaly jeho vizitkou. Zvuk této kapely nelze díky výtečným instrumentalistům a pěveckým projevům zaměnit za žádnou z oněch mimochodem rovněž vynikajících kapel, které na Chodsku právě působí. Její zakladatel bezesporu patří k nejvýraznějším osobnostem hudebního folkloru západních Čech. Po celý život rozdával pohodu a radost nejen na Chodsku, ale i v nedalekém Bavorsku, kde si ho po celá léta velmi považovali. Bez jeho přítomnosti se neobešly žádné Chodské slavnosti, znali ho návštěvníci pražského Pošumavského věnečku, strakonického Mezinárodního dudáckého festivalu, strážnického folklorního festivalu, znají a ctí ho gajdoši na Slovensku. Za všechny šťastné chvíle na něj budeme vzpomínat vždy s obdivem a láskou. Čest jeho památce!

*Marta Ulrychová
(Plzeň)*

ZPRÁVA Z 53. SVĚTOVÉHO KONGRESU CIOFF V BULHARSKU

Na přelomu října a listopadu 2024 se v bulharské Sofii uskutečnil 53. světový kongres CIOFF. Tato prestižní akce přivítala bezmála 150 delegátů z 50 členských zemí, kteří se sešli s cílem posilovat mezinárodní spolupráci v oblasti ochrany a propagace tradiční lidové kultury a folkloru. CIOFF – Mezinárodní rada organizátorů festivalů folkloru

a tradičního umění – je nevládní organizace se statutem konzultanta UNESCO, jejíž historie sahá až do roku 1970.

Hostitelská země připravila pro delegáty rozmanitý program zahrnující odborná jednání i kulturní akce, mezi nimiž nechyběla prezentace širokého spektra bulharských folklorních kolektivů a posluchačů konzervatoře, zaměřujících se na lidový tanec. Jednotlivá vystoupení souborů se lišila různými přístupy prezentace a uměleckého zpracování. Zatímco některé soubory, doprovázené živou hudbou, představovaly tradičnější formu prezentace folklorního materiálu, jiná tělesa se zaměřovala na stylizované interpretace s reprodukováním hudebním podkladem. Část programu věnovaná hudebním tradicím přinesla překvapivé momenty, mezi nimiž vyčnívalo vystoupení ženského sboru, interpretující tradiční písně ve vícehlasu s využitím playbacku. Doprovodný program kongresu umožnil hlubší vhled do lidové kultury hostitelské země zvláště zahraničním účastníkům.

Mezi klíčové momenty kongresu patřila zasedání pracovních skupin a komisí, kde byly řešeny otázky rozmanitého charakteru (dětský folklor, pořádání festivalů, etický kodex ad.). Zásadními tématy jednání byla problematika klasifikace mezinárodních festivalů, osvědčené postupy v oblasti folklorismu a přístupy k uchování nemateriálního kulturního dědictví.

Nedílnou součástí kongresu byla také kulturní konference, platforma poskytující příležitost pro odborné prezentace a diskuse o výsledcích etnologického bádání, strategiích ochrany materiálního i nemateriálního kulturního dědictví a výměnu zkušeností v oblasti folklorismu. Mezi nejvýznamnější příspěvky letošní konference patřila prezentace Ivaila Parvanova o bulharském *Digitálním atlasu tanečního folkloru*. Tento unikátní projekt propojuje moderní technologie s tradičním bádáním, umožňuje podrobnou analýzu pohybu, kartografii a notaci lidových tanců. Parvanovův projekt integruje interdisciplinární metody spojující etnochoreologii, kartografii a počítačové

vědy. Na základě archivních materiálů a terénních výzkumů byly analyzovány a klasifikovány desítky tanečních vzorků, které byly následně začleněny do databáze. Tento inovativní nástroj zajišťuje dlouhodobou ochranu a dostupnost tanečního dědictví nejen pro vědeckou obec, ale také pro další odborníky v oblasti tradiční kultury. Digitální atlas je momentálně přístupný pouze pro vědecké účely na pracovišti Institutu etnologie a folkloristiky s Etnografickým muzeem při Bulharské akademii věd.

Světový kongres CIOFF v Sofii potvrdil svou roli klíčové platformy pro mezinárodní spolupráci. Závěry ze setkání a prezentované projekty budou nepochybně inspirací pro další výzkum a aktivity v oblasti etnologického bádání a prezentace kulturního dědictví.

*Markéta Vašulková
(Národní ústav lidové kultury,
Česká národní sekce CIOFF)*

MUZEUM SVATÝCH POUTÍ V NOVÝCH KOSTELÍCH U SVATÉ KRVE

Známé poutní středisko Nové Kostely u Svaté krve (Neukirchen beim Heiligen Blut) leží v místě, které bylo po celá staletí na naší západní hranici jediným možným průchodem mezi horskými hřebeny Šumavy a Českého lesa. Strmé svahy se zde rozestupují do širokého údolí známého jako Všerubská brána. Již od 16. století putovali do zdejší svatyně poutníci, aby uctili dřevěnou sochu Panny Marie. Podle legendy z 15. století ji jakýsi husitský bojovník třikrát vhodil do studny, socha se však pokaždé vrátila na své místo. Když jí chtěl rozetnout hlavu, vytryskla krev. Tato příhoda se měla stát v nedaleké Loučimi, socha má tedy český původ a patří k typu tzv. poraněného kultovního obrazu.

Svatyně z roku 1610, v níž je socha umístěna, získala spolu s františkánským klášteřem (zal. 1656) velkou popularitu



Poutní kostel v Neukirchenu beim Heiligen Blut a exponáty místního Muzea svatých.
Všechna foto Marta Ulrychová 2025

zejména v období protireformace. Příčiněním bavorského vévody Maximiliána se tak původní protestanská Horní Falc stala doménou katolicismu. Početné poutě vrcholily v roce 1752, kdy se zde – podle autorů výstavy – sešlo během jediného týdne dokonce 70 000 věřících a bylo odslouženo 420 mší. I když od konce 18. století počet poutí pomalu ustupoval, pouť do Neukirchenu byla zejména pro obyvatele sousedního Chodska stále jedním z vrcholů církevního roku. Po uzavření hranic po druhé světové válce tento pravidelný příliv poutníků z české strany na čtyři desítky let ustal. První návštěvníky z naší země pak poutní středisko opět uvítalo v květnu 1990.

Bohatý archiv poutního kostela a množství exponátů daly v 90. letech 20. století podnět k založení muzea (1992). To svou náplní zaujímá specifické postavení nejen v Bavorsku, ale v celé Spolkové republice Německo. Není institucí státní, ale je zřizováno obcí. Vzhledem k bohaté tradici poutí, které sem proudily z české strany, je koncipováno tak, aby jeho expozice oslovila i české návštěvníky a připomněla jim toto důležité kontaktní místo. Bohužel popisky jsou uvedeny pouze v němčině, což se poněkud vymyká současné praxi muzeí v bavorském přhraničí.

Muzeum najdeme nikoliv v areálu poutního střediska, ale na nedalekém náměstí v budově někdejšího zámku (městečko čítá 3 700 obyvatel). V přízemí se nachází turistické informační středisko, v prvním a druhém patře je umístěna expozice, na niž navazuje multifunkční sál a menší místnost pro příležitostné výstavy.

Stálou expozici uvádí oddíl *Lidová zbožnost*. Zachycuje všechny aspekty fenoménu formujícího život obyvatel v této části Bavorského lesa. Množství archiválií včetně korespondence, dále rodinná alba, dobové fotografie a trojrozměrné předměty demonstrují jak katolické svátky v průběhu kalendářního roku, tak svátky rodinné: křest, instituci kmotrovství, první svatě přijímání, confirmaci, svatbu,

poslední pomazání, pohřeb, to vše v kontextu veřejného prostoru i domácích interiérů. Většina svátků je připomenuta nápadnými zvětšeninami černobílých fotografií, datovaných od počátku 20. století do 60. let. Na rodinné svátky pak odkazuje množstvím darů, jež se vkládaly novorozencům do kolébky, či byly věnovány dětem při confirmaci (nejčastěji řetízkové a náramkové hodinky).

Jedna z vitrín připomíná jistě místní specifikum – *Himmidaal (Himmelsvater)* – rozdělávání palmových ratolestí ministranty v kostele a jejich roznášení do všech příbytků farnosti. Obchůzka se zde za zpěvu antifony *Pueri hebreorum* a provázená obrazem Krista udržela až do 60. let minulého století.

Figurína *Pfingstla*, postavy oděné do březového listí, připomíná období svatodušních svátků (letnic), které jsou právě v této části Bavorska nepřehlédnutelnou událostí. Takto převlečení jedinci obcházeli za zvuku kravských zvonců a praskání biče o svatodušním pondělí jednotlivé příbytky. Tato obchůzka, doložená v okolí Chamu a údolí řeky Regenu, nemá žádnou spojitost s církevními svátky, naopak odhaluje starší vrstvu zvyků spojených s obnovou vegetace.

Bohatá kolekce vyobrazení světců dokládá uctívání svatých coby pomocníků. Votivní obrazy, sochy, procesní svíce a drobné trojrozměrné exponáty pak demonstrují bohatý mariánský kult, který v mnoha místech dosáhl svého vrcholu právě v 17. století.

Druhé patro je věnováno historii samotné pouti do Neukirchenu a jejímu vlivu na rozkvět místních řemesel. Hlavní dobou zdejších poutí byly dny mezi svátkem Nanebevstoupení Páně a letnicemi. Návštěvník zde nalezne nepřehledné množství liturgických předmětů a podob votivních darů od kovových sošek obětí zvířat přes obrazy, sochy až k mohutným procesním svícím a křížům. Jsou zde ale také nezbytné praporce, vzácné monstrance, mešní roucha a pamětní medaile. Oblibu poutí znázorňují mapy s vyznačenými místy, do nichž se

kult zdejší madony rozšířil. Další seznam pak přináší názvy míst, odkud poutníci do Neukirchenu proudili.

Najdeme zde také úvod a závěr textu poutní písně učitele Martina Huebtera, jejíž verše byly přednášeny předzpěvákem, zatímco refrén (Bittruf) byl opakován účastníky poutě. Po úpravách řezenského ordinariátu bylo původních 155 slok zredukováno na 142. Velké obliby doznala i trojjazyčně (latinsky, německy a česky) vydaná píseň Pátera Furtunata Huebera otištěná roku 1671 v jeho knize zázraků s barokně košatým názvem *Zeitiger Granatapfel...* Faksimile tohoto objemného svazku, který ovlivnil všechny následující popisy poutí do Neukirchenu, patří k nejvzácnějším exponátům.

Z místních řemesel je připomenuta výroba růženců, řezbářství a podmalba na skle. V oblasti výroby růženců, neboli páteříků, jež bohatě využívala produktů skláren v oblasti bavorského Zwieselu, bylo ještě koncem 70. let minulého v Neukirchenu zaznamenáno deset provozů, sdružujících cca 600 domácích výrobců z okolí, většinou žen.

V 18. století působili v Neukirchenu řezbáři Pongratz, Weber, Stangl, Lorenz,

Meixner aj. Vyráběli kopie zdejší madony, kříže do svatého kouta, kříže rozcestní, umrlčí a malé křížky jako součást růženců. Když v 19. století nastal odliv poptávky po těchto předmětech, řezbáři se specializovali na podomní obchod. Potomci rodiny Pongrazů, Stanglů a Weberů v Neukirchenu však působili ještě ve 20. století.

Podmalby „novokostelecké školy“ se podobně jako každé středisko (rakouský Sandl, Pohorí na Šumavě, Kvilda aj.) vyznačují místními specifiky. Jako její zakladatelé jsou uváděni Johann Georg Wittmann (1715–1771) a Andreas Stoiber (1778–1857) v nedalekém Haidbühl. Obě rodiny pracovaly po čtyři generace. Tomuto řemeslu se od svého děda Jakuba Stoibera vyučil i Josef Kuchler (1874–1948), který si v nedalekém Lamu založil vlastní dílnu, vyrábějící nejen podmalby, ale také kroupenka a vyřezávané sošky.

Na výstavě nechybí ani zmínka o rozvoji pohostinských zařízení, která v letech 1830 dosahovala počtu pětadesáti (Neukirchen měl v této době cca 1 500 obyvatel). Seznam z roku 1926 jich uvádí třiadvacet, tento počet zde pak přetrvál až do roku 1967.

Expozici uzavírá oddíl *Česká pout'*, který zejména množstvím fotografií připomíná, že Neukirchen beim Heiligen Blut je stále jedním z poutních míst, jehož návštěvu nemůže žádný věřící z Domažlicka opomenout. Najdeme zde mimo jiné kompletní seznam poutních míst pražské, litoměřické, českobudějovické a plzeňské diecéze, jakož i základní informace o Svaté Hoře u Příbrami, dalším místě, kam dodnes pravidelně směřují početní poutníci z Bavorského lesa.

Návštěvníkům bavorského poutního místa bych kromě prohlídky muzea a kostela s bohatou kolekcí procesních svící doporučila pozorně si prohlédnout venkovní „alej“ procesních křížů, které sem v průběhu let přinesli poutníci ze šumavských obcí. Mnohé z nich jsou demonstrací umu tamějších sklářů.

Marta Ulrychová
(Plzeň)



„A HVĚZDA ZÁŘILA“. VÝSTAVA BETLÉMŮ Z TVORBY A SBÍRKY IVANY SIEBEROVÉ V KLATOVSKÉM VLASTIVĚDNÉM MUZEU DR. HOSTAŠE

Ve dnech 27. 11. 2024 – 2. 2. 2025 se v klatovském muzeu uskutečnila výstava betlémů ze soukromé sbírky dlouholeté (a nyní již emeritní) odborné pracovnice této instituce Ivany Sieberové. Ta se zde představila jednak jako autorka výstavy, jednak – vedle řady dalších současných autorů – jako čínorodá tvůrkyně děl, v nichž umně spojila tradiční techniky s nápaditostí a fantazií. Sbíрка vystavených exponátů vznikala v průběhu zhruba čtyřiceti let, současné betlémy jsou datovány v rozmezí cca posledních pěti let.

Výstava nazvaná *A hvězda zářila* zahrnovala celkem čtyři okruhy – první patřil papírovým vystřihovacím i rozkládacím betlémům a betlémům dřevěným, druhý soudobým artefaktům vyrobeným z různých materiálů, třetí představil výrobu vánočních balicích papírů, známek České pošty a vánočních přání, čtvrtý prezentoval výběr literatury, časopisů,

reklamních materiálů a příruček s tematikou betlemáfské tradice, ale i výrobu současných betlémů. Jak upozornila autorka výstavy, exploze zájmu o betlémy po roce 1989 rozmnožila tyto materiály natolik, že jejich vydání lze dnes již stěží postihnout, natož archivovat.

Papírové rozkládací a vystřihovací betlémy, které se zároveň staly i prvními přírůstky sbírky I. Sieberové, vycházely po roce 1989 buď v nových vydáních osvědčených výtvarníků Mikoláše Alše, Josefa Weniga, Marie Fischerové-Kvěchové, Josefa Lady, Vojtěcha Kubašty aj., nebo jako novinky současných autorů. Jak nás poučil autorčin doprovodný text, papírové betlémy navazují na tradici chrámových betlémů deskových, doložené v 17. století v německých zemích. U nás se začaly objevovat na přelomu 17. a 18. století, a to jako ručně malované, vyztužené lepenkou, nebo jiným, pevnějším papírem. Takto byly zaznamenány v okolí Liberce, Litomyšle, Ústí nad Orlicí, ale také v Třebíči, Třešti a Frenštátu pod Radhoštěm. Pozdější vývoj šel cestou forem tištěných, dovážených nejprve z Německa, kde se centrem jejich výroby stalo

Alsasko a Bavorsko. Na nich se uplatnily techniky mědirytiny, kamenorytiny nebo ocelorytiny. Následně byly pomocí šablony kolorovány červenou, modrou, žlutou a zelenou barvou. Také tyto v posledních letech ožily vydáním mnoha reprintů.

Ve skupině tištěných betlémů představují ryze český fenomén betlémy reklamní. Jediné jsou tím, že darující postavy přinášejí Ježíškovi produkty firmy. U českých obchodníků a firem byly v oblibě ve 20. a 30. letech 20. století. Takto byla propagována např. Kolínská cikorka, Karo-Franckovka, Perola, Otto Rakovník aj. Ve stejném duchu vytvářené současné betlémy již nepropagují firmní produkty, ale mají obecný charakter, např. u firmy Carla aj.

Také rozkládací papírové betlémy tištěné do nízkého reliéfu byly původně dováženy z Německa, u nás se vyráběly ve Vejpřtech. V této skupině představují významný fenomén českých Vánoc rozkládací betlémy Vojtěcha Kubašty. Ty navazovaly na jednoduché rozkládací betlémy bez reliéfu, byly však složitější a propracovanější. O profesní kariéře jejich autora, narozeného 1914 v rodině vídeňských



Betlém v zavařovací lahvi, autorka Ivana Siebrová



Betlém z dřevěných špalků. Autorka Ivana Siebrová



Quillingový betlém. Autorka Ivana Siebrová

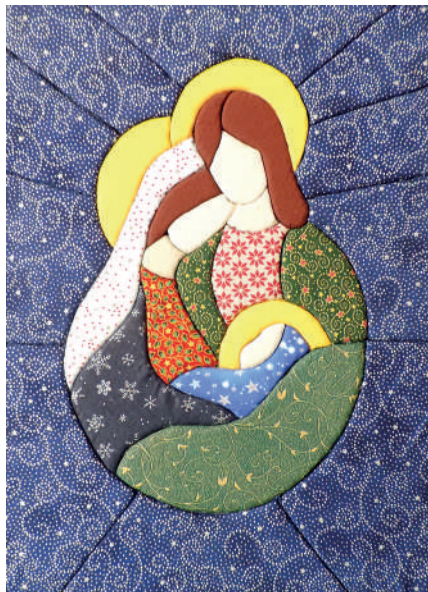
Čechů, absolventa architektury na ČVUT, pozdějšího grafika nakladatelství Aventinum a Artia, jakož i autora rozkládacích knížek přeložených do 37 jazyků, se návštěvníci informovali opět v podrobném doprovodném textu.

Snad největší pozornost vzbudily autorské betlémy současných tvůrců. Zde překvapila různorodost materiálů, technik a rozměrů. Za nejmenší exponát výstavy lze považovat dřevěný betlém soustružený ve stylu seifenských hraček (2018), tradici skašovských hraček připomněly soustružené kolorované figurky Josefa Branda (1994). Techniku soustruženého kolorovaného dřeva zde zastoupil např. i betlém Zdeňka Bukáčka (2020) a do niky pod vánoční strom umístěný betlém Jiřího Koženého (počátek 21. století). Z keramických artefaktů zde připomeňme betlémy Jany Holubové (2018), Zuzany Oříškové (2020) a Gabriely Vacha (2019, 2020). V zobrazení motivu Svaté rodiny se u dalších autorů uplatnily jiné materiály – efkoin, kolorovaná překližka, cín, sádra, parafinové svíce, včelí vosk, kukuřičné šustí, sláma, korek, cín aj.

Další bohatě zastoupený materiál představovalo sklo. Tradice železnobrodských skleněných betlémů souvisí se vznikem tamější sklářské školy (1920). Krátce po jejím založení vytvořil prof. Jaroslav Brychta (1895–1971) a jeho spolupracovníci figurky poskládané ze skleněných perli vinutých na niti nebo slabém drátku. Teprve později vznikly dodnes vyráběné figurky celoskleněné, tvořené nad kahanem. Např. firma František Halama vyráběla skleněné betlémy duté, broušené, ryté či reliéfní, tj. lité do forem. Ačkoliv mnohé soukromé firmy přečkaly krizi i válku, byly po roce 1948 zlikvidovány a jejich výroba se soustředila do státního podniku Železnobrodské sklo. Po roce 1989 byl některým firmám majetek vrácen, vznikaly však i firmy nové. Impulzem k výrobě skleněných betlémů byla výstava v roce 2009 v železnobrodském muzeu, která z tamější produkce představila 50 skleněných betlémů jak historických, tak

současných. Tato událost vedla ke vzniku soukromého Minimuzea skleněných betlémů, o něž pečuje Alena Kortánová ze Železného Brodu. Na klatovské výstavě se sklo při vyobrazení Svaté rodiny uplatnilo v podobě vitráže (2018, 2019), vinutých perli (2023), sněžítka (2019), podmalby na skle (Zora Paterová, 1995), zaujaly i betlémy Jany Steinerové (2024) či Zdeňka Sochora (2021).

Jako autorka betlémů se I. Siebrová uvedla různorodostí technik, použitých materiálů a jejich nápaditými kombinacemi. Z nich jednoznačně zaujal quillingový betlém (2018) a tryptich (2020), betlémy umístěné v zavařovací sklenici (2024). Jednu z dominant výstavy tvořily padesáticentimetrové figury Svaté rodiny tvořené prostorovou paličkovanou krajkou větších rozměrů z hrubšího materiálu, tedy nápad vzešlý od Ivany Domanjové v rámci kurzů VSUŘ v Praze, které I. Sieberová absolvovala s klatovským krajkařským klubem v první dekádě tohoto století. V této souvislosti je nutné doplnit, že zmíněný betlém nebyl jediný, kde se na výstavě uplatnila technika paličkování



*Patschworkový betlém.
Autorka Ivana Siebrová*

krajky. Zde krátce odbočíme pohledem do historie: Nejstarší paličkovaný betlém pod názvem Vamberecké jesličky vznikl roku 1971 podle návrhu akademické malířky Věry Vlkové pro družstvo Vamberecká krajka. V následujících letech se paličkované betlémy v provedení bílé a režné barvy. První trojrozměrné jesličky navrhla a vytvořila Jana Novak v roce 1990, knižně vzor vyšel v roce 1997. Doprovodný text opět uvádí autorky betlémů jak plošných (Milča Eremiášová, Iva Prošková, Ivana Domanjová), tak prostorových (Ludmila Dominová).

Poslední část expozice připomněla balení vánočních dárků, vánoční přání a známky České pošty. O vývoji vzniku balicích papírů s vánoční tematikou opět informoval obsažný text. V této souvislosti nechyběla zmínka o Zdeňku Rykrovi, který v roce 1935 vytvořil pro čokoládovny Orion návrh prvního balicího papíru se scénou narození Páně u nás.

Bohužel omezený prostor nedovoluje uvést všechny zajímavosti, s nimiž se návštěvník na výstavě mohl seznámit. Výstava v klatovském muzeu byla výjimečná svou vkusnou instalací, pečlivě zpracovanými průvodními texty a také prezentací jak tradičních, tak i současných exponátů. Její jedinečnost tkvěla právě v tom, že současnému návštěvníku odkryla pestrou paletu možností, jak tvůrčím způsobem přistoupit k věčnému tématu.

*Marta Ulrychová
(Pízeň)*

JANA MACKOVÁ: LIDOVÝ ODĚV Z RUSAVY. Rusava: Obec Rusava, 2024, 221 s.

Na západním okraji Valašska, poblíž poutního místa Svatý Hostýn, se rozkládá vesnice Rusava. Pod původním názvem Rottalovice byla založena okolo poloviny 17. století, kdy do těchto téměř pustých míst nechal moravský zemský hejtman Jan Antonín z Rottalu přesídlit

odbojných Valachů ze Vsetínska, kteří se účastnili protihabsburských rebelií. Nově přichozí kolonisté se živilí především salašnictvím, ale i pěstováním zemědělských plodin a zpracováním dřeva. Kromě typického způsobu obživy si sem Valaši přinesli i jiné specifické aspekty své kultury, ať už to byla podoba tradičního lidového oděvu, evangelické vyznání, či valašský dialekt.

Protože byla Rusava chudá vesnice položená vysoko v horách, zůstávala dlouho odtržená od ostatních obcí. Díky této izolovanosti se zde prvky tradiční lidové kultury dochovaly relativně dlouho – až do první světové války. S nástupem modernizace se ovšem začala tato valašská obec rychle proměňovat.

Dozvuky dřívějšího rázu obce si uvědomovali nejen turisté, pro něž byla Rusava již od poloviny 19. století vyhledávaným místem, ale i dvě významné osoby, které pojil přátelský vztah – Františka Černá a František Táborský. Černá, která na Rusavě provozovala obchod se smíšeným zbožím, zasvětila svůj život shromažďování předmětů původem z její rodné obce. Tyto předměty národopisného charakteru později obohatily sbírky několika muzeí. Táborský zase Rusavu proslavil svým literárním dílem. V roce 1928 totiž vyšla jeho monografie *Rusava: život valašské dědiny*, ve které detailně zachytil místní tradiční lidovou kulturu.

Další publikace věnovaná této obci vyšla až v roce 2011. Nesla název *Rusava a Daniel Sloboda* a na jejím vzniku se podílela řada odborníků z řad historiků, etnologů, archivářů, muzeologů atp. Jak už název napovídá, byla kromě samotné obce výraznou měrou zaměřena i na významnou osobnost 19. století, evangelického kněze a uznávaného botanika D. Slobodu, který na Rusavě prožil podstatnou část svého života.

Řadu knih tematicky věnovaných této rázovité valašské obci loni rozšířila publikace *Lidový oděv z Rusavy* od Jany Mackové. Kniha je věnována podobě a proměnám tradičního lidového oděvu v obci. Určena je pro zájemce z řad laiků

i odborné veřejnosti, zcela zásadní význam však jistě bude mít především pro členy folklorních souborů, které prezentují místní tance (rusavský Valašský krúžek Rusavjan a Valašský soubor písní a tanců Rusava z nedaleké Bystřice pod Hostýnem).

Jana Macková, povoláním švadlena, pochází z Rusavy, kde také prožila celý svůj dosavadní život. V rámci tamního folklorního hnutí představuje v současnosti zřejmě nejvýraznější osobnost, a to nejen díky svému mnohaletému působení ve Valašském krúžku Rusavjan, kde zastává roli umělecké vedoucí a kronikářky. Své znalosti rusavského folkloru a dovednosti spojené s šitím krojů využívá J. Macková i při spolupráci s místními institucemi (např. s Muzeem Rusava – Památkem obce). Velmi záslužnou činností Jany Mackové, kterou realizovala společně s Jaroslavem Pavelkou, bylo sesbírání podkladů k popisu tradiční valašské svatby na Rusavě. Na základě studia těchto materiálů došlo v roce 2008 k prezentaci rusavské svatby přímo v této obci (a to po více než padesáti letech) a o rok později ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm.

Jana Macková se ve svém okolí těší pověsti největší znalkyně lidového oděvu z Rusavy. Její erudice v daném tématu vychází z mnohaletého studia dochovaných oděvních součástí ze soukromých i muzejních sbírek, obrazových materiálů

(pohlednic, fotografií, kreseb a maleb), písemných podkladů a rozhovorů s pamětníky, což se promítlo i do jejího díla.

První impulz k sepsání knihy o lidovém oděvu na Rusavě přišel v roce 2006, kdy v rámci kurzu Škola folklorních tradic vypracovala závěrečnou práci na téma mužského lidového oděvu na Rusavě. Stojí za zmínku, že krátké texty k jednotlivým oděvním součástkám J. Macková vydávala v minulosti na stránkách obecního zpravodaje. Za tuto svou činnost vyhrála v roce 2014 soutěž *O nejlepší obecní a městský zpravodaj 2014* v kategorii rubrik.

Přestože J. Macková není první badatelkou, která se věnuje lidovému oděvu na Rusavě (studii na dané téma publikovala již Lenka Drápalová, v minulosti se tohoto tématu dotkl i Josef Čížmář), přináší první podrobný vhled do tématu.

Knihu J. Mackové uvádějí kapitoly o pramenech pro studium lidového oděvu na Rusavě, o materiálech používaných při výrobě jednotlivých oděvních součástí a o druzích lidového oděvu. Následně je pozornost věnována ženskému a mužskému lidovému oděvu, přičemž jsou zde v podkapitolách důkladně rozebrány jednotlivé oděvní součástky. Představeny jsou z hlediska jejich podoby, stříhu, variací a užití, popř. autorka přibližuje i některé zajímavé konkrétní dochované exempláře.

V dalších kapitolách je popsána podoba a vývoj oděvu dětského, svatebního a poloměstského, který na Rusavu začal pronikat ve druhé polovině 19. století. Publikaci uzavírá kapitola představující rusavské kroje v současných folklorních souborech, přičemž je opět zpracovaná formou podkapitol představujících jednotlivé krojové součástky.

Součástí knihy je bohatá a různorodá obrazová příloha a velmi vhodně zvolený slovník pojmů, ve kterém autorka detailněji rozepisuje např. nářeční pojmenování jednotlivých kusů oděvu či čtenáři blíže popisuje konkrétní látky.

Za hlavní pozitivum knihy považuji především množství informací shromáždě-



děných autorkou z mnoha různorodých zdrojů. Pokud by J. Macková v minulých letech nezrealizovala svůj výzkum, byli bychom za pár let ochuzeni o ty údaje, které získala během rozhovorů s pamětníky. Velmi zdařilá je vizuální podoba knihy navržená taktéž Rusavjanem se vztahem k místním tradicím, grafikem Jurajem Habšudou (mj. zakladatelem expozice karpatského salašnictví v Hostýnských horách).

Za záslužné považují i zařazení vzorníku výšivek a uvádění mnoha různých názvů u jednotlivých oděvních součástí, např. rubáč je zde uveden i jako spodní košulka či košilka. Zaujal mě nápad doplnit jednotlivé pasáže o oděvních součástkách textem písní, ve kterých se daný kus oděvu objevuje. Např. pasáž o dlouhém kabátě – župici – je zakončena citací následující lidové písně:

*Není možná vypovědět,
jak je dobře s milým ležat,
na lavici za pecú,
přikryja sa župicú.*

U těchto písní, které na Rusavě zapsali v 19. století Daniel Sloboda a ve 20. století František Táborský s Alfonsem Waisarem, ovšem absentují citace.

Jako člověk znalý osudů rozsáhlé sbírky Františky Černé, která obsahovala mj. i mnoho v publikaci zmiňovaných oděvních součástí, si však dovoluji konstatovat, že se do knihy promítl po desetiletí trvající chaos ohledně vlastnictví konkrétních sbírkových předmětů. U mnoha z nich se dodnes nepodařilo uspokojivě vyřešit, kdo je jejich majitelem. Proto může v budoucnu docházet k situacím, kdy v knize zmiňované muzeálie nebudou reálně dohledatelné podle muzeí a evidenčních čísel, které jsou zde čtenáři předloženy. Zmiňované připomínky jsou však spíše drobnostmi.

Celkově představuje kniha *Lidový oděv z Rusavy* zajímavý a velmi záslužný publikační počin. Především ale dokládá, že i zdánlivě historiky a etnology probádané obce, mezi které se Rusava bezesporu řadí, mohou nadále nabízet

témata k hlubšímu a rozsáhlejšímu zpracování.

*Kateřina Nečacká
(Hlinsko pod Hostýnem)*

VERONIKA HRBÁČKOVÁ – LUCIE SVOBODOVÁ: TRADIČNÍ ÚPRAVA HLAVY. ÚVAZY TIŠTĚNÝCH ŠÁTKŮ NA HANÉ. Prostějov: Muzeum a galerie v Prostějově, 2024, 126 s.

Publikace věnovaná tradičním úvazům tištěných šátků na Hané shrnuje dlouhodobý badatelský zájem autorek Veroniky Hrbáčkové a Lucie Svobodové. Cílem práce je doplnění poznatků a informací o tradiční úpravě hlavy hanáckých žen, především pak o úvazech tištěných šátků z konkrétních lokalit etnografického regionu Hané, které byly v dosavadní odborné literatuře pojednány spíše výběrově, nebo jen okrajově. Kniha je vhodně doplněna o videozáznam, který názorně dokumentuje

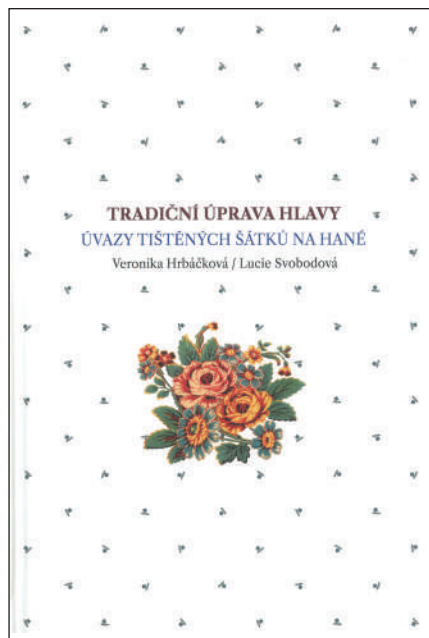
aktuálně používané úvazy z Bludova, Doloplaz, Chropyně, Kojetína, Kralic na Hané, Prostějova, Převo, Troubek nad Bečvou, Velké Bystřice a Velkého Týnce.

V úvodu autorky čtenáře seznamují se záměry a cíli publikace, zmiňují předchozí odborné počiny a projekty, které iniciovaly její vznik a byly pro ni badatelským východiskem, případně metodickým vodítkem. Mapování hanáckých úvazů šátků a jejich vazaček zahájila Veronika Hrbáčková v terénu již v roce 2020, rozsáhlá foto a videodokumentace pak proběhla v roce 2021. Podrobný průzkum v muzejních institucích, na jehož základě vznikly kapitoly o typologii ženských pokrývek hlavy na Hané, a především o typologii zde používaných tištěných šátků, realizovala v letech 2020 a 2023–2024 Lucie Svobodová. Ta v následující teoretické kapitole stručně připomíná funkční, sociální i ekonomické faktory spojené s ženským zahalováním hlavy.

V oddíle pojednávajícím o hygieně vlasů, jejich úpravě a účesech vytěžila Veronika Hrbáčková zajímavé poznatky získané v terénu v 90. letech 20. století od dnes již nežijících respondentek, které ji informovaly o tvarech účesů a jejich názvosloví, o frekvenci mytí vlasů, podomáckém zhotovování prostředků pro jejich očistu, ozdravení, úpravu apod.

Autorky neopomněly do publikace zahrnout stať o podložkách a dalších pomůckách používaných k nahrazení chybějícího objemu vlasů pod šátkem a k tvarování úvazu, dále oddíl o šátkách, čepcích pod šátky a bílých vyšívávaných šátkách, tedy pokrývkách, které v nošení předcházely velkým tištěným šátkům. Právě těm je věnovaná rozsáhlá kapitola, která je uvedena stručnou genezí potiskování látek v Evropě i na našem území. Dále obsahuje informace o výrobcích z těchto látek, jejich distribuci a o masovém rozšíření tištěných šátků coby součásti tradičního lidového oděvu během první poloviny 19. století v českých zemích.

Pro označení podkapitol pojednávajících o jednotlivých typech tištěných



šátků autorky vhodně zvolily popisné názvy, vědomy si faktu, že v regionech mimo Hanou se stejné termíny používají pro odlišné typy šátků. Problematice používaného názvosloví a jeho zdůvodnění je věnována celá jedna podkapitola. Oddíly zaměřené na jednotlivé typy tištěných šátků obsahují cenné informace o místních označeních těchto oděvních součástí, o technologickém postupu tištění, použitých formách, barvivech, vyobrazených motivech, o výrobcích, eventuálně o jejich značkách. Všechny typy šátků jsou dokládány bohatou obrazovou a fotografickou přílohou.

Druhá část publikace je zaměřena na konkrétní úvazy z jednotlivých hanáckých lokalit. Autorkám se podařilo navázat spolupráci s deseti vazačkami, jež pro potřebu publikace a doplňkového videozáznamu předvedly dvanáct odlišných úvazů. Úvazy jsou v knize geograficky rozříděny dle rajonizace tradičního hanáckého oděvu použité v publikaci *Hanácký lidový oděv* (2021) autorem Bronislavy Millé Bečákové a Markéty Hnilicové. Záznam o každém úvazu je doplněn podrobným popisem, informacemi o vazačce a o lokalitě, ve které se úvaz používá. Příloženy jsou vždy také tři ilustrační fotografie (zřepedu, z profilu a zezadu).

Poslední kapitola knihy je věnována významným historickým i současným osobnostem, které jsou spjaté s výzkumem, dokumentací i aktuální praxí a propagací tradičního oděvu na Hané.

Velkým kladem publikace je její grafické provedení a velké množství obrazového materiálu, který v řadě případů nebyl dosud zveřejněn. Citace jsou pro rychlejší orientaci uváděny přímo v textu, vysvětlující poznámky jsou řazeny pod čarou na konci strany. Součástí knihy je soupis literatury a pramenů, stejně jako resumé v anglickém a německém jazyce. V úvodu autorky svou práci dedikují široké veřejnosti, svým obsahem a úrovní zpracování však jistě zaujme i veřejnost odbornou.

Gabriela Rožková
(Moravské zemské muzeum)

LUBOŠ KAFKA A KOLEKTIV: ZE SVATÉHO KOUTU SVĚTNIC. LIDOVÉ PODMALBY NA SKLE ZE SBÍREK MUZEA A GALERIE V PROSTĚJOVĚ. Prostějov: Muzeum a galerie v Prostějově, 2022, 238 s.

Podnětem k vydání knihy *Ze svatého koutu světnic* věnované lidovým podmalbám na skle, jež tvořily na tradičním venkově nedílnou součást tzv. svatého koutu vesnického obydlí, se stala výstava *Malované nebe*, kterou mohli návštěvníci prostějovského muzea zhlédnout na přelomu roku 2021 a 2022. Obsažný katalog je první publikací zmíněné instituce, která vysoce odbornou formou zpřístupňuje cennou část muzejní podsbírky národopisu. Kniha obsahuje kromě odborného hutného úvodního textu členěného do několika kapitol velmi cenný katalog podmaleb z fondu Muzea a galerie v Prostějově, který zpracovali Luboš Kafka a Alena Kalinová.

Úvodní text recenzované knihy představuje stať z pera Luboše Kafky a Jitky Vybíralové-Gajdošíkové věnovaná přímo prostějovské sbírce. Autoři považují podmalby na skle za výrazný výtvarný projev zlidovělé tvorby. Na území Moravy a Čech

se tzv. obrázky na skle vyráběly od druhé poloviny 18. století do počátku 20. století, přičemž od závěru 19. století se stávaly součástí sbírkových fondů muzeí. Tematika lidových podmaleb, a to je jejich hlavní charakteristika, byla výlučně náboženská. Důležitým úkolem současného bádání je stanovení základní periodizace vývoje tohoto kulturního prvku. Prostějovské muzeum vlastní velmi hodnotnou kolekci 104 podmaleb na skle, a to zejména z moravských dílenských okruhů. V současné době jsou nicméně v muzeu vystaveny jen tři exponáty, a to v hanácké světnici (otevřené v roce 2017). Sbíрка podmaleb, jak konstatují autoři, Muzea a galerie v Prostějově je prakticky uzavřena, bez možnosti dalšího rozšíření.

V další stati úvodní části katalogu představuje Veronika Hrbáčková restaurátorku Olgu Kosíkovou, která má v knize zvláštní pasáž věnovanou restaurování podmaleb na skle. Úvodní příspěvky uzavírá text Aleny Kalinové pojednávající o podmalbách na skle prostějovského muzea v kontextu muzejních sbírek českých zemí.

Katalog prostějovské sbírky podmaleb na skle zpracovali, jak již bylo uvedeno Luboš Kafka a Alena Kalinová. Kavka je v současné době v podstatě náš největší odborník na tuto problematiku – v posledním desetiletí zpracoval sbírku Muzea Náchodská v Náchodě, Muzea v Bruntále a Slezského zemského muzea v Opavě. Alena Kalinová pak zpracovala podmalby na skle ze sbírky Etnografického ústavu Moravského zemského muzea v Brně.

Každé podmalbě je v katalogu věnována dvoustrana, jejíž součástí je celkový pohled a detail: pod malým obrázkem je stručná charakteristika a styl podmalby, včetně popisu daného světce či zobrazení. Na druhé straně je na celé straně zachycen detail podmalby. Dále je uveden okruh (dílna) či region jejího původu, datace, celkové rozměry, šířka rámu podmalby a jeho technický stav, informace o tom, zda je podmalba restaurována, a inventární číslo.



Texty pod každou podmalbou jsou odborně zajímavé a přínosné. Je třeba ocenit práci fotografa Pavla Rozsívála (Vlastivědné muzeum Olomouc). Jednotlivé podmalby by měly být dle mého názoru číslovány pro snazší orientaci.

Ojedinelé téma podmalby (a je jich více), představuje znázornění sv. Šimona. Čtenáře jistě zaujme zajímavě pojatý pohřeb sv. Jenovéfy s bohatou figurální stafáží (malíř zalomených obočí). Naopak častý námět představují námět sv. Jana Nepomuckého a sv. Anny Samotřetí. Prostějovská sbírka zahrnuje i vzácnou a ojedinělou podmalbu znázorňující Pannu Marii z La Saletty. Mimořádný exemplář představuje Cesta na kalvárii, podmalba Toleranční patent určená pro evangelíky nebo podmalba Křest knížete sv. Cyrilem a Metodějem. Obrázky ze sv. Isidorem byly charakteristické pro agrární prostředí. Je třeba ještě dodat, že prostějovské podmalby pocházejí zpravidla z první poloviny 19. století.

Prostějovská sbírka podmaleb na skle patří ke středně velkým, zároveň však představuje reprezentativní ukázkou moravské produkce, překračuje tak regionální hranice. Recenzovaná publikace tak posouvá problematiku poznání podmaleb na skle (především v oblasti Moravy) o značný kus dopředu. Je vítaným přírůstkem do knihoven badatelů a zájemců z řad širší veřejnosti.

Lubomír Procházka
(Muzeum vesnických staveb
Vysoký Chlumec u Sedlčan)

JOSEF KRČEK: KDYŽ JSEM VANDROVAL, MUZIKA HRÁLA. Praha: Albatros 2024, 140 s.

Josefa Krčka (nar. 1936 ve Čtyřech Dvorech u Českých Budějovic) známe jako výtečného instrumentalistu, zpěváka, aranžéra, hudebního skladatele, v neposlední řadě pak jako

muzikoterapeuta. Po studiích na plzeňské konzervatoři (1963–1969) působil jako klarinetista v operetním orchestru Divadla J. K. Tyla, byl členem Folklorního souboru písní a tanců Závodního klubu ROH Škoda Plzeň (dnešní FS Mladina) a hornobřizského FS Úsměv. I když ho osud později zavál do Prahy, do Plzně se pravidelně vracel – ať již do rozhlasového studia, nebo jako autor hudby k folklorním pásmům. V roce 1969 se stal členem známého pražského souboru Chorea Bohemica, počínaje rokem 1975 působil v hudebním tělese Musica Bohemica, založeném jeho bratrem Jaroslavem. S ním také natočil množství LP a CD disků. V roce 1999 se Josef Krček začal věnovat muzikoterapii. Ve svém novém a zároveň i současném působišti Příbrami založil vokálně-instrumentální skupinu Chairé, v níž plně uplatňuje své schopnosti citlivého aranžéra (upravil před 200 písní různých národů) i zaujetí pro historické hudební nástroje.

Ačkoliv do literatury vstoupil Josef Krček na odborné bázi knihou *Musica humana. Úvod do muzikoterapie* (Fabula 2008), svůj další zájem obrátil k dětem, a to se zcela jednoznačným cílem – prostřednictvím lidových písní a vyprávění

je vést k estetickému vnímání světa a poznání vlastních kořenů. V tomto směru mu vyšlo vstříc nakladatelství Albatros, které u nás již pětasedmdesát let pečuje o dětského čtenáře. Není proto na škodu malá rekapitulace.

Padesát lidových písní – jak známých, tak i dávno zapomenutých – obsahuje Krčkův *Špalíček lidových písní* (2008, 2022) bohatě provázený ilustracemi renomovaného výtvarníka Jindry Čapka. V témže nakladatelství vyšly s obrázky Olgy Ptáčkové a Renáty Frančíkové *Písničky pro nejmenší* (2010, 2013), dále *Vánoce – putování do Betléma* (2011) a *Příběhy dvanácti měsíců* (2015), obě posledně jmenované s ilustracemi další renomované ilustrátorky Albatrosu Renáty Fučíkové. O rok později následovaly *Naše ukolébavky*, které svými obrázky doprovodila japonská výtvarnice Nanaka Ishida. Ke spolupráci s ilustrátorem Jindrou Čapkem se Josef Krček vrátil v knize *Zpíváme s pohádkou* (2017). Lidové písně v ní provází výběr z pohádek K. J. Erbena a B. Němcové upravených do podoby scénářů a literárních pásem. Renáta Fučíková a Gabriela Mangerová doprovodily ilustracemi *Příběhy českých písní* (2022), které vedle písní lidových, kramářských a trampských obsahují i populární písně éry Osvobozeného divadla a Semaforu. Z této „albatrosové řady“ poněkud vybočují *Zpěvy sladké Francie* (Vyšehrad 2019) ve známém překladu Hanuše Jelineka (1878–1944), provázené CD skupiny Chairé, které v nápaditých Krčkových aranžích oživuje texty i po hudební stránce.

Zatím poslední výsledek dlouholeté spolupráce Josefa Krčka s Albatrosem představuje publikace *Když jsem vandroval, muzika hrála* (2024). Je specifickým místopisem, který malé čtenáře zavádí do měst Čech a Moravy, královských i poddanských. O historickém významu těchto míst svědčí i jeden zcela nezanedbatelný fakt – do povědomí národa se města zapsala i prostřednictvím písňových textů. Jejich latentní nebo



aktivnej znalost nebývala pro starší generace problémem, většinou se jednalo o písně tzv. notoricky známé. Situace se však v tomto směru výrazně změnila. Hodina hudební výchovy týdně na základní škole, její absence na školách středních, úbytek zpěvních příležitostí bohužel vykonaly své.

Česká písnička, svou povahou lyrická, je vždy odpovědí na subjektivní zážitek. Odtud ta různost pohledu na naše města. Pro jednoho byla významná věž kostela (*Plzeňská věž převyšuje kopce*), pro druhého zdobný oltář (*Ve Strakoncích za voltářem*), třetího upoutal most (*Na tom pražském mostě*), dalšího městská brána (*Poděbradská brána*), jiný zas přes ni nahlédl do okolní krajiny (*Okolo Třeboně*). Pro jednoho bylo město symbolem hrůdy (*Já jsem z Kutný Hory*), pro druhého místem ztracené svobody (*Boleslav, Boleslav*) anebo promrhaného jmění (*Ó Velvary*). Nejeden píseň reflektuje soužití českého a německého etnika (*Žádnej neví, co jsou Domažlice; Budějce, Budějce*). Zde bych se pozastavila, neboť Josef Krček jako rodák z českobudějovického předměstí dobře zná národnostní problematiku tohoto města. „*Ještě na prahu 20. století koloval žert, že v jižních Čechách žijí tři národy: Češi, Němci a Budvajři. Docházelo k vzájemnému ovlivňování jazyků. Do češtiny pronikalo velké množství germanismů a z německých úst bylo naopak možné slyšet výrazy jako livenzen, škubanken a podobně. Tehdy bylo možné slyšet ryze českou větu: Šel s amprem k vasrlajtunku a na konku uklouz a spad do lochu, stalo se to v lanštrosu před špárkasou [Šel s lampou k vodní nádrži a na chodníku uklouzl a spadl do příkopu. Stalo se to na ulici před spořitelnou].*“

Josef Krček spolu s výtvarnicí Kateřinou Kotyk mají systematictější pohled nežli lidoví zpěváci, když v jednotlivých městech upozorňují na nejdůležitější realie, v knize vyznačené jednoduchými symboly. Kresby vycházejí z dětské perspektivy, připodobňují se dětskému

výtvarnému projevu. V tomto ohledu kniha plní funkci učebnice nenásilně využívající mezipředmětové vztahy. Zejména děti zde čeká spousta informací z oblasti historie, geografie, literární historie, ale i všední každodennosti. Pro Západočechy a Jihočechy je rozhodně potěšitelné, že písňový repertoár z těchto částí republiky zaujímá celou polovinu z jednadvaceti písní provázených vyprávěním v této sto čtyřiceti stránkové publikaci. S písňovými texty Krček pracuje téměř erbenovským způsobem – neklade zbytečný důraz na dialektické zvláštnosti, ale jazyk přizpůsobuje současným čtenářům a potenciálním zpěvákům. Nevzpírá se ani použití spisovných tvarů. Byl by rovněž zklamán ten, kdo by hledal odkazy na použité sbírky. Dětem, bažícím po bohatých ilustracích, by zřejmě nic neškodilo, účel publikace je tudíž ryze popularizační.

Podobně jako u předcházejících výše uvedených publikací vydavatelství Albatros by i tato kniha mohla být vhodnou pomůckou pro učitele hudební výchovy a hudebních nauk na našich základních uměleckých školách. Věřím však, že po ní rádi sáhnou i rodiče těch nejmenších a vzájemně se s ní potěší v kruhu rodinném.

Marta Ulrychová
(Plzeň)

FOUNDATIONS OF HUNGARIAN ETHNOCHOREOLOGY: SELECTED PAPERS OF GYÖRGY MARTIN. Eds. János Fügedi, Colin Quigley, Vivien Szőnyi, Sándor Varga, Budapest: Research Centre for the Hungarian Institute for Musicology, Hungarian Heritage House, 2020, 824 s.

Po takmer štyridsiatich rokoch od úmrtia významného maďarského etnochoreológa Györgya Martina vychádzajú niektoré jeho texty po prvýkrát v angličtine. Skupina editorov a autorov do-

plňujúcich textov vybrala z početného množstva Martinových článkov niektoré z nich a vydala ich v anglickom preklade v rozsiahlej, viac ako osemstostranovej, publikácii. Kniha má síce vročenie z roku 2020, ale jej tlačaná podoba sa dostala do rúk čitateľom až v roku 2022.

György Martin (1932–1983) bol jednou z najvýraznejších osobností maďarskej etnochoreológie a dodnes je zrejmý jeho vplyv na (nielen) maďarský výskum tradičného ľudového tanca. Jeho texty písané v maďarčine zostali európskym či svetovým čitateľom dlho neprístupné kvôli komplikovanosti prekladu, respektíve jeho absencii a politickému režimu doby, ktorý nepodporoval kontakty so západnými krajinami.

Už od 50. rokov 20. storočia robil Martin intenzívny terénny výskum. Nazbieraný materiál následne analyzoval a publikoval nielen vo forme vedeckých textov, ale aj prostredníctvom vtedy vznikajúceho hnutia tanečných domov. Na Slovensko prenikali len úryvky jeho diel a úvah prostredníctvom hŕstky odborníkov ovládajúcich maďarčinu. Počas jeho tridsaťročnej kariéry vyšlo z jeho pera 192 textov, z toho sedem bolo kníh.

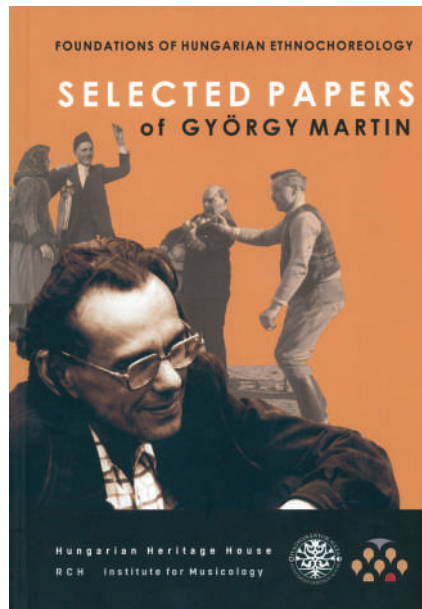
Kniha *Základy maďarskej etnochoreológie* s podtitulom *Vybrané štúdie Györgya Martina* sa skladá zo štyroch hlavných častí. Prvá časť – „Úvod: Rola Györgya Martina v etnochoreológii a tanečnej folkloristike“ (*Prolegomena: György Martin's Role in Ethnochoreology and Dance Folkloristics*) zahŕňa sumárne pohľady, špecifické interpretácie a kritické zhodnotenie Martinových esejí. Úvodná časť pomáha čitateľovi interpretovať Martinove štúdie v rámci ich sociálneho, historického a intelektuálneho kontextu. Práve tieto doplnujúce texty prinášajú mnohé vysvetlenia a náhľad do Martinovho nazerania na tradičný ľudový tanec. Nie sú však len úvodom k Martinovým článkom, ale prinášajú aj ich kritické zhodnotenie.

Ďalšie tri veľké kapitoly knihy prinášajú výber Martinových esejí a článkov. Každá časť je doplnená úvodnou esejou

či esejami, ktoré čitateľovi z mimomaďarského prostredia približujú vnímanie tanca Martinovým pohľadom. Veľká kapitola „Historické a komparatívne štúdie: Európske kultúrne vzťahy medzi tanečnými tradíciami v alpsko-karpatskom regióne“ (*Historical and Comparative Studies: European Cultural Relations among Dance Traditions in the Alpine-Carpathian Region*) sa zaoberá tanečnou kultúrou národov žijúcich na danom území v kontexte veľkých európskych kultúrnych zmien a období. Kapitola „Teoretické práce: štrukturálny prístup“ (*Theoretical Works: The Structural Approach*) prezentuje úvodné a deskriptívne štúdie do štrukturálnej analýzy aplikované Martinom v etnochoreológii. Posledná kapitola – „Prípadové štúdie: výskum tradičného tanca v Transylvánii“ (*Case Studies: Traditional Dance Research in Transylvania*) – prináša štúdie založené na praktickej aplikácii Martinových teórií.

György Martin založil svoj výskum na etnochoreologickej analýze a tanečnej

notácii. Kinetografické zápisy v Labanovej notácii sú v knihe revidované



a prispôsobené súčasnému používaniu. Veľkou výhodou pre súčasného čitateľa je uvádzanie internetových stránok, na ktorých sa nachádzajú záznamy popisovaných tancov. Čitatelia tak nie sú odkázaní iba na veľmi komplikované zápisy tancov v Labanovom písme.

Publikácia by sa mala stať povinnou literatúrou najmä pre výskumníkov tanca v alpsko-karpatskom regióne. Editori textov sa zhodujú v tom, že Martin predbehol svoju dobu – priniesol obrovský posun v etnochoreológii a základy, na ktorých je možné vedu rozvíjať dodnes. Široký rozhľad Martinových tém, prístupov a skúmaného regiónu je v mnohom fundamentom poznatkov a prístupov, ktoré sa dnes vo výskume tradičného ľudového tanca používajú. Zároveň sú aj inšpiráciou iným pohľadom a prístupom k skúmanému fenoménu. Ak by sa autori rozhodli vydať i ďalšie preklady Martinových textov, rozhodne majú z čoho čerpať.

Lucia Franická Macková
(Ústav evropské etnologie FF MU)

Articles on the Subject of “(Dis)Continuity of Urban Genius Loci”

Continuity and Discontinuity of the Medieval Urban Landscape in the West Slavic Area (<i>Michal Téra</i>)	3
Signs of Memory and Their Dematerialisation: The Moving Fate of a Monument (<i>Petr Lozoviuk</i>)	13
Palimpsest of a Lake Town: The Image of the City of Most since the Second Half of the 20th Century (<i>Kateřina Korábková</i>)	26

Articles Outside the Main Topic

Transformations in the Narrative of Volhynian Czechs (<i>Zdeněk Uherek – Veronika Beranská</i>)	38
---	----

Jubilees and Obituaries

Ľubica Droppová Celebrates Her Significant Life Anniversary (<i>Hana Hlášková</i>)	52
Dušan Holý Has Passed Away (<i>Martina Pavlicová, Petr Mička, Václav Štěpánek, Břetislav Rychlík</i>)	53
Antonín Konrády (26 April 1931 – 1 February 2025) (<i>Marta Ulrychová</i>)	58

News

Report from the 53rd CIOFF World Congress in Bulgaria (<i>Markéta Vašulková</i>)	61
--	----

Exhibitions

Museum of Holy Pilgrimages in Neukirchen beim Heiligen Blut (<i>Marta Ulrychová</i>)	61
"And the Star Shone." An Exhibition of Nativity Scenes from the Works and Collection of Ivana Sieberová at Dr. Hostaš Regional Museum in Klatovy (<i>Marta Ulrychová</i>)	64

Reviews

J. Macková: Lidový oděv z Rusavy [Folk Costume from Rusava] (<i>Kateřina Nečacká</i>)	65
V. Hrbáčková – L. Svobodová: Tradiční úprava hlavy. Úvazy tištěných šátků na Hané [Traditional Headwear: Printed Headscarf Styles of Tying in Haná] (<i>Gabriela Rožková</i>)	67
L. Kafka a kolektiv: Ze svatého koutu světnic. Lidové podmalby na skle ze sbírek Muzea a galerie v Prostějově [From the Sacred Corner of the Cottage: Folk Reverse Glass Paintings from the Collections of the Museum and Gallery in Prostějov] (<i>Lubomír Procházka</i>)	68
J. Krček: Když jsem vandroval, muzika hrála [When I Left for a Wander, a Band Was Playing] (<i>Marta Ulrychová</i>)	69
Foundations of Hungarian Ethnochoreology: Selected Papers of György Martin (<i>Lucie Macková Franická</i>)	70

NÁRODOPISNÁ REVUE 1/2025, ročník / Volume XXXV

Vydává / Edited by: Národní ústav lidové kultury, 696 62 Strážnice, ČR / Czech Republic (IČ 094927)

Národopisná revue je odborný etnologický recenzovaný časopis, vychází čtyřikrát ročně, vždy na konci příslušného čtvrtletí. Pravidla recenzního řízení i veškeré další informace pro autory příspěvků i pdf verze jednotlivých čísel jsou zveřejněny na internetových stránkách časopisu <<http://revue.nulk.cz>>. / The **Journal of Ethnology** is a peer-reviewed ethnological journal, published four times a year, always at the end of the respective quarter. The rules of the peer review process and all other information for authors of papers and pdf versions of individual issues are published on the journal's website <<https://revue.nulk.cz/en/o-casopisu/>>

Periodikum je evidováno v mezinárodních bibliografických databázích / The Journal is registered in international bibliographic databases: Scopus, ERIH (European Reference Index for the Humanities), AIO (The Anthropological Index Online of the Royal Anthropological Institute), CEJSH (Central European Journal of Social Sciences and Humanities), GVK (Gemeinsamer Verbundkatalog), IBR (Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur) + IBZ (Internationale Bibliographie geistes- und sozialwissenschaftlicher Zeitschriftenliteratur), RILM (Répertoire International de Littérature Musicale), Ulrich's Periodicals Directory.

REDAKČNÍ RADA / EDITORIAL BOARD:

PhDr. Jan Blahůšek, Ph.D., doc. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., PhDr. Hana Dvořáková,
prof. Mgr. Juraj Hamar, CSc., doc. PhDr. Petr Janeček, Ph.D., doc. PhDr. Eva Krekovičová, DrSc.,
PhDr. Jan Krist, PhDr. Petra Mertová, Ph.D., PhDr. Martin Novotný, Ph.D., Mgr. Zuzana Panczová, Ph.D.,
prof. PhDr. Martina Pavlicová, CSc., PhDr. Jana Pospíšilová, Ph.D., doc. Mgr. Daniela Stavělová, CSc.,
Mgr. Libor Svoboda, Ph.D., PhDr. Martin Šimša, Ph.D., doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc.,
PhDr. Lucie Uhlíková, Ph.D., doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

MEZINÁRODNÍ REDAKČNÍ RADA / INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD:

prof. PhDr. Anna Divičan, CSc. hab. (Maďarsko/Hungary), Dr. László Felföldi (Maďarsko/Hungary),
Mag. Dr. Vera Kapeller (Rakousko/Austria), prof. Dragana Radojičić (Srbsko/Serbia),
prof. Mila Santova (Bulharsko/Bulgaria), prof. Dr. habil. Dorota Simonides, Dr.h.c. (Polsko/Poland),
Dr. Tobias Weger (Německo/Germany)

Šéfredaktorka / Editor-in-chief: Lucie Uhlíková

Redaktorka / Editor: Martina Pavlicová

Tajemník redakce / Secretary: Petr Horehled

Překlady / Translations: Zdeňka Šafaříková

Tisk / Print: LELKA, Dolní Bojanovice

Datum vydání / Publication day: 31. 3. 2025

ISSN 0862-8351 (Print)

ISSN 2570-9437 (Online)

MK ČR E 18807

**NU
LK**